

Izdavač: PEN Centar Bosne i Hercegovine
www.penbih.ba

Za izdavača: Marina Trumić

Urednica: Ferida Duraković
Lektorica: Rusmira Čamo
Kranskript: Mira Duvnjak

DTP i dizajn: Boriša Gavrilović
Štampa: GODAPRINT Sarajevo

Tiraž: 500

Za objavljivanje ove knjige na podršci zahvaljujemo:

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
BOSNA I HERCEGOVINA

Open
Society Fund
Bosnia & Herzegovina

Fond
otvoreno društvo
Bosna i Hercegovina

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.74:82]:323(497.6)(042)

KAKO (pre)živjeti u paralelnim svjetovima BiH? :
javna riječi i njena tumačenja : transkripti razgovora
2009 godine. - Sarajevo : PEN centar Bosne i Hercegovine,
2010. - 224 str. ; 23 cm

ISBN 978-9958-9550-8-2

COBISS.BH-IDE 17260550

**KAKO (PRE)ŽIVJETI
U PARALELNIM
SVJETOVIMA BiH?**
JAVNA RIJEČ I NJENA TUMAČENJA
Transkripti razgovora 2009. godine

Sarajevo, 2010. godine

Marina Trumić
UMIJEŠATI SE!

Direktor svjetske organizacije za hranu i poljoprivredu Jacques Diouf počeo je 24-satni štrajk glađu. Početkom sedmice pokrenuo je internetsku peticiju protiv gladi u svijetu. Sve to uoči svjetskog samita o hrani koji će se u ponedjeljak održati u Rimu. "Ovo je čin solidarnosti. Pozvao sam sve ljude dobre volje koji vjeruju u pravdu da izraze solidarnost s milijardom gladnih diljem svijeta i djecom od kojih po jedno umire svakih šest sekundi", izjavio je Diouf.

Oslobođenje, 15. 11. 2009.

Za mene ostaje zagonetka da upravo ti sovjedoci koji su preživjeli najmanje govore o osveti i krivici.

Heinrich Böll

Nisam daleko stigao, ali izdaleka putujem.

Tin Ujević

Niti smo proveli denacifikaciju, niti imali Marshalov plan, niti imamo Adenauera, pogotovu ne Manna, Brechta od starijih, a niti Bölla, Grassa od novih... Situacija nam je slična: izgubljene generacije, zemlja ruševina fizičkih, moralnih, društvenih, pojedinačnih... Naša je kriza velika, dakle – naša je šansa velika.

Radomir Konstantinović

Zašto sve ovo citiram u vezi s Heinrichom Böllom, kakve to veze ima? – pretpostavimo da bi se netko mogao zapitati. Pa zato što ima, i što je njegov *credo* bio: “Umiješati se, jedina je mogućnost da se ostane realističan”. Tražeći moguće odgovore, nastojala sam slijediti tu neposustalu umiješanost, njezine tragove, dodire, spregu i sličnosti sa djelima drugih pisaca, a prije svega u našoj bosanskohercegovačkoj stvarnosti, ma koliko se šizofrenom ponekad činila. I zato neka mi bude oprošten možda odveć osoban pristup temi.

U Banjaluci, na večeri posvećenoj Heinrichu Böllu, moglo se zapaziti da smo svi mi, sudionici u toj manifestaciji, izdvojili iste ili slične citate iz Böllovih tekstova, što govori o tome koliko smo bili prosto opčinjeni nevjerojatnom aktualnošću njegove misli, neumornom aktivnošću na izgradnji svijesti da “cilj nikad nije dostignut”, te da se, kako je spomenuo Vahidin Preljević na okruglom stolu *Pisac i politika – Heinrich Böll i naše vrijeme*, “pisac i društvo nalaze u jednom dinamičnom i dijalektičnom odnosu, u kojem se ovaj prvi ‘nikada ne smije smiriti niti zazirati od toga da prijeđe granice u kojima se ono drugo u određenom trenutku zatvorilo’”. Stoga neću brisati te citate, zamjenjivati ih drugima; u ovom slučaju, čini mi se barem, ponavljanje može koristiti. Ne želim se lišiti ni drugih citata, koje sam izabrala jer savršeno korespondiraju s djelom ovog pisca, na isti način na koji ono, to djelo, korespondira s našom sadašnjošću.

Istini za volju, treba reći kako smo se u ovim tekstovima – a što je i razumljivo imajući u vidu njihov prigodni karakter i povod – vrlo malo, ili gotovo nika-ko, bavili književnom analizom i interpretacijom Böllovih romana i pripovjeda-ka, a više smo bili usmjereni (kao da smo se dogovarali) na njihov društveni značaj i poruku. To jeste na neki način osiromašivanje jednog velikog književnog djela, koje je ovjenčano nobelovskom slavom – i svođenje samog Bölla na, više-manje, jednu dimenziju; ali ovom prilikom doista je nemoguće bilo obuhvatiti sve, pa smo pokušali pokazati što danas u Bosni i Hercegovini svima nama, a i pojedinačno, znači njegovo djelo, njegova biografija, njegov životni stav, dakle sve ono što je pisao, govorio i kako je djelovao. Za sebe mogu reći ovo: kada sam u to sve zaronila, preda mnom se otvorio jedan novi svijet, koji mi je nagovijestio svu svoju složenost, ali i jednostavnost, svu dramatiku i međusobnu poveza-nost ljudske misli i djela u različitim povijesnim i vremenskim razdobljima.

“Skoro sto dvadeset minuta” – piše Böll u tekstu “Što je za aktualno?” – dva sata dnevno, svake devete minute svog budnog stanja slušamo vijesti. Oslušku-jemo glas onog čovjeka koji objektivno i činjenično – izvještava o stvarima što su se dogodile u svijetu, ali iza svake pojedine vijesti... skriva se više bola no što mo-žemo pojmiti. O svakoj pojedinoj od tih kratkih vijesti mogla bi se napisati trage-dija: gubitak djeteta, muža, majke. Čujemo uvijek samo riječi, no riječi označuju stvari, a zato što su riječi u opasnosti da se potroše, dolaze i stvari u opasnost da izgube svoje pravo značenje.”

O Heinrichu Böllu, velikom njemačkom piscu i nobelovcu, zna se mnogo, ili se ne zna gotovo ništa. Kako tko! U svakom slučaju, onome tko želi saznati dostupna su, prije svega, njegova djela, sve ono što je tijekom svog bogatog života pisao i govorio; a onda i biografija: sve što je važno uredno je zapisano po datumima i može se pročitati na Internetu. I zato neću govoriti o tome. Ono što me kod Bölla fascinira jeste ponajviše njegova nevjerojatna aktualnost, suvremenost – kao da je još među nama, opisuje i djeluje. Primjera je bezbroj, i u svakome od njih vidim njegovu umiješanost u svakodnevicu, ovu našu nemoguću i neshvatljivu svakodnevicu; umjetnik i čovjek su u savršenoj harmoniji, i stoga se ono što je Böll govorio i pisao *onda* izvanredno podudara s ovim *danas*. A to je, opet, zato što je ovaj veliki majstor kratke priče (koja je bila njegova omiljena forma, a napisao ih je stotinjak, ali je pisao i romane, eseje, članke, svjedočenja) umjetnik u čijim djelima gotovo svaki detalj, svaka crtica iz života nadraža lokalne i vremenske okvire i uzdiže se do univerzalne poruke. Sam pisac to objašnjava ovako:

Pretpostavimo da piščevo pogled dopire u podrum: tu za stolom stoji muškarac i mijesi tijesto, muškarac lica zaprašena brašnom – pekar. Vidi ga tamo, kao što ga je još i Homer vidio, isto onako kao što ni Balzacovom ni Dickensovom pogledu nije promakao, vidi čovjeka koji peče naš kruh, starog koliko i svijet, s budućnošću koja se proteže do kraja svijeta. Međutim, taj muškarac u podrumu puši cigarete, odlazi u kino, njegov sin je pao u Rusiji, tri tisuće kilometara daleko, pokopan je uz rub nekog sela, ali njegov je grob poravnan, na njemu nema križa, a traktori su zamijenili plug, koji je od pamtiovijeka plužio tu zemlju. Sve je to sastavni dio onog blijedog i vrlo tihog muškarca koji tamo dolje, u podrumu, peče naš kruh. Sav taj bol isto je tako dio njega kao i poneka radost". (H. Böll: "Pripadnost književnosti ruševina", 1952.)

Sve to je tako isprepleteno. "Božanska zamisao je takva – pisao je Solženjicin – da nema granica u pojavljivanju stalno novih i uzbudljivih kreativnih talenata, od kojih, međutim, niko ne poriče na bilo koji način radove izvanrednih prethodnika, čak i ako su oni 500 ili dve hiljade godina udaljeni!'

Povijesnom trenutku pada Berlinskog zida 9. 11. 1989. prisustvovao je novinar i pisac Erich Rathfelder, koji je tada bio urednik u *Tageszeitung Berlin* za Istočnu Europu. On kaže: "Kada su se otvorila vrata, prvi sat smo svi šutjeli". Objavili smo naslov "Zid je otvoren". Mi stariji gledali smo taj događaj na TV, a sada je prilika da i mlađi i najmlađi saznaju kako je bilo. Europa slavi.

Međutim, to slavje ipak je malo zamućeno, jer svjedoci smo kako svuda oko nas niču novi neki zidovi. Književnik Mirko Kovač nedavno je boravio u Sarajevu, gdje je govorio o temi "Lijepa književnost između čitaoca, politike i tržišta". Govorio je o svome odlasku iz Beograda, grada koji je volio i u kojem žive mnogi ljudi koje je također volio, ali pri tom se sjetio i Gombrowicza, također velikog pisca u emigraciji, koji se, poslije 25 godina izbjivanja iz Poljske i boravka u Argen-

tini, našao u Europi. Tom prilikom stigao je i na samu granicu svoje domovine Poljske – ali tu granicu ipak nije prešao. Prepreka nije bila stvarna granica već ona u njegovoj glavi.

Postoje razne granice; one u glavama su izgleda najnepremostivije. Mi živimo u duboko podijeljenom društvu, društvima bolje rečeno (podsjetimo se: podijeljeni Mostar, dvije škole pod istima krovom, nacionalne stranke, crkve, zapravo manipulacije vjerskih poglavara, prošlogodišnji cirkus oko djeda Mraza, recimo – pa se onda sjetimo što je učinio Böll: on je sa svojom ženom izašao iz crkvene zajednice, ali to, jasno, nije imalo nikakve veze s Bogom već upravo sa svakojakim manipulacijama... I mogli bismo tako nabrajati u nedogled, nažalost!

U svojoj riječi “Psi rata mogli su sve sem da mi uzmu jezik”, izgovorenoj na susretu Poezija Mediterana u Peskari, pjesnik Stevan Tontić zapisao je, između ostalog, i ovo:

Tokom rata u Sarajevu meni se, poslije početne, strahotom izazovane blokade mog pjesničkog jezika, upravo taj jezik ukazao kao jedina mogućnost odbrane sopstvenog duhovnog integriteta i najbolji oblik svjedočenja o užasu kojem smo bili izloženi. A to svjedočenje kao da mi je nalagao sam pjesnički jezik... Osjetio sam da pjesnički jezik posjeduje čudesnu moć svjedočenja, ljudskijeg od medijskih izvještaja... I pjesnik mora da priziva, sluša i slijedi – bez obzira na posljedice u svom građanskom životu – tu inherentnu moć i sveti dar jezika, tu tvorački razbujanu ali ne i bezobličnu jezičku energiju koja ga spasava od ponižavajućih nagodbi sa sudbinom, iskupljuje od duhovne smrti u svijetu sveopšteg nasilja i laži.

Otađ mi jezik poezije znači mnogo više nego što mi je ranije značio. A oduvijek mi je značio mnogo, da baš ne kažem – sve.

Bože, kako u ovome sveopćem planetarnom (pazite, ova riječ je danas tako često u opticaju, posebice kad se govori o nečijim uspjesima u raznim područjima, sve je za nas, zaboga, postalo planetarno, da se već otrcala od silne uporabe!) – dakle, u tom i takovom kaosu kakvim nam se čini, i kakav uistinu i jeste naš život, ne samo na ovim prostorima ili, što bi se reklo, u regionu (opet jedan omiljeni stereotip, kao što je i naš deklarativni “ulazak u Europu”: svima su puna usta, osim malobrojnim koji se protive, neki znaju a neki baš i ne znaju zašto), ipak ima stanovitog reda (tu bi i Shakespeare imao što reći!) i kako neke misli, izjave, postupci vrlo različitih ljudi u povijesti i sadašnjosti prosto sačekuju i dopunjuju jedni druge i tako stvaraju neku sliku svijeta koji, unatoč svemu, ipak nije sasvim besmislen. “I ne zaslužuje da bude uništen”, što bi rekla Wislawa Szymborska u svojoj pjesmi o čudesnom nizozemskom slikaru Vermeeru.

E sad, i pisac je samo čovjek; zapravo, ništa pametnije niti originalnije ne pada mi na pamet u želji da izbjegnem još jedan stereotip u smislu “pisac mora” (istina je da on mora samo pisati po diktatu svoga srca i najintimnijeg bića svoga, i

svoga jezika), a koji mi se neminovno nameće dok razmišljam o jednom takvom piscu kao što je Heinrich Böll, o tako nemirnom, angažiranom, djelatnom čovjeku kakav je on bio, i što nam je sve tim svojim neumornim radom i krajnjom ljudskom posvećenošću ostavio. A mi u BiH to vrlo dobro znamo, pa čak i oni koji Böllova djela nikad nisu čitali, zahvaljujući prije svega pomoći i radu Fondacije koja nosi ime ovog velikog njemačkog nobelovca. Koliko je samo projekata, raznih kulturnih programa, manifestacija, razgovora, razmjena i čega sve ne – da spomenemo samo suradnju s PEN Centrom u BiH – ostvareno uz svesrdnu materijalnu, duhovnu i moralnu potporu ove Fondacije. Tako je, na primjer, u suradnji PEN Centra u BiH s Böllovom fondacijom upriličen niz susreta i razgovora, u Sarajevu i mnogim drugim gradovima naše zemlje, u kojima su sudjelovali umjetnici i kulturni radnici, novinari, profesori, studenti i gosti iz regiona, a govorilo se o mnogim relevantnim temama što se nameću kao krucijalna pitanja i dileme našeg društva u ovom trenutku. Budući su ovi razgovori snimani i sukcesivno se objavljuju u pisanom obliku, oni su i svjedočanstvo o stanju duha u ovoj sredini i u ovom trenutku.

Bez njihovog razumijevanja i pomoći – a mislim pri tome i na Fond Otvoreno društvo BiH, Goethe Institut, pa francuski kulturni Centar “André Malraux”, kulturni, a kad to kažem imam u vidu cjelokupan umjetnički, intelektualni, tj. duhovni život kod nas – bio bi, blago rečeno, mnogo, mnogo siromašniji. Poslijeratne rane i traume nisu zacijelile, naprotiv; k tomu je još došla i tranzicija kao normalan proces u jednom postkomunističkom društvu, gdje život za mnoge postaje sve nerazumljiviji i teži, u svakome pogledu.

Evo, na primjer, čitam neki dan u zagrebačkom *Jutarnjem listu* reportažu iz Mostara rečenicu, koja je zaključak novinarskog istraživanja: “Djeca iz miješanih brakova budu li imala sreće, bit će emigranti” – koja mi se zabada bolno pod kožu. A takvih je žalosnih primjera i zaključaka bezbroj.

I sad: kakva je u tomu svemu uloga pisca, umjetnika? – zapitat će se netko. “Socijalizam je – piše Igor Mandić – držao pisce na pijedestalu i prisiljavao ih da budu rigidni i dosadni. Sad su napokon postali ljudska bića. Ukratko, to je srozavanje navije.”

Možda jeste, ali je ipak srozavanje. I to nam se, nažalost, događa u svemu, u svim sferama života, rada i nerada. Normalan čovjek bi ipak želio poći dalje od konstatacije. Böll, čovjek poput njega, to bi već, zacijelo, učinio, našao bi neki način. A što da činimo mi? Već samo postavljanje pitanja i traženje odgovora je nešto. Bar mi se tako čini. Pisci su samo ljudi i mnogo je faktora koji utječu na to koliko će, i na koji način, biti angažirani u tzv. društvenom životu. To nerijetko ovisi o karakteru, temperamentu, energiji svakog pojedinca, i zato mi rečenica: “Pisac se mora opirati zlu” zvuči poput direktive; neki se i samim činom pisanja opiru zlu, a neki, opet, a takvih primjera ima, dobro su pisali, a kao ljudi nisu znali ili nisu htjeli prepoznati zlo, pa su često bili na njegovoj strani. Jer, zlo ima čude-

snu moć mimikrije. Ono ima tisuće lica, od kojih nam se jedno može učiniti dobro i privlačno – zato se ne bez razloga govori o zavodljivoj pornografiji zla.

Nagradu mira na ovogodišnjem Frankfurtskom sajmu knjiga dobio je talijanski pisac Claudio Magris, koji je, zahvaljujući se, rekao: “Treći svjetski rat se dogodio, premda je veći dio Europljana imao sreću da ne plati cijenu u krvi. Dvadeset milijuna mrtvih poslije 1945, manje-više; za razliku od žrtava iz Drugog svjetskog rata, gotovo ignoriranih i zaboravljenih, izloženih naknadnom nasilju zaborava. Prepuštamo se iluziji da živimo bez rata. Rat je u zraku kao prijetnja, ili kao objektivna realnost... koja uzima mnogo lica; uvlači se i maskira u najrazličitijim formama: on nije samo masakr u Bijafri, 11. septembar u Njujorku... Rat je trgovina organima otetim od djece ubijene u tom cilju... Danas, rat je bez granica...”

Biti prisutan, budan, biti skeptičan prema svakom pokušaju manipulacije, proturječiti “svima koji misle da je žrtva iz vlastite zajednice veća obaveza od žrtve koja je stradala upravo zato što ju je netko isključio iz te iste naše zajednice i proglasio drugačijom, nižim bićem, dakle neprijateljem”, jedna je od jasnih političkih oporuka velikog pisca. Dakle, pisac i politika, pitanje tog odnosa se ne može izbjeći, ali je i ono podložno manipulacijama. Pa čak ni pisci nisu imuni na to. I stoga nas Böll upozorava: “Ne vjerujmo miru: mašinerija za proizvodnju mišljenja je tu – nudi za sada bezazlene stvari, formira predrasude koje se, doduše, iscrpljuju u komercijalnom, ali ipak već natapaju naš mozak. Potrebna je čudovišna snaga da bi se, prkoseći toj mašineriji, sačuvalo razmišljanje i sposobnost sjećanja. Moglo bi doći vrijeme u kojem više ne bi bilo politički oportuno zločin iz prošlosti nazvati imenom koje mu pripada, tek tada ćemo pokazati koliko nam je vrijedna sloboda; to što se dogodilo Židovima može se ponoviti bilo kojoj nasumce klasificiranoj skupini. Znamo što je čovjek u stanju učiniti, ne vjerujmo mu.”

Ili: “ima u čovjeku neko zlo...”, kako je rekao Marek Edelman, liječnik i humanist, koji je nedavno preminuo, a bio je zapravo, sve donedavno, zadnji preživjeli ustanik iz varšavskoga geta. “Mi nismo vrijedni pomirenja – čitamo u Böllovoj *Cijeni pomirenja* – ako na taj način odobravamo ubojstva iz prošlosti. Protivrječite, vi mladi, vašim očevima, vašim učiteljima, protivite se u tramvaju i na školskom dvorištu, u radionici i kancelariji. Protivrječite svugdje gdje se zlo negira, ili tamo gdje vam, poput bilansiranja u industrijskom pogonu, za izravnavanje računa ponude druge nevino stradale. Za bezbrojne ubijene u logorima, bezbrojni drugi; mrtvi u ratu, otet, nestali, djeca i žene, koji su umrli po seoskim drumovima. Mrtve uzeti kao predmet nacionalnog tekućeg računa jeste novi ne-ljudski čin, koji odobrava buduće zločine, to je nedostojan čin, proističe iz iste zablude, kao i trijumf pobjednika koji isporučuje nevine propasti vjerujući da time popravlja zlo”.

Nevolja je, međutim, što ljudi imaju kratku pamet ili, točnije, ne vole se sjećati, ne vole se suočavati s prošlašću, čega smo također svjedoci. Potrebna nam je dekontaminacija i denacifikacija prostora – uzalud izgleda vapiju neki. “Obukao

je uniformu – piše novinarka i spisateljica Radmila Karlaš u svome romanu-prvi-jencu *Četverolisna djetelina* – početkom rata i često odlazio u Potkozarje. Ti odlasci nisu spadali u red redovnih i uglavnom nasilnih mobilizacija, kada su mladići iz grada gurani na slavonska ratišta ili slani na kojekakve bosanske čuke, gdje bi se, kako će pričati preživjeli, povlačili po naređenju, bez ikakvog smisla, ili išli u osvajanje neke livade ili proplanka, također bez ikakvog smisla. Prijedor je bio odlazak u pljačku. I nešto još gore. Ubijanje civila”.

U sarajevskom tjedniku *Dani* objavljen je razgovor s ovom spisateljicom. Vrijedi ga pročitati u cijelosti, a ja ću citirati samo ovo: “Zlo se mora imenovati, osuditi, ono sužava životni prostor, ono ako hoćete i zaudara. Kako da ne zaudaraju zvijeri i strvinari koji su ga činili, oblaci te zagušujuće prašine nas i dalje zasipaju bez prestanka. Ali, priznavanje zla povlači konsekvence i toga su političari svjesni.”

Ni sâm Böll koji, poput tolikih njemačkih, i ne samo njemačkih mladića diljem svijeta, nije želio taj užas, nije mogao izbjeći rat. Godine 1939. dobiva poziv za tzv. vojnu službu, i službuje do 1945., pored Njemačke, i u Poljskoj, Francuskoj i Rusiji, odbijajući da postane oficir Wermachta. Kraj rata dočekuje u američkom zarobljeništvu. Evo što, između ostalog, o tome kaže u tekstu “Osobno predstavljanje mladog pisca”:

Došao je užasni kraj rata koji sam, opskrbljen lažnim dokumentima, doživio uz svoju ženu. Smaknuća izbjeglica i dezertera, naređenja čija se nečovječnost više nije mogla nadmašiti, i ja sam se, da bih izbjegao prijetećoj opasnosti hapšenja i smrtnoj presudi priključio jednoj pješadijskoj diviziji gdje sam doživio rasulo Wermachta koje je bilo potpuni rasap, do same srži. Horde kakve nisu viđene još od Tridesetogodišnjeg rata lutale su zemljom, mostovi su dizani u zrak i sve kao da je spopao zanos razaranja. Vojnici su vješani, strijeljani dvije minute prije kraja rata, a negdje u nekom bunkeru u Berlinu čamio je Hitler, štakor propasti, dok su generali i feldmaršali i dalje ispunjavali štakorovu volju.

Kad o tome razmišljam, često se sjetim “ratnih doživljaja”, vrlo upečatljivih slika ratnog Sarajeva, o čemu mi je pričala jedna moja rodica, koja je u vrijeme Drugog svjetskoga rata mogla imati tri-četiri godine. U njihovu neveliku stambenu zgradu na periferiji, koja je bila lijepa i udobna, imala je svega šest-sedam stanova, uselili su se njemački vojnici, valjda neki časnici. Stanari su ih, razumije se, primili, jer što su drugo mogli? Nisu oni prema njima bili ni tako loši, mnogi su svojim izgladnjelim stanodavcima donosili ponešto od svoje vojničke “gibire”. U njihov stan, gdje je ta moja rodica živjela s majkom, bakom i djedom, uselio se mladi oficir. Bio je visok, lijep i plav – barem takav je u njezinu sjećanju. Možda je imao bradu. U svakom slučaju, njoj, čiji je otac bio daleko i tko zna da li uopće živ, poklanjao je svu svoju očinsku pažnju i nježnost, jer tamo negdje, u nekom njemačkom gradu, ostala je s majkom isto toliko stara njegova kći. Bio je blag, a

skoro divovskog rasta; uzimao ju je u naručje i bacao u visinu, kako što se to već čini s malom djecom. A onda bi dohvatio lopatu za smeće i metlu s drškom i svirao, kao na violini. U miru, bio je glazbenik, violinist. Sve drugo je zaboravila, ta moja rodica: i kako se on zvao, i koliko je dugo bio kod njih, i što su o njemu mislili ostali članovi njezine obitelji – ali taj osjećaj, zapravo jedini koji će doživjeti budući joj se rođeni otac nikad nije vratio iz rata, osjećaj očinske topline zauvijek živi u njoj – a i u meni, kojoj je to nekad davno ispričala, a ja vama sada prenosim. Što se s tim čovjekom kasnije zbililo, možemo samo nagađati. Ovaj događaj spominjem zato što u svakome od nas živi neka priča o nekome Oscaru Schindleru (sjećam se pritom iz školske lektire priče Jovana Popovića, mislim da se zvala "Pinki je vidio Tita", u kojoj se govori o njemačkom vojniku koji se, kad je shvatio kakav je karakter rata u kojemu sudjeluje, priključio partizanima, a tada baš nije bilo uobičajeno o "Švabama" pisati na taj način; ili jedne scene iz filma "Pijanist" Romana Polanskog).

Sva ova sjećanja naviru dok suosjećam s Böllom; mogu samo zamisliti kako se on tada, po povratku iz rata, osjećao.

Ovih dana čitam najnoviju knjigu eseja Mirka Kovača *Elita gora od rulje*. Pisac se prisjeća Borgesa, koji kaže da "literatura jest jedna forma radosti". Čini se da bez tog dragocjenog čuvstva ne bismo mogli osjetiti niti iskusiti sve neizmjereno bogatstvo što nam ga književnost pruža. "Čitajući Knuta Hamsuna i radeći na izboru njegovih djela – piše Kovač – obuzimala me radost. Tu sam radost doživio kao neku vrstu autorskog sjedinjenja, jer književnost je nezamisliva bez tog 'estetskog' fenomena spajanja". Nešto slično sam osjetila prevodeći i priređujući za izdavanje poeziju dugog jednog nobelovca, velikog poljskog pisca Czesława Miłosza.

I ne spominjem Miłosza ovdje samo usporedbe radi; u njegovom životu i djelu ima mnogo toga što ga čini bliskim s Böllom, našim suvremenikom, na isti način na koji nam je suvremen svaki veliki umjetnik.

ŠTA RADE PISCI U KOLUMNAMA?

Moderator:

– Faruk Šehić, pisac i novinar, Sarajevo

Uvodničari:

– Slavko Šantić, pisac i publicist, Sarajevo

– Tomislav Marković, pisac i novinar, Beograd

– Eldin Karić, glavni urednik časopisa *Start BiH*, Sarajevo

Gradska galerija *Collegium artisticum*, utorak 14. aprila/travnja 2009. u 19,00 sati

Ferida DURAKOVIĆ:

Dobro večer. PEN Centar ovim nastavlja jedan ciklus razgovora iz prošle godine. Interesantno je da smo PEN-ove razgovore počeli u novembru 2006. godine, a prva tema je bila "Kultura ili nekultura dijaloga". To je, znači, dvije godine naših pokušaja da utvrdimo, da prodiskutujemo nešto što se zove kultura ili nekultura dijaloga u javnosti, odnosno u medijskoj javnosti, a javlja se nešto što je čista nekultura dijaloga. Nažalost, čini mi se da nismo uspjeli u svojim pokušajima da uredimo medijski prostor na način koji zahtijeva civiliziran dijalog, ali je isto tako jako važno da smo napravili seriju razgovora koji se trude i koji idu prema onome što bi se moglo nazvati kultura dijaloga u javnosti Bosne i Hercegovine. Šta rade pisci u kolumnama? To je tema koju je Upravni odbor PEN-a usvojio sve mi se čini ima skoro godina dana, kao naš plan za 2009. godinu, odnosno kao završetak naše priče za 2008. godinu. Dešavaju se neka preustrojavanja javnoga prostora u kojima PEN biva ili napadnut, ili napušten, ili ignoriran. Važno je, dakle, biti u javnom prostoru, ali ne po svaku cijenu.

Faruk ŠEHIĆ:

Kada pokušavam sebi odgovoriti na ovo pitanje, neminovno mi padaju na pamet tekstovi nekolicine pisaca. U daljnjem tekstu ih neću imenovati, baš zato jer oni perverzno vole biti imenovani. Njihova pozicija žrtve nerazumijevanja sredine (ili sredina) u kojoj žive i pišu neće biti dodatno podjarena ovim tekstom. Pošto su oni sami žrtve vlastitog neshvaćenog genija (tako sebi objašnjavaju napade kojima su, navodno, stalno izloženi), to prokletstvo im je sasvim dovoljno.

O čemu zaista pisci pišu u kolumnama?

O frustracijama iz najranijeg ili ranog perioda djetinjstva, što im nadolazi kao posljedica prekomjernog čitanja i uvažavanje proze Sigmunda Freuda.

O stvarnim frustracijama kada su bili povučeni, i neatraktivni u društvu, kakvi su i sada, samo što ovjenčani medijsko-literarnom slavom misle da su blistavi apoloni duha i tijela.

Pišu o svemu što znaju i što im pada na pamet kada upadnu u vremenski tjesnac, znam to iz šestogodišnjeg iskustva pisanja kolumni.

O tome kako nacija razmišlja, diše i koliko ima otkucaja srca u minuti. Premda, preovladavaju kolumnisti liberali, ljevičari i tzv. ljevičari, koji pišu protiv vlasti, nacionalizma, kriminala i korupcije. Najbanalniji su mi tzv. ljevičari; njihova želja za moći i vlasti mi se gadi više nego lopovsko-religiozne face bošnjačkih političara na poziciji.

O vlastitim čemerima i jadima izazvanim psihofizičkim kompleksima. Možda žele tekstovima začepiti, jednom za svagda, pukotine unutar proze svog života, romansirajući svoju biografiju kako bi ona, naivnom čitaocu, upućivala na jedno neshvaćeno i genijalno dijete obmotano bradom i književnom slavom.

O svojoj neutaživoj želji da se bude pametan, načitan, potkovan, izobražen, sveznajući, transcendentalan, iznad svih svojih čitalaca, svih književnih suvremenika, izuzev onih kojima naši sveznadari služe kao ađutanti i dežurni dizači morala (oni, koji svojim idolima, svako malo, priušte antistresni *felatio*).

Pišu i rade na tome da sebe, i jedino sebe, prenebregavajući svemoć starog dobrog boga, instaliraju kao neprikosnovene etičke, literarne, ili opštjeljudske i humane gromade. To je počesto najvažnija svrha njihovih tekstova. Tako onda napadaju petparačke prozaike i pjesnike držeći im slovo o svemu i svačemu, glumeći pri tome nabildane i ultrasvemoćne likove od novinskog papira. Nikad neću moći shvatiti zašto se okružuju poltronima i blagonaklonim istomišljenicima, izuzev ako nemaju novčanu korist od takvog književnog klana. Kao što svi znamo: para u književnom svijetu ima jako malo, moći pogotovo nema nikakve.

Pišu u kolumnama kako bi osigurali stalnu zainteresovanost publike za svoje knjige, što je zdravorazumska stvar.

O bjelosvjetskoj ili lokalnoj nepravdi, pružajući tako svojim čitaocima utjehu kako nisu sami na ovom mračnom i tužnom planetu.

Šta pisci rade u kolumnama?

Pišu novinske tekstove zato jer su pisci, pa im je logično da od pisanja trebaju i mogu zaraditi za preživljavanje. Što u ovom gradu ipak ne mogu, jer su tiraži novina i magazina kukavno mali i nebitni, pogotovo ako se sjetimo da u BiH trenutno ima oko 800.000 nepismenih ljudi prema podacima UNICEF-a.

Pišu protiv reisa Cerića, pedofilije u Bošnjaka, te potom bivaju proglašeni islamofobima.

Jednostavno popunjavaju kolone slova, kartice, i novinske stranice.

Da znam (i mogu) išta drugo raditi, nikad ne bih pristao pisati redovno za novine. Pisanje za novine je stanovita uzaludnost, ako se sjetimo kako novine završavaju – kao kape na glavama molera ili na anusima pijanaca. Tim više postaju smiješne i nebulozne gorljive polemike i dijaloški poligoni kao da je novinski papir istinsko bojno polje. Šteta je za mnoge novinare i pisce što barem nekoliko dana nisu turistički proveli na prvoj borbenoj liniji prošloga rata. Mislim da bi sigurno bili manje frustrirani i željni medijske krvi i slave koja traje 24 sata ili 7 dana.

Doduše, pisanje za novine ima i dobrih strana; jedna od njih je ta da je pisac u stalnoj kondiciji za pisanje. Pogubnost ove pozitivne strane jeste što je u novinama uvijek bitna količina i mišićna masa, kvalitet je neupitno u drugom planu. Prvo pitanje uvijek glasi: koliko kartica teksta treba napisati? Ili komanda glasi: napiši 5 kartica teksta, to će biti dovoljno. Gdje se kvalitet teksta neminovno gubi u mišićnoj masi bespotrebnih riječi.

Na taj način pisac refleksno piše duge tekstove, iako nema stvarne potrebe za tolikim viškovima rečenica ili riječi. Postoje, naravno, i oni urednici i sami pisci koji zaista i misle kako je najbitnija velika količina napisanog teksta u što kraćem vremenskom roku. Takvi pisci i urednici su više nalik na mesare ili piljare na Mar-kalama. Oni tako fizički i izgledaju.

Sa druge strane, većina pisaca smatra kako će od svojih kolumni napraviti jednu ili više knjiga. Tada kolumne neminovno moraju imati određenu količinu literarnosti u sebi, kako bi unutar knjige probili magični rok trajanja od 24 sata ili 7 dana. Zato pisci moraju imati dvije sklopke u glavi: jednu za svoju književnost, drugu za novinske tekstove. I moraju znati kada da pritisnu jednu, a kada drugu. Vjerovatno postoje i oni koji ne prave razliku između literarne i novinske forme (bez obzira koliko kolumna može biti literarna), pa im knjige traju 24 sata ili 7 dana.

Ja, lično, pišem za novine zbog novčanog i spisateljskog zadovoljstva. Unutar okvira kolumne sam dosta puta objavljivao fragmente, kratke priče ili eseje iz knjiga na kojima sam radio sa potpunom posvećenošću i koncentracijom. Zbog toga jer mi se nije pisala nova kolumna, a honorar je trebalo zaraditi. Nekad čo-

vjek misli na taj jadni honorar (to je onda kada je zasićen novinarskim pisanjem), a drugi put su mu sam proces pisanja i tekst na prvom mjestu. Nekad pisac ne misli ni na jedno ni na drugo. Mada je svaki pisac koji piše za novine i pomalo egzibicionista, u čemu ne vidim ništa loše. Bitno je da se ne pretjera sa egzibicionizmom, jer to onda postaje bolest. Nekim piscima bi najteža kazna bila kada bi im se zabranilo pisati za novine. Taj pakao medijske anonimnosti oni ne bi mogli izdržati.

Biti pisac i godinama pisati novinske kolumne je slično trčanju maratona. Naporno, dugo i dosadno.

Biti pisac i godinama pisati novinske kolumne bilo bi vrhunsko zadovoljstvo onda kada bi čovjek mogao biti plaćen sukladno kvaliteti svoga teksta, čitanosti i opštoj recepciji.

Pozdravljam sve prisutne; Ferida je uglavnom rekla sve što je trebalo reći vezano za početak ove večeri. Dogovorili smo se da Slavko Šantić prvi ili pročita ili priča o svom tekstu koji je uradio o temi *Šta rade pisci u kolumnama?*

Slavko ŠANTIĆ:

Dobro večer. Uglavnom se svi znamo. Ja ću pročitati ovo što sam naumio reći da ne bi bilo poslije problema sa mnom. Dakle, ovako pitanje je iz naslova podsjetilo me je na jednu drugu već dugo vođenu raspravu koja još nije prestala i koja već ima ozbiljne praktične posljedice. Naime, spor se vodi oko toga šta je književnik, a šta pisac...

1. Pitanje iz naslova ove rasprave podsjetilo me na jednu drugu, već dugo vođenu raspravu, koja još nije prestala i nije samo retoričke prirode, već ima i ozbiljne praktične posljedice. Naime, spor se vodi oko toga šta je književnik, a šta pisac, ko je književnik, a ko pisac? Kakva je razlika među njima?

A posljedice znamo: u Hrvatskoj sada postoje Društvo pisaca i Društvo književnika. Kod nas, u Sarajevu, nekad je postojalo Udruženje književnika, a sada je to Društvo pisaca. Pravi razlozi sigurno ne leže samo u imenima.

I u Hrvatskoj i kod nas, a sigurno i drugdje, i pisci/književnici i novinari, dakako, ne vade zube, ne kopaju ugalj, ne voze trolejbus, ne obrađuju zemlju, nego "samo" pišu. Pišu u samoćama svojih radnih soba ili za stolovima novinskih redakcija.

Ima tu i drugih sličnih činjenica. I pisci/književnici često pišu u novinama. A i mnogi profesionalni novinari često pišu i objavljuju knjige, i to ne bilo kakve, nego odlične, što, doduše, još nije masovna pojava, ali jeste sve češća.

Zato, ne ulazeći u taj književničko-spisateljski spor, može se, onda, postaviti i drugo nimalo retoričko pitanje: *Jesu li novinari pisci? A mogu li biti i književnici?* I, u skladu s tim: *Zašto pisci ne bi mogli biti novinari-kolumnisti?*

2. Kolumnistička "pošast" ovladala je odavno svim svjetskim, ali i ovdašnjim novinama. Najveće svjetske novine i časopisi imaju ne samo jednog, nego više kolumnista, i ne samo za svaki dan, nego gotovo za svaku stranicu. Danas kolumne nemaju samo novine koje uopće ne postoje. A, dakako, kolumne danas imaju i gotovo svi Internet blogovi, a zbirka kolumnističkih autora manja je samo od broja novinskih čitalaca i posjetilaca Internet stranica. O dodatnim anonimnim komentatorima, pretendentima na kolumnističku "glasnost", da i ne govorimo. Ta "kolumnistička pošast" popularna je, naravno, i kod nas u BiH, i proporcionalna je logici zdravog razuma onoliko koliko su vrijedne novine koje boluju od viška kolumnizma.

3. Šta su uopće kolumne? Zašto se pišu? Uproščeno rečeno, kolumne su *autorski komentari*, jedna vrsta *angažovanog novinarstva*.

Ali, znalo se uvijek: kolumne pišu samo one osobe koje imaju veliko novinarsko iskustvo, veliko znanje, nesalomljiv profesionalni, moralni i etički stav prema zanatu, ali i prema izazovima svakodnevice o kojoj pišu, te tako stečeni nepupitan kredibilitet kod čitatelja. Ali, do toga se dolazi sporo, mukotrpno, najprije savladavanjem svih "nižih" novinskih formi i – neprekidnim učenjem. "Inflacija" kolumnizma nastala je kao posljedica nedostatka rigoroznih redakcijskih i uredničkih kriterija, čemu nisu krivi ambiciozni "kolumnisti", već nepismeni urednici.

Lako je citirati bezbroj mišljenja o tome šta je to novinska kolumna – "angažovano novinarstvo", "iskaz autorskog stava", "povratak normalnosti", "primijena književnost", "bilješke s kraja stola" "viši vid ispovijedanja", "dvostruki obračun sa stvarnošću", "novinski esej", "savjeti građanski i moralni" (Frensis Bejkon). "Kolumnisti su eksponenti one politike koju zastupa onaj ko ih plaća", "...Kolumnista je nosilac 'visokog žurnalističkog čina', ima privilegiju na subjektivni ugao gledanja, slobodan izbor teme koju će da fokusira, dopusti sebi čak i višak emocija, ali ne i nerealne procene i prognoze, čime bi izgubio kredibilitet i uverljivost kod čitalaca." Itd., itd. Jedna formulacija mi se posebno dopada. "Kolumna je, smislena kao duhovna/tekstualna *vežba iz mišljenja*, provocirajuća i u plemenitom i biofilnom smislu reči 'isključiva': ona tera na opredeljivanje, i samim tim podstiče *debatu*, taj *lek za cirkulaciju* u društvu."

4. Zašto uopće taj novinarski žanr?

Novine žele da javnosti predoče svoj uređivački stav. Mogu to, naravno, činiti (i čine) između ostalog selekcijom vijesti, člancima, reportažama, fotografijama itd. To, međutim, nije dovoljno. Svaka ozbiljna novina želi javnosti da predstavi i neki personalni autoritet, koji će pisati (govoriti) u njeno ime, odabranog kolumnistu, čije će pisanje u javnosti imati značajnog odjeka, privući pažnju, izazvati reakcije, drugim riječima – uticati i na tiraž. Ime kolumniste postaje zaštitni znak novine. On obično biva izabran među najiskusnijim, najboljim novinarima,

čijim tekstovima (i stavovima) javnost vjeruje. Govorim o pravilu, a ne o nekontrolisanoj inflaciji neukih "kolumnista".

Novine su se dosjetile da i među najuglednijim piscima ima takvih uticajnih imena. Logično je, onda, da *književnici/pisci* budu pozvani na saradnju takve vrste i da se sve češće (i sve uspješnije!) upuštaju u avanturu kolumnizma, da se bave tom vrstom spisateljskog posla.

Siguran sam, za razliku od mog kolege Faruka Šehića, da oni to ne čine *radi novca* ili to čine *najmanje radi novca*. Ima drugih, mnogo ozbiljnijih razloga.

Ni pisci/književnici, niiskusni novinari nisu naivni. Jedni vrlo dobro znaju šta je novina i šta ona može učiniti u javnosti. Drugi vrlo dobro znaju šta znači objaviti knjigu, makar i u malom tiražu. Znaju, dakle, i jedni i drugi, koje su koristi i od knjiga i od kolumni.

Vjerujući da nema nikakve potrebe ni za kakvim mistificiranjem, a ponajmanje za nepotrebnim visokoumnim filozofiranjem, kolumna je, po mom uvjerenju, način autorovog izražavanja, iskaz njegovog *stava* o onome o čemu ili povodom čega piše. I, sad, kakva je i ima li uopće razlike u tome da li je autor kolumne pisac/književnik ili novinar? Pogotovo se to pitanje o mogućoj razlici može postaviti, ako ga je uopće potrebno postaviti, onda kada je novinar ujedno i pisac ili pisac ujedno i novinar. A naročito onda kad je riječ o autoru koji je odličan i u jednom i u drugom *poslu pisanja*.

5. Zašto pisci pišu kolumne?

Naš kolega Mile STOJIĆ u jednom intervjuu je rekao: "Kolumne su neki *drugi oblik mog pisanja*. One su moj obol nekakvoj vrsti povratka normalnosti. Dosta me ljudi zaustavlja i zove povodom tih kolumni. Jednostavno, mnogo se toga srušilo na leđa običnog čovjeka, on sam se često puta ne usuđuje da donese sudove i onda mu treba neko ko će to učiniti za njega. U tim kolumnama ljudi prepoznaju svoj glas, pronalaze svoja razmišljanja i zbog toga su kolumne danas možda najčitaniji dio novina."

Pisac u kolumni osvaja novi prostor za brušenje svog stila, životni realitet kojim ispunjava svoje kolumne uči ga da uočava ne samo važne i najvažnije, nego i naoko nevažne stvari oko sebe. Prisiljava ga na drukčiji, rekao bih aktivniji angažman nego što je onaj neophodan za pisanje romana ili priče ili drame.

Konačno, sasvim je normalno da sadržaji njegovih kolumni postanu i sadržaji njegovog romana ili priče. Dovitljivi pisac zato neće propustiti priliku da se upusti u taj izazov.

S druge strane, kolumnista od ugleda, od javnog rejtinga, bio on profesionalni novinar ili ne, sasvim legitimno želi da svoje tekste vidi u okviru korica knjige. Mada postoji fama o tome da život novine traje jedan dan, ona ipak ne za-

vršava samo na glavama molera ili na anusima pijanaca, mada ima i toga. Postoje novinske arhive i dokumentacije, nezamjenjivi dokazi njihovog postojanja.

Knjige su, ipak, sasvim druga priča. One su autoritativniji i dugotrajniji oblik piščevog kontakta sa čitaocima.

6. Šta rade pisci u kolumnama? O čemu pišu?

Da bi nešto napisao, da bi nešto kazao publici koja će ga, eventualno, čitati, piscu htio-ne htio

mora nešto *pasti na pamet*. Inače ne bi imao o čemu da piše. Ako je pisac kolumne ozbiljan čovjek, ako mu je stalo do vlastitog ugleda u javnosti, onda ne piše baš o svemu i svačemu. Piše o onome što misli da je važno i o čemu sigurno zna bar onoliko koliko mnogi drugi o tome pojma nemaju, ili ga imaju samo djelimično.

Pisci u kolumnama relaksiraju se od terora svog spisateljskog izopćenja od stvarnosti, spasavaju se, makar za trenutak, od svoje poetske fantazije i, naročito, od nezajažljivog narcizma svojih literarnih likova. U kolumnama ničega od tog terora nema, izuzev terora svakodnevice, ali to je već prostor za žive ljude, pa se pisac autor kolumne može ponašati normalno, ugrožen kao i svi drugi oko nje-ga, ali u ambijentu u kojem bira oblik i svrhu vlastitog angažmana. Piše kolumne, govori što misli, pokušava da uvjeri, ali nikoga ne teroriše. Očekuje, naravno, sagovornike, tj. one kojima će njegove kolumne olakšati svakodnevicu, one kod kojih će izazvati reakciju. I ne mora obavezno biti u vremenskom škripcu, ali može imati (i poželjno je da ga ima!) onu nervozu, recimo onu tremu, koja je nužna da pisac kolumne osjeti kreativni strah od čitaoca koji će ga prihvatiti ili neće. Ozbiljnom piscu kolumne do toga je jako stalo.

Ako pisac u svojoj kolumni piše samo o onome što njega lično interesuje, nema nade da će ga čitaoci prihvatiti. To pisac ostavlja za svoju kućnu radionicu, za pisanje romana, novela, drama, eseja, kritika, itd. Pisac kolumne mora da osluškuje i da otkriva teme koje su od interesa za čitaoce, tj. za žive ljude s kojima dijeli svakodnevicu.

Andrej Nikolaidis, jedan od najpoznatijih crnogorskih pisaca mlađe generacije, kaže da se u njegovom pisanju "stvarnost jednako prepliće i u kolumni i u književnom djelu, da tu uspostavlja ravnotežu" i da je za njega jedno od bitnih pitanja upravo to – kako stvarnost, bogatu tolikim paradoksima, što više iskoristiti u književne svrhe. "Zbog toga – kaže on – kolumna bi po svom značaju i formi pisanja, danas više mogla da bude književni nego novinarski žanr."

7. Pisci u novinskim kolumnama, dakle, nisu nikakvi "uljezi" i strana tijela, kao što ni novinari kolumnisti, objavljujući svoje knjige, nisu nikakvi nepozvani i nepoželjni gosti u ataru rezervisanom za tzv. profesionalne pisce. Pisci, u otklonu od svoje spisateljske (romaneskne, poetske, dramske) opsesije, u kolumnama se vraćaju u sam život. Ali, kako kaže jedan komentator ovakvih kolumni (saku-

pljenih u najboljim knjigama) – “njima je strano nasilje uopštavanja, jer kolumna mora početi od ličnog. Oni pružaju otpor niskim literarnim pobudama: život često hoće i mora da ostane tamo gdje jeste, u dimenziji realnog postojanja, tamo gdje može i mora da bude građa za komentar, emotivnu reakciju ili posredan, metaforični nauk – ne za roman ili priču.” Taj, kako bi rekao Mile Stojić, “drugi oblik pisanja” sigurno nije nastao iz bilo kakvih frustracija, već predstavlja spasonosnu relaksaciju i za pisca i za novinu. Novinari, pak, koji svoje kolumne naknadno uokviruju u knjige, nerijetko iznenađuju čitaoce (pa i same sebe) novim, drukčijim zračenjem svojih tekstova, za koje se misli(lo) kako im život traje samo koliko i život novine u kojoj su objavljeni ili neznatno duže.

8. Htio bih da naglasim i to da pisci autori kolumni nerijetko imaju pošteniji odnos prema novinarskom zanatu nego mnogi tzv. profesionalni novinari. Oni cijene pravila ponašanja, naročito kad su angažovani kao gosti u nekoj novini. Poštuju njenu tradiciju, opredjeljenje, uredničke kriterije, stečeni ugled, ali i elementarne postulate novinarskog zanata. Tada im to daje slobodu da budu slobodni u obraćanju čitaocima i da budu nezavisni od mogućih uređivačkih pritisaka. Sve to, konačno, omogućava im da bez dvoumljenja odluče hoće li saradivati u nekoj novini kao kolumnisti ili neće.

9. Koja je, dakle, razlika između novinara kolumniste i pisca kolumniste? Što se mene tiče – nikakva, izuzev banalne tehničke činjenice da je prvi u radnom odnosu, drugi u gostujućem, mada mogu i jedan i drugi biti i u jednoj i u drugoj poziciji – izvan radnog odnosa i nezavisni. I jedan i drugi – *pišu*. Njihove kolumne nerijetko su jedna do druge, u najgorem slučaju razdvajaju ih samo jedna, dvije stranice u istoj novini. Čitaocima su oni *dio ekipe*. Prepoznaju ih *po imenu*, tj. *po autoritetu, dignitetu i integritetu* koji su sebi priskrbili svojim tekstovima – stilom, mišljenjem, stavovima. Onoliko koliko ih čitaoci prihvate, zavole i osjećaju intenzivnu potrebu za njihovim tekstovima, toliko novina živi u čitalačkim rukama. Nema nikakve nedoumice – odličan pisac sigurno je i odličan novinski kolumnista. A najnovija izdavačka iskustva pokazuju (i dokazuju) da odlični novinari mogu biti (i jesu) i odlični pisci (knjiga). I u jednom i u drugom slučaju riječ je o istom stvaralačkom habitusu – prepoznaje se rukopis dobrog pisca jednako i u njegovom romanu, kao i u njegovoj kolumni. A u drugom slučaju – sabrane novinske kolumne rasnog novinara kolumniste uokvirene u koricama jedne knjige daju da se prepozna jedna druga vrsta umjetničkog djela: ako nije roman, ili novela, ili drama, ipak jeste nešto osebujno, istrgnuto iz života, ponuđeno kao kreativni izazov, nerijetko privlačniji, ali u svakom slučaju drukčiji od obične, banalne proze.

Zato sam siguran u ono što veliki kolumnisti dokazuju svojim pisanjem – da novinarstvo ne strada ako se njime bave pisci, a da književnost profitira od dobrog žurnaliste koliko i od dobrog književnika.

10. Na kraju: možda ste, poštovani saučesnici ovog skupa, primijetili da je ovaj moj tekst neka vrsta blage, uistinu dobronamjerne polemike sa uvodnim tekstom Faruka Šehića, kojeg inače veoma, veoma cijenim. Ali, moje godine i moje dugo, četrdesetpetogodišnje novinarsko iskustvo u gotovo svim žanrovima i u različitim medijima, dozvoljavaju mi, nadam se, takvu vrstu blagog polemiziranja, na kakvo inače nisam navikao. Naprotiv.

Možemo, dakle, ironizirati ovako kako to čini Faruk Šehić u svom uvodnom izlaganju. Moguće je, naravno, ironizirati i drukčije.

Jedna danas popularna savremena hrvatska autorica (Milana Vuković Runjić) kolumnu je žanrovski smjestila u pornografsku prozu, objasnivši je "sklonošću autora da se jedanput tjedno skida pred čitateljima" i uz to da vjeruje kako uvijek ima o čemu da govori i da zna o svemu nešto reći. "Ako imate sklonost – kaže ona – redovitom skidanju pred velikim brojem ljudi i ako imate o svemu nešto za reći, u vama čuči kolumnist." To je njeno tumačenje kolumniste.

Ali, čemu ironiziranje kad se radi o ozbiljnom pitanju, a to znači i o ozbiljnom razgovoru?

Što se mene lično tiče, da sam ikada u svojoj karijeri na ovakav način shvatao posao (obavezu) kolumniste, danas se od stida ne bih smio pojaviti ni ovdje, a i nikada i nigdje drugdje. Uvjeren sam da pisanje kolumni nije liječenje frustracija i nije pornografski posao. To, što se pisanjem kolumni danas bave i pojedini frustrirani novinari (frustrirani uglavnom zato što su neobrazovani i netalentovani) i slični frustrirani pisci i što među autorima kolumni vjerovatno ima egzibicionista one vrste o kojoj govore i pomenuta autorica i Faruk Šehić, to još uvijek ne znači da su kolumne besmislene. I da pisci nemaju šta da traže u kolumnama. Naprotiv.

Podsjetiću i sebe i sve vas da su mnogi veliki svjetski pisci bili istovremeno novinari i autori velikih kolumni – Jack London, Ernest Hemingway, George Orwell, Albert Camus, Gabriel García Márquez, Truman Capote. Sa naših ex-jugoslovenskih prostora treba se najprije sjetiti i duboko pokloniti jednom Miroslavu Krleži i A.G. Matošu. Oni koji se već bave kolumnističkim poslom sigurno imaju na umu nenadmašnog Veselka Tenžeru i još neuništivog Igora Mandića, a tu su i brojni drugi savremenio hrvatski, srpski i bosanskohercegovački kolumnisti – Mirko Kovač, Boris Dežulović, Viktor Ivančić, Miljenko Jergović, Dubravka Ugrešić, Teofil Pančić, Miloš Vasić, Petar Luković, Filip David, Vladimir Jokić, Miodrag Stanisavljević, Bogdan Tirnanić, Jovan Ćirilov... Andrej Nikolaidis, Dario Džamonja, Marko Vešović, Sead Fetahagić, Ivan Lovrenović, Mile Stojić, Senad Pećanin, Senad Avdić, Vildana Selimbegović, Ivan Šarčević, Aleksandar Hemon, Muharem Bazdulj i još neki. Namjerno ostavio sam za kraj imena Hamze Bakšića i Gojka Berića.

Treba ustati iz poštovanja kad se izgovaraju njihova imena.

Neka mi neko dokaže na bilo koji način da nabrojane osobe nisu i odlični pisci i odlični kolumnisti.

I na samom kraju malo ironizma i s moje strane.

Imajući u vidu najljepše kolumnističke i spisateljske uzore i, čak, zanemarujući vlastito (nemalo) iskustvo u tom poslu, hoću prijateljski reći da za Faruka Šehića još ima mnogo nade – ili će uskoro prestati da se bavi pisanjem kolumni ili će, također uskoro, o tom poslu misliti sasvim drugačije. I onda, uz savladavanje svih formi ovog časnog zanata, sigurno može postati jedan od najcjenjenijih pisaca – novinara i kolumnista, sličnih ovima koje sam već pomenuo.

Hvala vam što ste me saslušali.

Faruk ŠEHIĆ:

Šta reći nakon ovako detaljnog teksta kolege Šantića, koji se očigledno potrudio da pročita moj tekst. Nisam imao namjeru da tim tekstom objasnim jednom za svagda i zauvijek svima šta pisci rade u kolumnama; to je tekst u kojem je moja omiljena stilska figura hiperbola, i na neki način je sasvim opravdao svoje postojanje reakcijom Slavke Šantića, koja je sasvim konstruktivna i složio bih se – u mnogim stvarima, naravno, ne moramo se slagati. Neću se složiti u jednoj stvari, a to je da pisci, bili oni pisci-novinari ili novinari-pisci, kako god, u kolumnama imaju dodir sa stvarnošću. Ja, recimo, iz ličnog iskustva, znači ne u ime drugih nego u ime sebe, mogu reći da sam se u književnosti bavio toliko stvarnošću da mi nije trebala kolumna da bih se bavio socijalnom slikom sarajevske ulice, parka, pijanaca, narkomana i bilo čega drugog, sad govorim o najnižem sloju društva, znači o ulici. I u poeziji i u prozi živio sam u stvarnosti. Ne pišem ja kolumnu samo zbog para, pare su ovdje toliko minorne, pa se može reći da je to čisti entuzijazam. Razlika je pisati kolumnu danas u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj, u kojoj ljudi žive od sedmične kolumnne, poput Roberta Perišića koji ima kolumnu u *Globusu*, ili Jurice Pavičića, ili Tatjane Gromača koja sad piše u *Novom listu*... Sada bih ja dao riječ Tomislavu Markoviću za kojeg bih rekao da se pored toga što piše, ima nekoliko knjiga poezije, bavi i aforizmima. On je član redakcije *e-novine.com*, znači čovjek koji je pisac i novinar, i koji u srbijanskoj stvarnosti kolumnističkoj, književnoj, literarnoj, paraliterarnoj ima dosta stvari za reći.

Tomislav MARKOVIĆ:

Kataklizma kolumnizma: Šta pisci rade u kolumnama?

Kolumnistička vojska: Na parove razbrojs'

Savez između novinarstva i književnosti trebalo bi da bude nešto sasvim očekivano, pošto obe delatnosti zahtevaju veštinu slaganja rečenica, te stoga predstavljaju prirodne koalicione partnere. Pisac u kolumni je pravi čovek na pravom

mestu. Na pitanje *otkud toliko pisaca među novinarima*, Boris Dežulović (pisac i novinar) jednom prilikom je odgovorio: "To bi bilo isto kao da pitate otkud toliko plivača među vaterpolistima." Otuda bi bilo razumno očekivati da pisci redovno pune stranice štampanih medija u Srbiji, na opšte zadovoljstvo čitalaca, vlasnika novina kojima raste tiraž i kućnog budžeta domaćih spisatelja. Međutim, očekivati da se u srpskim medijima događaju razumne stvari – potpuno je nerazumno. Ogromnu većinu kolumnističke vojske čine: politički banalitičari poput Slobodana Antonića i Đorđa Vukadinovića (koji uglavnom pevaju ode nacionalističkim politikantima Vojislavu Koštunici i Tomislavu Nikoliću, nariču nad otetim Kosovom, te markiraju izdajnike srpstva), članovi posluge Slobodana Miloševića kao što su Milorad Vučelić i Aleksandar Vulin (kojima plemenska retorika, propovedanje ideologije krvi i tla, i bogatstvo stečeno devedesetih uopšte ne smetaju da se osećaju kao levičari), Vladimir Đukanović – vođa demonstracija za odbranu Radovana Karadžića (kome je patriotsko veličanje genocida jedino zanimanje), spisateljice lake literature Isidora Šenica Bjelica i Mirjana Bobić Mojsilović (koje propagiraju nepodnošljivu lakoću pisanja bez preteranog korišćenja mozga), urednici raznih toaletoida poput Dragana J. Vučićevića, Đoke Kesića i Predraga Popovića (koji uglavnom šire mržnju, istinu o Srbiji i slične zarazne bolesti), novinari za specijalne operacije Milovan Drećun i Milijana Baletić (koji nastavljaju svoju ratnohušakačku tiradu bez obzira što, na njihovu žalost, nikakvog rata nema na vidiku), propali muzičari poput Bore Čorbe, muzičari koji tek treba da propadnu (skupina Beogradski sindikat koja svoje muške fantazije izživljava kroz repovanje o vitezovima Kosovskog boja, samurajima bez gospodara i ratnicima kao takvim), te čitava armija anonimnih kolumnista koji svojim bezličnim tekstovima popunjavaju medijski prostor u nameri da podrže sve koji veruju da je čitanje novina ružna i nepotrebna navika. A povremeno se oglasi i sama lady Magbet, Mirjana Marković, tek da nas podseti koliko zlo može biti glupo i banalno.

Pesnici su čuđenje u getu

Nije naš medijski mrak baš tako crn kao što izgleda, ima časnih izuzetaka, darovitih novinara kao što su, na primer, Ljubomir Živkov i Teofil Pančić, čije su kolumne negde na sredokraći između literature i novinarstva, ali su njihove jezičke bravure samo kap mastila u moru sveopšte pomame za čuvenim francuskim stilom, u narodu poznatom pod imenom "galimatijas". Duboko u tom moru može se pronaći i poneki pisac-kolumnista. Međutim, ni tu stvari nisu sjajne, pisci koji u kolumnama imaju nešto suvislo da kažu više liče na brodolomnike koji sa improvizovanog splava šalju SOS signale, nego na putnike koji se javljaju sa palube prekookeanskog broda. Ako izuzmemo povremena sletanja u realnost iz vizantijske perspektive Radoslava Petkovića (kolumna *Svakodnevnica*, dnevni list *Blic*), priče za tešku noć koje Saša Ilić ispisuje u mesečniku *Yellow Cab* pod zajedničkim imenom *Recycle Bin*, te tekstove Vladimira Arsenijevića i Davida Albaha-

rija par puta mesečno u *Politici* (rubrika *Pogledi sa strane*) – gotovo da nema razumnih glasova u kolumnama domaćih pisaca. Posebno je zanimljiv status koji Arsenijević i još par kolumnista građanske provenijencije imaju u *Politici*. Čitajući *on-line* izdanje najstarijeg dnevnog lista teško je oteti se utisku da su pomenuti kolumnisti prisutni samo da bi besni, ogorčeni čitaoci, frustrirani zbog propasti projekta Velike Srbije, imali na kome da se izživjavaju.

Scenom dominira stara nacionalistička garda na čelu sa Branom Crnčevićem, Karadžićevim ministrom Miroslavom Toholjem i nacionalističkim trendseterom Momom Kaporom, uz čije skute se svio predstavnik mlađeg naraštaja Goran Petrović, sa svojim arhaičnim stilom i apdejtovanim nacionalizmom XP, a tu je negde i Zoran Ćirić zvani Magični, koji svoje vrcave obrte uspešno uništava potpunom ideološkom onesvešćenošću. Dominantnom retrogradnom, nacionalističkom diskursu pisci prekomandovani u kolumniste daju samo specifičan književni začim. Da pogledamo malo kako to izgleda na konkretnim primerima.

Stare kajle

U kolumni *Gluvo doba* u dnevnom listu *Glas javnosti*, Toholj objavljuje uglavnom odlomke svog ratnog dnevnika i piše panegirike ratnim zločincima, koji su svi odreda njegovi lični prijatelji (to se, valjda, zove izbor po srodnosti). Povremeno se naruga ženama u crnom, jer su one za Toholja otelotvorenje zla – dosledno se zalažu za mir i poštuju žrtve, a to su gresi koji se ne praštaju. Povodom hapšenja Radovana Karadžića, Toholj ispisuje tekst naslovljen “U ime Oca i Sina i Svetog Duha” u molitvenom maniru, želeći da kanonizuje ubicu i pretvori ga u “haškog mučenika”. Korišćenjem liturgijskih formula (“opet i opet”, “amin”) i verskih toponima (Nova Pokajnica, koju bi po ovom kolumnisti trebalo da podignu oni koji su uhapsili Karadžića) Toholj pokušava da stvori sakralnu atmosferu i tako zločinca uvrsti u red svetitelja. Tekst se završava blasfemijom – poređenjem Hrista i Radovana Karadžića, jer su obojica “od svih prezreni i ostavljeni, i jedini u istini i u pravu”. Toholj je zaboravio jednu “sitnu” razliku: Hrist je propovedao mir i ljubav, ne računajući onu jednu osušenu maslinu, nije povredio nijedno živo biće, dok je Karadžić mastermajnd genocida. U nekoj srećnijoj zemlji kad bi se neko usudio da uporedi, na primer Hitlera i Hrista, crkva bi se pobunila, ali ne i u Srbiji, zemlji gde patrijarh Đavle blagosilja masovne ubice pre njihovog odlaska u Hag. Ne reaguje ni crkva, a ni javni tužilac koji bi u Toholjevim kolumnama mogao da pronađe štošta zanimljivo, samo kad bi došao na jeretičku, očigledno protestantsku ideju da ponekad i nije tako loše pošteno raditi svoj posao.

Za razliku od svog kolege po peru i maču, Brana Crnčević je skloniji zakučastom pisanju, političkim alegorijama sa erotskim nabojem, basnama i uopšte, lud je za prenesenim značenjima, kako i priliči pravom piscu. Evo jednog tipičnog odlomka iz neonatološkog teksta naslovljenog “Muke porođajne” (kolumna

Srpska posla, *Glas javnosti*, 2. jun 2008), koji Crnčević stavlja u usta svom imaginarnom prijatelju, ginekologu po milosti Braninoj: "Tucaju nas i rasturaju, sad traže da Srbija rodi dete koje su joj napravili. Potrebna im je bolesna vlada koju će, fol, lečiti i utvrditi da je ozdravila tek kad prizna nezavisno Kosovo. Leče nas po pravilu: samo je bolesna Srbija zdrava Srbija. Avioni su njihova kita, a bombe i strah sperma kojom su posle silovanja Srbije napravili nezavisno Kosovo. Vidiš i sam šta baljezga njihova srpska posluga, kažu da će sve otići u majčinu, ako demokratske partije izgube vlast. Zašto Boris izbegava da odobri carski rez? Solana i druge babice ne mogu da odobre rađanje drugačije Srbije od one koju su nam napravili i odobrili. Četrdeset država babica već priznaju da je Kosovo zdrava i normalna beba, rođena u legalnom braku sklopljenom između Nato tate i mame Evrope. Čitava politička zajebancija svodi se na istinu da Nato tata i mama Evropa mogu podržati samo onu srpsku vladu koja im se ne meša u brak. Srpska posluga Nato tate i mame Evrope uporno toroče da se Srbiji ništa ne bi dogodilo da je Srbija bila dobra i poslušna. To je istina, a ti se baviš metaforama! Mislíš da je dovoljno da ironično pišeš o evropskoj ljubavi prema Srbiji? Tucaju nas bre, na redaljku." Na stranu vulgarnost, budalasti paradoksi i vrišteća glupost koja probija uši čak i u Toholjevom "gluvom dobu", ovde su zanimljive dve stvari. Prva je potpuno odsustvo elementarne logike. Srbija je istovremeno i trudna i tek treba da se rodi, Kosovo je dete silovane Srbije a istovremeno su roditelji Kosova "Nato tata i mama Evropa", dok je dete-Kosovo začeto ne tokom, već nakon silovanja. Ovde je sasvim na mestu ono glupo pitanje "šta je pisac hteo da kaže", ali tu nema smislenog odgovora. Biće da se tokom "muka porođajnih" koje su pratile nastanak ovog teksta piscu malo pomračila svest. Ili su mu vrane nacionalističkog bezumlja mozak popile. Druga zanimljivost je metafora "silovane otadžbine" koju nacionalisti uporno forsiraju, otkrivajući usput i svoju mizoginiju i strah za sopstvenu muškost. U nacionalističkim fantazmima ženska tela su uvek simbolički povezana sa državnim i nacionalnim granicama, tu se uvek krije mogućnost neprijateljske penetracije i udar na maskulinitet čuvara nacije. "Očevi nacije", "najveći sinovi naroda" i ostali muškići iz ove srećne porodice tako ubeđuju sebe da je njihova zaštitnička čvrsta ruka neophodna upravo zbog imaginarne ranjivosti nacije.

Mladi lavovi

Stari nacionalni trudbenici dobili su dostojne naslednike, mlađe, modernije, umivenije, ali, narodski rečeno, to je isto svesti stanje, samo drugo pakovanje. Kolumne Gorana Petrovića u *Politici* su najbolji dokaz ove teze. U tekstu "Stari srpski sir u kriškama" (*Pogledi sa strane, Politika*, 31. mart 2009) Petrović ispisuje svoju verziju sukoba Srbije i Evrope koji se odigrava na pijaci. Seljak iz okoline Uba prodaje "stari srpski sir u kriškama" koji niko ne želi da kupi uprkos niskoj ceni, mušterije su se pomodarski pomamile za skupim sirevima koji su izloženi

na tezgama nakupaca. Na pijaci se pojavljuje novinarka koja snima TV prilog i napada seljaka sledećim zamerka: stari sir ima previše masti, pa je opasan po zdravlje; seljak prodaje sir koji zapravo pravi njegova žena, čime su povređena njena prava; kriške nisu jednakih veličina; postoje francuski sirevi ali ne i srpski. Seljak se brani kako zna i ume, novinarka odlazi, a naš pisac zaključuje da svi kupuju sir od nakupaca, "a niko ne insistira odakle je, između ostalog i zato što ni sami preprodavci nisu sigurni u poreklo svoje robe".

Svestan sam da ovako prepričana kolumna deluje potpuno kretenski, ali verujte mi, utisak nije ništa bolji ni kad se pročita originalna verzija. Samo je duže i napornije. Petrovićev tekst je zapravo filozofija palanke u malom: sve što dolazi iz sveta je strašno, neprijateljski nastrojeno i pretilo da ugrozi naš vekovni, egzotični, samosvojni, neponovljivi, jedan i jedini, ekskluzivni identitet. Ili, kako to jezgrovito reče pesnikinja Mirjana Stefanović: "I ne spoznaj ništa tuđe, jer će tuđe da ti uđe". Ako je nemoguće potpuno se izolovati od sveta i zatvoriti u svoj obor, onda se pisac bar može narugati tom svetu, prikazujući ga karikaturalno, svodeći usput i izmaštani identitet naroda na koji se neprestano poziva i u čije ime navodno govori – na karikaturu, na krišku starog srpskog sira. Kad bi Goran Petrović preuzeo od Matije Bečkovića dužnost vodećeg *copywritera* srpskog nacionalizma, verovatno bismo imali priliku da čujemo neke vesele slogane poput: Kriška je srce Srbije; Kajmak je najskuplja srpska reč; S sirom ili na njemu; Bolje rob nego grob, bolje sir nego mir; U siru je istina; Smrt kačkavalju; Nema krvavog pira bez starog srpskog sira; Sir Oliver nema pišu; Srpska se sir-ena s Kosova čuje; Bolje hladna surutka nego topla kupka; Preko sira do zvezda; Gde su srpski sirevi, tu su srpske granice...

Skrivanje iza urbane maske "srpskog Bukovskog", "profesionalnog pisca i profesionalnog desperadosa", poznavaoa pop kulture, čoveka koji poseduje jedinstvenu kolekciju *jazz* i *blues* ploča – nije od velike pomoći Zoranu Čiriću kad izađe na teren političke realnosti. Kad maske padnu, dobijamo isuviše poznatu, hiljadu puta ponovljenu priču sačinjenu od starih, dobrih stereotipa. Iznerviran proglašenjem nezavisnosti Kosova, Čirić o tome ovako piše u kolumni "Aveti prošlosti i zaveti budućnosti" (*Pogledi sa strane, Politika*, 17. april 2008): "Dakle, gde je ta nadaleko čuvena srpska partizanska hajdučija? Poseljačena urbana gerila koja će Palestincima (i Izraelcima) pokazati kako se ONO radi. Gde je to naše pravedničko ludilo koje je toliko puta razbolelo već uspostavljenu dijagnozu o 'normalnosti Istorijske' Vestern ili triler – svejedno je. Važno je da je ista matrica, i da podrazumeva akciju u svim smerovima, poravnavanje računa, izlazak na crtu, iskupljenje okrvavljenih ruku. Jesmo li spremni za jedan takav film? Ne da ga odgledamo ušuškani u bioskopskom mraku, već da glumimo u njemu – bez dublova i kaskadera i kompjuterskih simulacija." Ništa Čiriću ne pomaže to što je prethodno citirani deo teksta nazvao "prostodušnim pitanjima, a ne krvoločnim huškanjem" – na njegovu žalost nisu baš svi čitaoci idioti, neki čitaju baš onako kako je napi-

sano. Uzalud Ćiriću pozivanje na ikone pop kulture kad od njih ništa nije naučio, već su mu srcu bliže lekcije koje decenijama deli njegov "ćika Dobrica", kako ga sam naziva. Što je najgore, on čak nije ni nacionalista, već jednostavno ne razmišlja i ne čita previše o onome što se dešavalo poslednjih dvadesetak godina, pa ostaje u vlasti dominantnih nacionalističkih stereotipa koji su premrežili čitav simbolički sistem u Srbiji.

Završni račun

Da podvučemo crtu i vidimo šta smo imali. Pisci među kolumnistima su retke ptice, a pisci-kolumnisti koji ne šire nacionalističko ludilo su definitivno ugrožena vrsta. Ne treba kukati nad činjenicom da je broj pisaca koji redovno pišu za novine mali, naprotiv. Ako imamo u vidu da su vlasnici većine štampanih medija u Srbiji Miloševićevi tajkuni, ili su bar u čvrstoj sprezi sa današnjom političkom elitom i krupnim kapitalom, jasno je da pisci koji drže do kakvih-takvih moralnih kriterijuma nisu baš poželjni. U najboljem slučaju mogu da igraju ulogu demokratskog ukrasa, da demonstriraju kako se uređivačka politika otvara i za drugačija mišljenja, ali će uvek ostati na svom marginalnom, manjinskom položaju. Glavna uloga ipak je rezervisana za neke druge, dušebrižnike zabrinute nad sudbinom nacije, dvorske pesnike, vojnike partije, pisce koji svoje "strepnje dublje od slutnje" poturaju kao dileme čitavog naroda. Kulturni model koji je doveo do nacionalističkog divljanja, "događanja naroda", raspada Jugoslavije i ratova još uvek nije promenjen. Čvrsto se drži, seli se iz tela u telo poput osmog putnika, ima političku, finansijsku i medijsku moć u svojim rukama i nema nameru da ode sa scene. A kakav nam je kulturni model, takve su nam i kolumne.

Eldin KARIĆ:

Čestitao bih Slavku i Tomi. Tomi posebno. Žao mi je što nije napisao nešto slično za bosanskohercegovački prostor, ali bojim se da bi da su u kontekst tog teksta stavljani neki likovi iz našeg prostora to onda neki nazvali nekulturom dijaloga. Nama je simpatično kada ljudi u Srbiji i Hrvatskoj, da tako kažem, smjeste ono o čemu pišu u prostor u kome žive, a kada se to radi kod nas onda to kao nema kulturu dijaloga...

Vratimo se onome o čemu smo danas htjeli da pričamo. Šta rade pisci u kolumnama?

Preživljavaju, ostavljeni na milost i nemilost nepisanim pravilima nepostojećeg tržišta. Dakle, prepušteni su onima koji ne čitaju ali imaju.

Pisci su napušteni od vlasti. Samim uvođenjem PDV-a na knjige uništena je i ona mala šansa da se čitanje vrati među Bosance i Hercegovce. Sa naglaskom na vrati! Tačno, nekad se ovdje čitalo. Književnici su pisali knjige. Knjige su bile jef-

tine, pristupačne, i prodavale su se, krug se zatvarao. Piscima je njihova književnost ostavljala dovoljno prostora da kažu ono što žele.

A, šta ako nema književnosti? Onda daj šta ima. Kad je knjiga skupa, dobra je i kolumna.

Pisce je ova vlast napustila i kada nije omogućila otkup knjiga koje bi ti pisci objavljivali. Međutim, vlast više voli da otkupljuje ono što pišu podobni, ili da nam u bibliotekama stoje knjige iz susjedstva. Tamo država podržava svoje pisce, izdavače, čitaoce...

Zbog svega toga ovdje, u Bosni i Hercegovini, pisci pišu sve, samo ne knjige.

Zašto pisci pišu kolumne?

Danas pisci pišu kolumne jer za to dobiju honorar. Od honorara žive, jer, logično, od njihovih knjiga koje niko ne objavljuje nema ni zarade. Istina, ti honorari su uglavnom na nivou milostinje, al', kao što kažu, svaka roba ima svog kupca.

Politički korektno pitanje je i zašto pisci ne bi pisali kolumne? Danas više nema medija koji nema svoju kolumnu. Pametuje se o svemu: o pitanjima od javne važnosti i globalnim krizama, pa do problema u zoološkom vrtu. I svi nešto pišu, pa zašto ne bi i pisci. Ako ništa, oni to rade sa stilom. Na koncu, kažu da je sloboda govora svima zagarantirana, pa ko smo mi da uskratimo piscima pravo na njihovo mišljenje.

I tu dolazimo do pitanja: čije mišljenje i šta to pisci pišu u kolumnama?

Prvo, šta pisci pišu u kolumnama?

Uglavnom, svađaju se, vrijeđaju druge kolumniste, bivše pisce; ratuju taštinama i sukobljavaju se u stavovima. Što bi rekli: mimoilaze se u stavovima, a svađaju se oko para. Po pravilu, meta su oni koji pišu za druge, protivničke medije. Mišljenje kolumnista u drugim, protivničkim medijima, *a priori* nije isto kao njihovo mišljenje. Naivni posmatrač definisao bi to kao logičan sukob mišljenja. Međutim, problem nastaje kada kolumnista promijeni medij, da ne kažemo stranu. Šta se tada desi sa njegovim mišljenjem?

I tu dolazimo do pitanja: na čije mišljenje pisci imaju pravo? Kako to da bivši pisac, a sada kolumnista kada promijeni prostor, vrlo brzo *koriguje* i stavove. Odjednom, neprijatelji su oni na prvoj, drugoj, trećoj... strani. Ubrzo se pokaže kako kolumnisti, koji su nekada bili pisci, ne idu za svojim mišljenjem, nego samo prate trag svojih gospodara, do boljeg honorara.

Za sve to vrijeme, kolumnisti se vrlo malo, ili skoro nikako, bave stvarnim problemima, društvenim anomalijama, nakaradnim fenomenima i mediokritetima što su zaposjeli fotelje na kojima već blijedi natpis: *zauzeto Bošnjak/Srbin/Hrvat*. Njih to ne interesuje. Kolumnista, nekad perspektivan pisac, samo želi skalp neprijateljskog kolumniste. On nema vremena da preispituje vlast i stvarne proble-

me, kao što ni vlast nema vremena za pisca i njegove probleme. Važno je samo preživjeti, i tu se krug zatvara.

Faruk ŠEHIĆ:

Čuli smo sve tekstove i ne moramo mi stalno čitati i pisati; tu smo svi zajedno. Ovo je zamišljeno kao razgovor a ne kao naš govor. Tako da sad pozivam na očitovanje.

Jasmina MUSABEGOVIĆ:

Ja sam i u ratu objavljivala knjige kolumnista kao urednik u Izdavačkoj kući *Svjetlost* i divila sam se toj snazi... Na primjer, objavila sam knjigu Hamze Bakšića. Prvo što se naše novinarstvo u ratu najednom rascvjetalo i osamostalilo više nego ranije; drugo što je došlo do idealnog susreta, što je osnovna tema ovog književnog teksta i novinarskog. Naime, argument novinarski logički bio je potkrijepljen i više vrijedan književnom teksturom koja je stvarno tada bila izuzetna, i svi smo čekajući u redu pod granatama u gradu na novine u stvari željeli taj trenutak spoja novinarskog i književnog što se, moramo priznati, u prijeratnom periodu rjeđe dešavalo u svim našim novinama, posebno bosanskohercegovačkim. I ta artikulacija trenutka, koja je i novinarska i književna, davala nam je snagu i pravila je od novinarstva jednu stepenicu više prema književnosti, a književnost je ulazila u svakodnevnicu. E sad, taj jedan iskorak koji je spajao ova dva načina artikulisanja davao je izuzetne rezultate, i književne i novinarske. Poslije rata se to razdvojilo kod nekih kolumnista, ali činjenica je da je nekako ta kolumna ulaz u njihova djela, poziv čitaocu da ih pročita, što je značajno za literaturu, za čitačku publiku uopšte. Međutim, nije prirodno da književnik kolumnista bude propagator samo sebe a ne i svojih kolega i književnosti uopšte kad piše o književnosti, jer to su nekakva nova ulazna vrata za proširenje publike i šansa da se prekorači prag i da publiku naučimo ne samo da razmišlja suho politički nego da razmišlja u nijansama, u književnim dosjetkama i slikama. Zato, sjetite se da je spoj književnosti i novinarstva u novinama ranije bio uglavnom u reportažama i u putopisima. Sad se to proširilo, i mislim da su i jedna i druga strana dobile – i novinarstvo i književnost. Hvala.

Nerzuk ĆURAK:

Neobično mi je lijepo večeras; od svih druženja u kojima sam učestvovao večeras mi se ovo čini najzanimljivije, i to zahvaljujući uvodničarima. Moram priznati, pošto nemam priliku da često slušam kolegu Markovića da je on baš bilo lijepo, onako vukovićevski govorio, ako to šta ne smeta. Šta se meni nametnulo kao predmet za debatu?

Slavko je imao jedno uravnoteženo mišljenje o odnosu pisca i kolumne; Farukov tekst sam pročitao – on je jedna kvitesencija, žestina; čuli smo Tomu o Srbiji, u Srbiji je kolumnizam jednakost za političku desnicu otprilike, što je vrlo zanimljivo jer mi ovdje preferiramo, recimo, da bi kolumna ipak bila lijevog predznaka; a kolega Karić je bio, rekao bih, prilično ogorčen na sve ili je samo realan. Pitanja su recimo sljedeća:

Volio bih dobiti odgovor od kolege Markovića šta je to u srpskom tekstu, da ga tako nazovem, da je naprosto više usmjeren na taj jedan epski, mitski diskurs. Kad *Nin* čitate, dakle *Nin* koji je jedna ozbiljna nacionalistička novina u kojoj možete pročitati i neke dobre stvari koje ne možete pročitati u drugim novinama u regiji, tu vrstu štiva nemaju ni Hrvatska ni Bosna i Hercegovina, primjećuje se ta jedna ljepljivost kolumnista u Srbiji za taj mitski epski nacionalistički diskurs, uz samo rijetke ade nekog potpuno suprotnog viđenja stvarnosti u Srbiji, a najgore što se i takvi ljudi smatraju jednom vrstom radikala, što je takođe zanimljivo.

Elem, mene ovdje najviše zanima Šehićev tekst koji sam pročitao. Juče sam ga sreo u gradu pa sam mu malo prigovorio da je napisao tekst koji je jedna autoironija, jedan autoprezir, jedna rekao bih radikalna negacija kolumne. To ima smisla u smislu izazivanja debate, ima i neke ogorčenosti i nekog sioranovskog nihilizma, dakle jedne uzaludnosti ovoga posla. Dobro, negdje se može naslutiti želja da kolumna bude tako angažirana da može donijeti i neku promjenu što konvergira Farukovom postojanom ljevičarskom diskursu..., jer ko prati njegove kolumne u *Startu*, vidjeće da on tako liči na Kišove tekstove iz *Grobnice Borisa Davidovića*. To je sve sjajno, jer lijepo je ne shvatati sebe ozbiljno, ali atmosfera i ton njegovog ovog uvodnog teksta je takva da neki mogu u tome pronaći čak i alibi za postojeće režime, da se bojim da onda ovi bijedni nacionalisti mogu reći: pa vidite, kad oni sami sebe tako negiraju, znači da je to što mi uredno krademo možda OK.

Eto, želio sam naprosto da otvorim i tu stranu priče, i hvala kolegi Šantiću što je i mene stavio u kolumniste, ali nigdje ja nemam kolumne niti sam kad pisao kolumne.

Tomo MARKOVIĆ:

Mene je iznenadila ta razlika koja postoji između Srbije i srpske medijske scene i one u Hrvatskoj i BiH. Situaciju u Bosni ne poznajem baš najbolje jer novine ne stižu u Beograd a dosta toga nije dostupno ni preko Interneta, pa se informišemo preko nekih drugih kanala. Situaciju u Hrvatskoj manje-više poznajem i tamo se dosta toga promenilo, tamo su kolumnisti ljudi koji nisu desničari među piscima.

U Srbiji je drugačija situacija. Zašto, to je teško pitanje; mislim da tu ima nekoliko faktora. Prvo Srbija je praktično vlasništvo ljudi koji su se obogatili tokom Mi-

loševićeve vladavine, tako da je većina medija u njihovom vlasništvu. Drugoto je, recimo, Demokratska stranka koja sad potpuno naginje nacionalizmu. Kad slušate Vuka Jeremića ili Borisa Tadića, srpske granice ne definišu srpskim granicama, nego – tamo gde se čuje srpska pesma tamo su srpske granice. To se ne razlikuje mnogo od onoga što se pričalo krajem osamdesetih i početkom devedesetih. Dobro, Boris Tadić je čovek koga je Dobrica Ćosić ljuljao na kolenu bukvalno pošto je bio prijatelj sa njegovim ocem Ljubom Tadićem, i on je odrastao u toj atmosferi. Nije baš mnogo inteligentan, ako ćemo pošteno, ali problem je u tome što se taj model non-stop reprodukuje; problem je u tome što je on uspostavljen jednom u tamo negde drugoj polovini osamdesetih i što nikako ne može da se nagrize.

Nešto je pokušao Đinđić i ekipa okupljena oko njega, dok ga taj model preko svojih radikalnih eksponenata nije ubio. Ubio ga je državni službenik. Taj model je užasno žilav i postojan, i Srbija ne želi da se suoči sa onim šta je uradila; ratni zločini su maltene zabranjena tema u nekim širim medijskim pričama, tako da Srbija tu lebdi ni na nebu ni na zemlji, nalazi se u nekom interregnumu u nekom međuprostoru i čini mi se da tu nema nekog pomeranja.

Meni je najkarakterističnije to što se dešava sa Dobricom Ćosićem u poslednje vreme. On i dalje slovi kao neosporni autoritet, kao veliki pisac. Bio sam na promociji njegove knjige *Vreme zmija*, beležaka koje su pisane od 23. marta, to je početak bombardovanja, pa do kraja 1999. Bilo je jezivo. Slušao sam Gojka Tešića, predsednika resornog odbora za kulturu Demokratske stranke i čovek koji se bavi uglavnom istraživanjem avangarde. Objavio je silne publikacije koje su vrlo bitne za srpsku kulturu, poput recimo *Manifesta avangarde*, nekih Vinaverovih dela, bavi se Zenitom, bavi se svim normalnim stvarima. Kao portparol JULA 99 godine tokom bombardovanja ono što je pričao bilo je potpuno udvarački. Mi smo posle u novinama skinuli taj transkript i preneli ga: to je neverovatno, ja sam se prosto zaledio.

Ni Dobrica Ćosić ni ovi njegovi drugari koji su učestvovali u promociji nisu bili tako jezivi kao Gojko Tešić, zato što od Gojka Tešića to čovek nekako ne očekuje. Tu nema nade, to je prosto ludilo, ako saopšte i ne možete s tim da se izbori. Onda je usledila ta tužba protiv Dobrice Ćosića. Znajući kako rade srpski pravosudni organi verovatno od toga ništa biti neće, ali je zanimljivo kao performans. JUKOM i Helsinški odbor za ljudska prava su podneli tužbu za širenje rase i verske mržnje i diskriminacije zato što je on u svojoj knjizi napisao da su Albanci moralni i politički i svakakav drugi talog. za razliku od Srba koji su superiorni, nadljudi, ibermenši... Zanimljiva je reakcija javnosti, bila se digla čitava halabuka; pisci ga brane, raznorazni, od Kecmanovića do Zorana Ćirića; tu su se svi ujedinili da pisac ima pravo da kaže šta god hoće. Možda je najbolja bila reakcija jednog poslanika G17 plus koji kaže: *Pa to je ipak njegova impresija*, a da je to neko rekao Srbima to njima, naravno, ne bi bilo prihvatljivo. Najludji je bio advokat Dobrice Ćosića Todor Vujačić, koji je advokat i Radovana Karadžića. Kaže: *Kada*

bi Dobrica Ćosić ubio čoveka ja bih ga sveo na uslovnu kaznu zato što je Dobrica Ćosić neosporni autoritet u književnom, kulturnom, političkom i svakom drugom smislu.

Ja mislim da se, osim tog desničarenja, u medijskom smislu dešava jedna zanimljiva stvar u Srbiji – sprega oglašivača, medija i politike koja tako usko povezana i koči medijske slobode da tu nema baš mnogo prostora, tek na marginama postoje nekakvi prostori gde se nešto slobodno može reći. Jednostavno, ako želite da opstanete vi morate biti u dobrim odnosima sa Demokratskom strankom i Srđanom Šaperom koji drži agenciju McCann Erickson (kompanija iz oblasti tržišnih komunikacija). Preko njega idu reklame, preko njega dobijate sve od čega ćete živeti, i tu se krug zatvara, tako da sam totalno pesimističan po tom pitanju.

Eldin KARIĆ:

Samo jednu stvar, ovdje sam večeras čuo da pisci pišu zato da budu poznati. Mislim da je veliki problem ako pišu zato, jer onda je to krajnje nikakav motiv. To je ono što se uklapa u Farukov uvodni tekst. I to je suština. Ako se mi svi složimo da zato pišu i da im zato služe kolumne, onda imamo problem, jer znači da ne pišu zato što osjećaju i imaju potrebu da nešto kažu, da iskreno skrenu pažnju na nešto, da nešto demistificiraju ili mistificiraju, već da budu poznati jer će im to sutra omogućiti da prodaju malo više knjiga. U tom slučaju mislim da imamo jako veliki problem, jer zapravo učestvujemo u jednom marketinškom ratu a ne u sukobu mišljenja. Mislim da je to vrlo opasna konstatacija, ako je konstatacija.

Toma MARKOVIĆ:

Meni je nešto palo na pamet: pisac mora biti sujetan, jer on to postaje ako veruje da ima da kaže nešto što je bitno za neke druge ljude, a to je već samo po sebi sujeta. Jer, zašto bi hteo da piše bilo šta ako misli da je kao i svako drugi?

Faruk ŠEHIĆ:

U potpunosti se slažem s ovim što je Eldin pričao. Kolumna je okvir. Ona mora biti prazan okvir koji mora biti ispunjen nečim, ne samo sujet? nego marketinga. Mora prvo biti kolumna – dobra, loša, ovakva, onakva; znači, mora imati tu puninu. Istina, tom kolumnom pisac sebe reklamira svojom slikom, imenom... i, sasvim logično, reklamira i svoju književnost, svoje knjige. I to po meni nije neko zlo, jer prije toga kolumna mora biti kolumna. Prvo ide tekst; čovjek može imati ne znam kakvu sujetu, ali šta ako mu kolumna nije čitana, šta onda s tim knjigama? Na kraju krajeva, pogotovu tada ih neće izreklamirati. Bez obzira što i kopirajter i pisac reklama imaju u svom zanimanju tu riječ *pisac*, razlika postoji.

Mogu ja pisati jednu pjesmu šest mjeseci, strpljivo, predano, koncentrisano raditi na nečemu, ali ne mogu pisati kolumnu šest mjeseci. Ne zato što ne želim,

nego zato što je tempo izlazaka takav. Jednostavno, te dvije forme su različite, bez obzira koliko je kolumna *free styling*, mentalni kreativni itd. koliko komunicira sa stvarnošću.

Mislim da se Andrej Nikolaidis nikad ne bi složio, nemam pravo da govorim u njegovo ime; recimo, pisanje romana, knjige, čemu se može posvetiti četiri godine, ipak je nešto drugo u odnosu na pisanje kolumni. Razlika između kolumne i romana je stvar rada. Na kraju krajeva, koliko para toliko muzike; neko može scenario napisati za mjesec dana da bude odličan, ali ne može ga pisati baš svakih mjesec dana.

Ja cijenim rad, naravno; Slavko je spominjao Gojka Berića, Ziju Dizdarevića, ali oni nisu pisci u onom, prema mom mišljenju, klasičnom smislu, onako kako ja shvatam pisce. Njihov jezik i stil odskaču. Takav je bio Hamza Bakšić, ili Vlado Mrkić – to je literatura u reportažama; ili recimo Rišard Kapučinski, koji je umro prošle godine; njegov novinarski i literarni diskurs su totalno pomiješani.

Sad je vrijeme drukčije; sve se uzburkalo, pomiješalo naš sistem vrijednosti. Ne znam šta rade pisci u kolumnama. To je naravno teško pitanje, u neku ruku intonirano na jedan provokativno pozitivan način.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Čini mi se da bi žanr kolumne možda trebalo osvijetliti, kao sugestiju. Iz ova- ga što smo dosad čuli, otprilike bi se moglo reći da je ona sama po sebi jedna vrsta žanra koja podrazumijeva to i to, a onda smo ocjenjivali kako to izgleda. Međutim, kad malo bolje pogledamo, a za to je dovoljan površan pogled, vidjećemo da se kolumne u kojima su političke analize obično nalaze u prednjim dijelovima časopisa itd.; onda ćemo vidjeti kolumne koje se bave mas medijima, scenom u mas-medijima itd., pogotovo analizom televizijskih i radio-emisija, reakcija, nastupa itd.; onda imamo književne kolumne u jednom strožijem smislu riječi, ljudi koji predstavljaju književna djela, koji govore o književnosti, koji sami ispisuju književnost u tim kolumnama.

Evo, Faruk Šehić je upravo tu da o tome posvjedoči, a Slavko Šantić da posvjedoči o jednoj drugoj vrsti kolumne. Alma Lazarevska koja je pisala o mas medijima napravila je cijeli jedan uvod pred kraj prethodnog režima da se o mas-medijima može pisati u jednom ključu koji njima pripada, koji njima odgovara i da se iz toga izvuku političke konsekvence. Fra Ivan Šarčević je nedavno uveo jedan novi žanr; on piše o vjeri, on piše o religijskim temama ali sa političkim konsekvencama na jedan interesantan način. Ferida Duraković je uvela žanr za koji je sama rekla da predstavlja nešto poput uklona iz svakodnevnice, žensku perspektivu itd. na vrlo interesantan način.

U tom kontekstu meni je bitno možda to što se, čini mi se, ovaj politički uklon stalno naglašava, i to što njega stalno vežemo uz kolumne nije slučajno. Zašto?

Razmišljam naglas pred vama o ovoj tematici. Recimo, ozbiljne dnevne novine, pogotovu sedmičnik, magazin, nastoje da ponude političku analizu itd. U dnevnim novinama kolumne su prije svega refleksija na ono što se događa; bez kolumne je nezamisliva ozbiljna dnevna novina, jer vi kad čitate dnevnu novinu, imate vijesti itd., očekujete da neko interpretira to što se desilo, i ta interpretacija vrlo je važna. Ako u samoj vijesti izvršite tu interpretaciju to je već novinarski posao, pogotovo ako to učinite u nekom jačem smislu, ako odete dalje, napravite produbljenu analizu. Profesionalna novina ima vijest kao vijest, informaciju kao informaciju, ali mora otvoriti prostor i za kolumnu. Ono što je interesantno, i što treba primijetiti, jeste da uvodnici u posljednje vrijeme izostaju. Uvodnik obično piše glavni urednik, odnosno neko ko je stariji novinar i od koga se očekuje ta analiza. Danas i ako postoji, vrlo je kratak, poput opaski, pogotovo u magazinu sedmičnjaku; od kolumni se očekuje analiza toga.

I sad kad imamo u vidu dnevne novine tipa tih jačih kolumni na kojima se insistira, što bi svakako trebalo, onda imamo i pojavu na koju treba svakako upozoriti. Riječ je o tome ko regrutira kolumniste i kako se njihova analiza strukturira s obzirom na novinu, na okvir novine. Primijetićete da se tu pojavljuje nešto vrlo bitno, što se ne vidi iza zavjese, a to je da su urednik ili urednica praktično posljednji arbitar. Zašto? Oni su ti koji kažu: Mi trebamo tebe implicite ili, u zagradi, mi ne trebamo nekog drugog itd. Znači, prostor za pisanje kolumni nije otvoren prostor i ne treba imati iluziju da je to neki otvoren forum u koji možete ući, ponuditi svoju kompetentnost, svoje mišljenje; to je prostor unutar kojeg se suvereno vlada, unutar kojeg se odlučuje šta će se pisati; ako ništa, ko će pisati, pa onda, po profilu toga, će se reći piši šta god hoćeš, ali nećeš i dokle hoćeš itd. Ta vrsta inkorporiranosti veoma odgovara nečemu što je klasičan tip etničkog ili nacionalnog identiteta koji kaže: inkorporiranost je tvoj identitet. Znači tu gdje si, određuje ko si, tako da možemo onda prepoznati kolumnistu određenih novina kao određene implicitne političke platforme, a bogami i eksplicitne.

Neko je u intervjuu skoro spomenuo neki tip nomadstva delezovskog, koji bi podrazumijevao dvije stvari – vi možete mijenjati novinu kao kolumnista, to bi bilo jako važno, to bi bio dobar znak da možete mijenjati mišljenje unutar stalne rubrike u jednim novinama kao političko mišljenje, kao držanje, kao drugi pristup, a da to ne predstavlja obilježje vašeg identiteta ili političke platforme ni na koji način. To su neke stvari koje je, čini mi se, vrlo važno primijetiti u vezi sa kolumnama i, eto, to je za razmišljanje.

Dino ABAZOVIĆ:

Želio bih uvesti jednu malo drugačiju perspektivu; dakle, čovjeka koji nije nikad pisao kolumnu niti ima namjeru i, s druge strane, šta čitalac koji čita kolumnu očekuje od nje. Neću biti ličan do te mjere, ali ću reći da ima nekih kolumni

koje ne čitam zbog imena i prezimena kolumniste. Jednostavno, to je moja moralna higijena; ja kad vidim ime i prezime nekog kolumniste ja neću da ga pročitam. Toliko o vašem tekstu. Vi ste potpuno u pravu, s tim što dajem legitimno pravo da neki ljudi kupuju te novine isključivo zbog tog čovjeka i te kolumne.

Bojim se da ću možda preuzeti na sebe rizik da do te mjere obesmislim priču i kažem da se ja kada je riječ o kolumni doista lično vežem za kolumnistu. Ja od kolumniste očekujem da sa njim polemiziram, da sa njim razgovaram, da se nosim sa njegovim argumentima, i u tom smislu mi ta neka vrsta intimizacije ostaje zaista sa mnom, mojim tekstom; dakle, tu nema povreda intimnog prostora gdje ću ja pročitati tu osobu, naravno to obično zadržim za sebe, to ne ide dalje u javnost, niti bih ja ako imam priliku da javno nastupam procjenjivao karakter osobe na osnovu toga. To je danas važno pitanje; tako da kad razgovaram, pogotovo sa mlađim kolegama, govorim o obesmišljenosti koja je došla do te mjere da ljudi doista više ne znaju koga gdje kako čitaju i ne uzimaju zaozbiljno tu kolumnu; a, *by the way*, medijski posao se u mnogim medijima toliko raširio. Znam da većina mojih mlađih kolega i studenata sjajno uživa prateći blogove i da im ne pada na pamet da daju novac na kolumniste, ili novine, ili vijesti u novinama... Jednostavno, stvari tako funkcioniraju...

Volio bih nekada da razmislimo, bili kolumnisti ili ne, dok čitamo kolumne kako ih čitamo i koliko i da li smijemo biti lični kad ih čitamo. Eto, to je moje pitanje za sve nas. Ja mislim da je teško kolumnu čitati a ne biti ličan prema kolumnisti, s tim što ta tanka linija što taj vaš odnos sa kolumnistom pretpostavlja jeste dio beha problema. Ja se neću složiti sa mnogim stvarima u kolumni od ovog broja za narednih petnaest dana; možda bih ja i potpisao tu kolumnu jer neko je to tako lijepo kazao, ali tu je ono na osnovu onoga s čim ja živim unutar samog sebe.

U našem medijskom se prostoru danas, hajde da ne budemo previše politički korektni, zapravo pravi problem upravo od te personalizacije intimizacije kojoj tu nema mjesta. Stoga i nemamo argumentovanu kritiku, nemamo argumentovanu razmjenu mišljenja, stoga imamo ono o čemu je Eldin govorio – da se fingira sukob mišljenja. Nije to sukob, i zato apeliram da imamo ličan odnos ali da taj lični odnos vrlo, vrlo oprezno koristimo kad je kolumna u pitanju. Eto to bih volio dodati večeras sa stanovišta jednog čitaoca kolumne.

Eldin KARIĆ:

Kolumna ne treba da da odgovor, kolumna treba da isprovocira čitaoca na razmišljanje i to je problem kod naših kolumnista koji nude odgovor a ne tjeraju čitaoca da on sam pokuša donijeti svoj stav o nečemu što je taj kolumnista smatrao kao vrlo važno da se o tome razmišlja, jer mnoge stvari, posebno u naše vrijeme, primaju se zdravo za gotovo a onda za pola godine shvatimo da je to zapravo

problem koji je vrlo opasan. Jedan primjer, to sam primijetio dok je Tomo pričao o stanju u Srbiji, toj njihovoj nespremnosti da prihvate ono šta se desilo, što su zapravo oni uradili u svom okruženju; a tu je i ta pozicija žrtve koju imamo mi ovdje u Bosni i Hercegovini, koja je postala nedodirljiva – mnoge stvari se pod tom maskom pozicije žrtve ovdje provlače kao normalne i kao općeprihvaćene, i sve je dozvoljeno iz te pozicije. I kada ljudi jedan dio s toga čačnu i pokušaju da naprave kao temu za razmišljanja, onda dolazi do sukoba, i onda se dolazi do ljudi koji daju svoje odgovore jednostavno kao neku definiciju toga šta treba da se radi.

Na kraju, mislim da kolumniste ne treba ni pretjerano ozbiljno shvatati ni obesmišljavati, da kolumne treba prihvatiti kao mjesto na kojem će oni ponuditi neki problem, jer su ga prepoznali, jer imaju jači i izraženiji senzibilitet nego neki drugi ljudi. Oni su skrenuli pažnju na to, a na čitaocu je da razmisli i možda prihvati neke njegove postavke a neke ne. To je neki moj stav. Što se tiče slobode, mislim da je sloboda kolumnista ovdje poprilično ugrožena jer, jednostavno, kao što je Ferida rekla – onog momenta kad vlasniku ne odgovara ono što vi pišete, tu je kraj vaše saradnje sa tim medijem i to je problem kojim bi se trebalo u narednom periodu poprilično baviti, jer kada dođemo u tu situaciju da pišu samo oni koji su podobni malo će prostora ostati za neko normalno razmišljanje. Ja se izvinjavam ako sam bio predug, ali pošto se bavim ovim poslom smatrao sam da sam to trebao da kažem.

Ferida DURAKOVIĆ:

Nažalost, ljudi nas čekaju da završimo. Zahvaljujem i laku noć svima.

KAKO (PRE)ŽIVJETI U PARALELNIM SVJETOVIMA BOSNE I HERCEGOVINE?

Moderator:

– Hadžem Hajdarević, pisac i publicist, predsjednik “Sarajevskih dana poezije”;

Uvodničari:

– Marina Trumić, spisateljica i prevoditeljica, potpredsjednica PENBiH;

– Tanja Stupar-Trifunović, spisateljica i novinarka *Nezavisnih novina*;

– Lamija Begagić, spisateljica, urednica časopisa *Palčić*;

– Ranko Risojević, pisac i publicist, direktor NUBRS;

– Ivan Lovrenović, pisac i publicist, urednik *Dana*;

– Tomislav Marković, pisac i novinar *E-novina*

Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, četvrtak 14. maja/svibnja 2009. u 18 sati

Ferida DURAKOVIĆ:

Dobar dan draga moja Banja Luko. Pozdravljam vas u ime PEN Centra BiH, međunarodne asocijacije pisaca koja ima svoju podružnicu u Bosni i Hercegovini, i koja je možda mogla ranije da dođe u Banju Luku, ali najbolje je ono vrijeme kad se dođe! Ja se zovem Ferida Duraković, izvršna sam direktorka PEN Centra BiH, ali sebe najviše volim kad trčkaram od auta, prenosim knjige i pokušavam da povežem prostore koji su i prirodno povezani. Fondacija Heinrich Böll nekako je prirodno povezana s nama i sa Bosnom i Hercegovinom. Heinrich Böll, veliki pisac, nobelovac, jako se borio za slobodu izražavanja. Nije dobio Nobelovu nagradu samo za svoju književnost, nego ju je dobio i kao politički aktivista, koji se borio kao predsjednik Njemačkoga PEN-a za nešto što je dostojanstvo onoga koji se bavi riječju kao svojom strukom. Razgovor koji ćemo danas voditi je vrlo važan, možda je sudbonosno važan za ljude koji se bave pisanjem, možda

je sudbonosno važan za ljude koji su došli iz Sarajeva i pokušavaju da se povežu sa svojim kolegama u Banjoj Luci. Tema našeg razgovora je Kako (pre)živjeti u paralelnim svjetovima Bosne i Hercegovine. Mislim da je izazovna, mislim da je dobra i pametna: zato smo sakupili ljude sa raznih strana. Moderator današnjeg razgovora biće gospodin Hadžem Hajdarević, publicista i pisac, a ono što ja kod njega najviše volim jeste da je direktor Sarajevskih dana poezije, jedne dobre međunarodne pjesničke manifestacije. On će vas uvesti u priču, a od ostalih gostiju ću pomenuti da su s nama gospođa Marina Trumić, spisateljica i sjajna prevoditeljica sa poljskog jezika, potpredsjednica PEN Centra BiH; zatim vaša i naša sugrađanska Tanja Stupar-Trifunović, koja u Banjoj Luci ne može da stigne na razgovor, ali kad god je u Sarajevu uvijek stigne na vrijeme, ona je spisateljica i novinarka; zatim Lamija Begagić, jedno malo čudo bosanskohercegovačke književnosti. Ona piše romane, o pjesmama još nisam čula; ona je urednica jednoga prekrasnoga časopisa za djecu koji se zove *Palčić* i za koji se iskreno nadam da će vrlo brzo doći u Banju Luku. Sljedeći gost je osoba s kojom smo zakuhali čitavu ovu priču; to je gospodin Ranko Risojević, pisac, publicist, direktor ovog lijepog prostora u kojem smo se našli. Ja mu zahvaljujem i dajem mu "Srce Sarajeva"; on će postati vitez našega Sarajeva jer je sa velikom radošću prihvatio da bude domaćin ovoj našoj priči. Nakon Ranka stiže jedno takođe čudo iz Beograda koje se zove Tomislav Marković; kad sam mu poslala poziv, on je rekao: Pa, dobro, ja jesam pisac ali nisam urednik *Peščanika* nego *E-novina*, a ja kažem: Jesi, samo ti to još ne znaš. I posljednji ali ne i zadnji, Ahmed Burić, pjesnik i novinar, sad je novinar na raznim stranama, dakle pjesnik i slobodni novinar. To bi bilo sve od mene i hvala vam.

Hadžem HAJDAREVIĆ:

Dakle, pozdravljam vas sviju i drago mi je što sam ovdje, što sam sreo neke svoje prijatelje i poznanike. Nadam se da ćemo lijepo razgovarati o temi Kako (pre)živjeti u paralelnim svjetovima Bosne i Hercegovine.

U Bosni i Hercegovini sve više živimo u nizu različitih paralelnih svjetova. Oni funkcioniraju kao nedefinirano oblikovane podijeljenosti u svim sferama društvenog, političkog, kulturnog, školsko-obrazovnog, medijskog, religijsko-konfesionalnog, svakodnevnog života. Paralelni svjetovi se dodatno *paraleliziraju* (i nepredvidivo granaju) unutar samih sebe. Paraleliziraju se nekom tajnovitom, a nevjerovatno dinamičnom geometrijskom progresijom, ostajući međusobno povezani (ili nepovezani) jedino u sferi prostih socijalnih računica i životno-političkih uvjetovanosti.

Međutim, ono što je sve vidnije jest činjenica da produblјivanje i umnožavanje tih paralelnih unutarbosanskohercegovačkih svjetova ne doprinosi nikojem "bogatstvu različitosti", kako se to u Bosni i Hercegovini javno voli reći, nego se

te iste *različitosti* kultura, tradicija, identiteta “klastrofobiraju” u socijalne i ideološke *paralelnosti*, koje se, opet, ili međusobno sve više isključuju, ili su ušle u tamni prostor potpune ravnodušnosti i oglušenosti jednih prema drugima. Kako je sve, ili gotovo sve podređeno političkom, medijsko-ideološkom ili tajkunsko-profitokracijskom diskursu i interesu, onda se i sve ovdašnje *paralelnosti* prilagođavaju takvom stanju osjećajnosti i svijesti.

Stanje (samo)nametnutih bosanskohercegovačkih *paralelnosti* nije isključivo vezano za ono što danas prepoznajemo u imenima “Republika Srpska”, “Federacija BiH” itd., niti, pak, za neke gradove u Bosni i Hercegovini kakvi su, na primjer, Sarajevo ili Mostar, ili za aktualne političko-ideološke događaje, ljude i procese. Paralelnost je ušla u sve pore bosanskohercegovačkoga društvenog života:

- Paralelnost između naroda i njihovih mononacionalnih volja i “interesa”;
- Paralelnosti unutar različitih naroda i njihovih etničkih posebnosti;
- Samoubistveni i, često, fašistoidni paralelizam u aktuelnom odgoju i obrazovanju;
- Paralelizam u istraživanju čak netom dogođene povijesti, gdje se prošlost pojavljuje kao ono što se još uvijek “događa” ili će se “dogoditi”;
- Jednonacionalno uvjetovani paralelizam u istraživanju ratnih zločina počinjenih od 1992. do 1995. godine;
- Rastući, ili čak agresivni paralelizmi između i unutar vjerskih zajednica;
- Paralelizam u sve podjeljenijim i posvađanijim medijima. Paralelni svjetovi ostrašćenosti u onima koji konzumiraju iste te medije ili, pak, pripadaju različitim političkim, stranačkim, tajkunskim, ideološkim grupacijama;
- Paralelizam u kulturnoj politici; na primjer, književne manifestacije često su nam mononacionalne ili monoideološke;
- Itd., itd.

Sve dovodi do paradoksa da smo postali nesretne žrtve patetične, najčešće lažne, opasno lažne priče o bosanskohercegovačkoj multikulturalnosti samo zato što smo nepravedno zapostavili priču o bosanskohercegovačkoj monokulturalnosti. Bosna i Hercegovina se sve više “rasplemenjuje” u Bošnjake, Hrvate, Srbe, u nakostriješene mononacionalne političke i kulturne identitete, zapostavljajući činjenicu da je ona, u svojim tradicijskim vrijednostima i konsupstancijalitetima, daleko više *monokulturalna* negoli što je *multikulturalna*. Ovo i ovakvo razumijevanje bosanskohercegovačke “multikulturalnosti” učinilo je to da se ovdašnja kulturna tradicija razumijeva isključivo kao tradicija skoštala uz ime, sudbinu i povijesnost, ideologiju “moje-i-samo-moje” nacije.

Zato je jedno od ključnih bosanskohercegovačkih, gotovo hamletovskih pitanja: Šta učiniti, što prije učiniti da sadašnje, rastuće unutarbosanske paralelnosti ne dokusure i ono što je još ostalo u bosanskohercegovačkom “bogatstvu različiti-

tosti” na njezinim putovima, kako se to, također lažno, voli reći, prema Evropi i tzv. evropskim integracijama?

Sve je to konkretni povod za ovaj naš razgovor. Pozivam prvog uvodničara, odnosno uvodničarku Marinu Trumić da se uključi u ovaj razgovor.

Marina TRUMIĆ:

Puno je tih nekakvih titula koje si sada naredao! Pošto ja ne znam pisati malo, ja sam napisala mnogo. Da ne bih previše gnjavila auditorij, ja ću to pročitati.

KAKO SE PROVUĆI IZMEĐU NAŠIH NESTVARNIH STVARNOSTI

Što će biti sa svijetom kada tebe ne bude? – pitao se pisac jedan. (A. Hemon)

Što god da bude neće biti nekog traga od ovog sada. (A. Rimbaud)

Naša današnja tema “Kako (pre)živjeti u paralelnim svjetovima u BiH” – veoma je složena, sveobuhvatna ili, čak, neobuhvatna. Ali, u svakom slučaju podstiče na razmišljanje i promišljanje o vremenu i prostoru u kojima živimo i situaciji u kojoj smo se našli i koja se počesto čini teškom, a ponekad i bezizlaznom. Otkako znam za sebe, premda možda ne uvijek toga do kraja svjesna, živjela sam (a tko nije?), u paralelnim svjetovima koji su se ponekad sukobljavali, preplitali, istiskali, ali su ipak u najvećem dijelu moga svjesnog života dosta dobro koegzistirali, a nekad se čak i dopunjavali i pomagali međusobno. Najbolje sam u tomu uspijevala kad bih postigla da se nekako odmaknem od sebe i da sve ono što mi se u životu događa promatram kao predstavu, kao da se događa nekom drugom. Možda mi je stoga uvijek, skoro da nema dana da ga se ne sjetim, na umu onaj Andrićev naslov “Šta sanjam a šta mi se događa”. Prvo je to bio svijet u mojoj glavi, zatvoren, dobro skriven, nadala sam se, zaštićen, vjerovala sam. Da sve to i nije baš tako bezazleno shvatila sam onog trenutka kada sam postala svjesna opasnosti upražnjavanja ne vjere već, rekla bih, vjerskih običaja od strane starijih članova moje obitelji sučeljene u javnosti, tj. školi, s mojom titovopionirskom i omladinskom svjesnošću, koja nipošto nije bila neiskrena, dapače. Uostalom, kao što je duboko iskrena bila moja prvotna vjera u Boga. No, zaustavit ću se na tome, ne bih vas htjela zamarati sobom, ma koliko mogla pretpostaviti da su to stvari svima nam, ako ne zajedničke, a ono u najmanju ruku slične i bliske. Jer, svijet je ovaj (jedan od bezbrojnih svjetova u isto tako nezamislivim galaksijama) sastavljen od raznih dualizama i paralelizama, iluzija, maja i zamaja, tj. zamajavanja što bi slikovito rekao narod), da ih ne nabrajam, samo neke: postojanje – nepostojanje, sanjarije – realnost, razum – emocije, odgovornost – anarhija, strah – nada, spokojstvo – napetost itd. Postoji, dakle, vrijeme otvaranja i vrijeme zatvaranja, između toga su, možda, za neke i u nekim društvenim zajednicama posebice, na-

petost i strah, pa onda dolazi vrijeme previranja, preplitanja i ponovnog otvaranja, a najvažnije od svega je za nas da nas u tim procesima što često od nas baš i ne ovise prati vrijeme promišljanja i ispravljanja. "Čovjek radi na preuređenju svijeta u kojem živi, a kako li tek mora raditi na usklađenju sa sobom." (Mirko Kovač) Možda sve ovo ne bih ni spominjala da nije tog snažnog osjećanja da većina ljudi oko nas, meni bliskih ljudi, a ponekad mi se čini i cijelo naše društvo (ili društva, opet ti paralelizmi!), ponašaju se tako kao da žive neke tuđe živote u nekim drugim svjetovima; svi bježe od realnosti, čini mi se, više nego što je to zdravo za pojedinca i za zajednicu. A možda nije ni čudo! Živimo u toliko podijeljenom svijetu, podijeljenoj državi a to, opet, podrazumijeva sve druge, mnoge, podijeljenosti u raznim oblastima: vlast, obrazovanje, kultura, umjetnost, izdavaštvo, zdravstvo, sport, međuljudski odnosi ipak, srećom, rjeđe, jasno ovdje mislim na političku, svjesnu, namjernu, koristoljubivu podijeljenost o kojoj je, zapravo, ovdje i riječ. Ali nemojmo se uvijek braniti onim vječnim da nam je to nametnuto, za sve su krivi samo neki zli političari (koje smo sami birali ponovo i ponovo!), neobrazovani, korumpirani, raznim centrima moći pritisnuti i ugroženi novinari, jer svi su lopovi samo ja nisam. Ne, svi smo tome doprinijeli i svi u tomu živimo.

Nedavno me je Marko Vešović u svome tekstu "Kuće i odžakovići" podsjetio na za nas i danas vrlo znakovitu rečenicu, koju je izgovorio Alihodža u Andrićevom romanu "Na Drini ćuprija" kada se, dolaskom Austro-Ugarske, ruši jedan, njegov, svijet i nagovještava nešto novo što normalan čovjek ni pretpostaviti ne može: "Tek sada, od ovih reči, 'carskih riječi', odjednom mu je bilo jasno da je svršeno sa njim, sa svima njegovima i svime što je njihovo, svršeno jednom zauvek, ali na neki čudan način: oči gledaju, usta govore, čovek traje, ali života, pravo života nema više."

Čemu opet to vraćanje u prošlost? – mogao bi zapitati netko. Pa mi, ovako podijeljeni, i živimo u prošlosti, i to tonemo sve dublje i dublje, ne radi se tu o kritičkoj privrženosti koja ne odbacuje ni propitivanje ni ljubav već, da kažem, o isključivoj pristrasnosti, o poistovjećivanju, svojatanju, isticanju svoje tradicije i svojih vrijednosti nad drugima. Spomenut ću samo jedno, jer nabranje bi nas daleko odvelo, ono što je za moju i za tolike generacije stasale poslije Drugog svjetskog rata bilo nezamislivo sada je postalo stvarnost i tako obično kao da to više nikomu niti ne smeta: dvije škole pod istim krovom! "Razdvojeno nikada nije jednako" – podsjetio nas je nedavno američki sudac Brajer (Stephen Breyer) govoreći o segregaciji u školama BiH, a u povodu obilježavanja 55. godišnjice uklanjanja rasne segregacije u SAD. Bio je to, dakako, dug i težak proces, a tako je svugdje, i sa svime, što bi kod nas bilo drukčije. Zalažem se za strpljenje i promišljanje, ponekad je potrebno osvajati već osvojene tekovine, povijest može biti učiteljica života ako znamo učiti i ako hoćemo. Samo, nevolja je u tome što rijetko tko hoće priznati da neće ili da nije spreman. "Budući da stanje svijeta – piše Pascal Bruckner – ne omogućuje nijednom društvu da se trajno uvuče u sebe, budi-

mo propusni, pronađimo pravu mjeru između zatvaranja i radoznalosti koja omogućuje stvaralačke udare, plodonosne nesklade". I dalje: "Ma kako nestabilna i ekstrovertna, naša će društva uvijek osjećati potrebu za onim "velikim kozmopolitskim dušama" (Rousseau), za onim ljudima-mostovima koji otvaraju prostore oslušivanja i ljubavi među svjetovima, koji odbacuju sebičnost i potiču razmjene. No, snižen na ideologije kozmopolitski se duh utapa u razvodnjen i vulgaran *ersatz*." Ali, što bi rekao poljski pjesnik Zbigniew Herbert, "još nisu poraženi naši snovi". I da se vratimo opet Alihodži pred čijim se, umirućim, očima javlja jedna slika i u glavi jedna misao: "Sve može biti. Ali jedno ne može: ne može biti da će posve i zauvek nestati velikih i umnih a duševnih ljudi koji će za božju ljubav podizati trajne građevine, da bi zemlja bila lepša i čovek u njoj živio lakše i bolje. Kad bi njih nestalo, to bi značilo da će i božja ljubav ugasiti i nestati sa sveta. To ne može biti."

Čini se kako, usprkos svemu, nema razloga u to ne vjerovati. Ma koliko da je istina ono što kaže pjesnik i esejist Senadin Musabegović: "Uistinu nedostaje država u BiH, ali ne država koja će svoj identitet razviti na mitskoj organicističkoj naraciji, već na racionalnoj svijesti da dijelimo zajednički prostor, da dijelimo zajedničke socijalne probleme. Jer zajednički problemi za sva tri naroda u BiH su socijalni problemi, problemi korupcije, divlje privatizacije društvene svojine, apsolutne negacije javnog dobra, itd., a svi oni se mogu riješiti jedino preko zajedničkih državnih institucija koje ne počivaju na etničkom principu."

Da ne bude tako kao što se dogodilo ne tako davno, dozvolite mi ispričati ovu anegdodu, a radi se o jednoj mladoj strankinji koja je u Bosnu došla puna elana da nešto uistinu dobro i korisno uradi, pa kad je pred izbore trebala napraviti odgovarajući TV spot, pitala je naokolo: što je to što je zajedničko svim ljudima koji ovdje žive, a dobila je odgovor: latinoameričke serije. Govoreći o studentskim protestima na Zagrebačkom sveučilištu, a i u drugim gradovima Hrvatske, dr. Žarko Puhovski je rekao da se tako nešto ne može dogoditi u BiH sve dotle dok se ne prevladaju međunacionalne podjele i društvo se ne ujedini oko ostvarenja nekih zajedničkih vizija budućeg razvoja. Pa kako preživjeti u ovoj i ovakvoj paralelnoj stvarnosti – boreći se protiv skupoće! Ne, ne rugam se. Sve brojnija vojska gladnih, u kakvoj oni paralelnoj stvarnosti žive kad ih oni koji bi im mogli pomoći ne vide i ne čuju!? Između njih i onih koji kupuju u velikim tržnim centrima, molovima ili skupim buticima i onih koji skupljaju po kontejnerima je provalija. Svijet kriminala na visokim razinama vlasti i svijet onih koji u tome nisu omastili brke. Svijet nestalih, prognanih, raseljenih, onih koji bi da se vrata domu svome pripada nekoj drugoj, još nestvarnijoj stvarnosti. Uvijek je bilo i bit će lopova ali ne i da se time ponose. Poznato je da se dvije paralelne linije ne mogu spojiti, tj. da se spajaju u nekoj krajnjoj zamišljenoj točki. E, pa mi smo ovdje genijalci koji su k'o ništa tu točku približili, učinili vidljivom. Jer se kod nas ti paralelni svjetovi ipak negdje dodiruju pa čak i isprepliću. Hvala!

Hadžem HAJDAREVIĆ:

Hvala Marini. Za sada nećemo otvarati nikakve diskusije između ovih razgovora, jedino ako neko ima neko potpitanje, ako nema, onda ćemo prepustiti riječ mladoj Lamiji Begagić, koja će iz svoga senzibiliteta progovoriti nešto o ovoj temi.

Lamija BEGAGIĆ:

Mene je Ferida već predstavila kao spisateljicu i urednicu *Palčića*. Dodaću tu su još dva izdanja koja uređujem, uglavnom su sva za djecu osnovnoškolskog uzrasta i za predškolce, tako da je tekst uglavnom iz te perspektive, iz nekog mog iskustva u radu sa najmladima.

Kako preživjeti u paralelnim svjetovima u Bosni i Hercegovini: pogled na generaciju Y

Tamara ima 23 godine. Apsolventica je na Komparativnoj književnosti i Historiji umjetnosti sarajevskog Filozofskog fakulteta. Radi u novinama, obožava teatar, guta knjige. Piše književne i teatarske kritike, saraduje sa muzejima u zemlji i inostranstvu, piše blog na kojem žestoko osuđuje svaki vid ksenofobije, homofobije i religijskog fanatizma.

Građanski je orijentirana, ima prijatelje strance, putuje, zna da centar svijeta nije u njenoj mahali, podržava *gay* populaciju i zanimaju je ljudska prava, pazi na *gender* pitanja...

Sad kada ste svi poželjeli Tamaru povesti kući i uzgajati je kao rijedak cvijet, osigurati joj mnogo svjetlosti i najbolje đubrivo, vrijeme je da u našu idiličnu priču uvedemo mrski suprotni veznik "ali". Njeno ali krije se u odgovoru na pitanje koje sam joj postavila, u razgovoru za Književni žurnal, *online* magazinu za književnost. Pitala sam Tamaru (a i sve druge sagovornike prije i poslije nje, redom mlade, pametne i obrazovane) koliko znaju o piscima i izdavačima iz drugog bh. entiteta. "Ne znam ništa o njima, i ne ponosim se time. Porazno mi je ukoliko nametanje imaginarnih razlika i granica odnosi pobjedu nad djelatnostima i ljudima koji bi svakako trebali biti iznad toga."

Tako je glasio Tamarin odgovor. Tamara je rođena 1986. godine, u Zenici. Kada je potpisan Dejtonski mirovni ugovor i Bosna i Hercegovina podijeljena na dva entiteta i distrikt, Tamara je imala 9 godina.

Tamarina priča nije jedna, ali je najsvjetlija u nizu sličnih primjera koje ću navesti u nastavku svog izlaganja o temi "Kako preživjeti u paralelnim svjetovima u Bosni i Hercegovini".

Zašto je i kako svijetla baš priča o Tamari, mladoj, pametnoj i obrazovanoj, koja ne zna niti jednog jedinog pisca ili izdavača u drugoj polovici vlastite zemlje, zašto je svijetla priča o Tamari koja vrlo dobro poznaje strukovne, dakle knjiže-

vno-izdavačke prilike u Republici Srbiji i Hrvatskoj, ima tamo vrijedna poznanstva i često ih pohodi, dok Banju Luku nije nikad posjetila, niti ikog iz tog dijela svoje zemlje poznaje. Svijetao je jer je generacija Tamara valjda posljednja generacija neponosna na svoju ignoranciju i neznanje, i valjda posljednja generacija koja je u stanju izjaviti da razlike i granice jesu imaginarne i jesu nametnute.

U Književnoj radionici "Omnibus" radim već sedmu godinu. Saradnju s ovom malom izdavačkom kućom orijentiranom, prije svega, na mlade autore, počela sam još za vrijeme studija književnosti na sarajevskom Filozofskom fakultetu. Već tada uređivala sam rubriku na Omnibusovom *siteu* koja je predstavljala mlade bh. spisateljice i pisce koji su svoje radove tek počeli objavljivati, nesređeno i sporadično, po časopisima i na Internetu. Mnogi od tih pisaca danas su već poznati, uticajni, cijenjeni, imaju iza sebe već nekolicinu knjiga. Nakon desetak predstavljenih pisaca i autora, na *mail* mi se javljaju studenti banjalučkog Filozofskog fakulteta s dobronamjernom kritikom da predstavim i ponekog autora iz Banje Luke. Započevši saradnju sa ekipom okupljenom oko Buke, upoznajem prilike u Republici Srpskoj. Otad, pa sve do dana današnjeg, redovna pitanja koja mladim nadama bh. kulture postavljam jesu svakako i ona o tome koliko u drugom entitetu poznaju pisce, izdavače, šta znaju o knjižarima, pohode li sajmove, znaju li za književne nagrade, koje magazine za kulturu čitaju, šta znaju o katedri za književnost, učestvuju li u zajedničkim projektima, šta znaju o ustroju biblioteka, otkupu knjiga, entitetskom poticaju za književnost i izdavaštvo... Odgovori su, manje-više, isti: ne znamo mnogo, ili znamo ponešto i rado bismo znali više. Poneki od mojih sugovornika, potom, uzmu knjigu Tanje Stupar ili Harija Ramadana pa je pročitaju, poneki zatraže neke *mailove*, prosurfaju nekim stranicama, raspitaju se. Poneki završe gdje su i počeli: na neznanju ili vrlo simboličnom znanju i na vrlo nenamjernoj ignoranciji.

Ljudi koji su intervjuisani i predstavljeni redom su talentirani, širokog obrazovanja i interesovanja. S jedne strane, imala bih se pravo ljutiti na njih što se ne zanimaju, s druge strane, mogla bih ih i razumjeti. Jesu li razlike zbilja imaginarne? Na dan izbora, kad se nađete sami sa svojim glasačkim listićem, zatvoreni u diskrecionu kutiju obližnje osnovne škole ili vrtića privremeno zamaskiranog u biračko mjesto, razlike postaju jasne, precizne i debelo podcrtane. Vaša olovka nema šta da traži u dijelu papira u kom je naziv entiteta u kojem niste prijavljeni. Vaša olovka nema šta da traži među kandidatima za srpskog člana predsjedništva ako niste stanovnik Republike Srpske. Vaša olovka nema šta da traži među kandidatima za hrvatskog člana predsjedništva ako je, pak, već zaokružila bošnjačkog. Na tom mjestu, u tom trenutku, razlike, i ako jesu nametnute, a jesu, onda sigurno nisu imaginarne, već bolno stvarne. Suzimo, nadalje, priču na struku i profesiju kojom se, manje-više bave svi ovdje danas okupljeni. Ako ste izdavači ili knjižari, pa se prijavljujete na konkurse kako biste dobili nešto sredstava za knjige i projekte vezane uz književnost, možete slobodno zaboraviti drugi en-

titet. Republika Srpska nema šta da daje federalnom izdavaču ili federalnom piscu i obrnuto. Ako je cilj, a trebao bi biti, svake fondacije i svake državne (u našem slučaju entitetske) pomoći kulturnom sektoru jačanje nacionalne kulture, onda je očito da u zemlji Bosni i Hercegovini, ustrojenoj tako kako je ustrojena, nacionalno ne postoji, jer ne postoji ni državno. Zaista, zamislimo se, koliko institucija radi na nivou države, a koliko na nivou entiteta? Nesrazmjer je velik i teško ga je ne primijetiti.

Ukoliko na planu kulture i prelazimo preko granica, uglavnom pojedinačno, nikako institucionalizirano, pa sjajna knjiga "Osam grčkih pjesnika" Zadružbine Petar Kočić napravi dobre promocije i u Sarajevu i Mostaru, a ne samo u Banjoj Luci, utoliko na planu obrazovanja razlike postaju gotovo neizbrisive i nepremostive.

Šest sam godina na poziciji urednice dječijih izdanja pri izdavačkoj kući "Sezam" u Sarajevu. Novine koje radim distribuiraju se po federalnim osnovnim školama i vrtićima, te u Brčko Distriktu. Šest godina već, skupa sa urednikom izdanja za stariju školsku djecu, pokušavam dobiti dozvolu ministra obrazovanja Republike Srpske da se naše novine prodaju i u školama u Republici Srpskoj. Iz godine u godinu dobijamo odbijenicu uz cijelu paletu razloga, od razumljivih pozezanja jezika i pisma do potpuno suludih prigovora na korištenje neprimjerenih vlastitih imena u novinama. U školama na teritoriji Republike Srpske pojavljujemo se, sporadično, opet ne institucionalno, već zahvaljujući dobroj volji pojedinih direktora. Ista je stvar i u Federaciji Bosne i Hercegovine, novine iz Republike Srpske ne dolaze u federalne škole. Da slika bude potpunija, uspjeli smo nekoliko brojeva lista za predškolce "Kolibrić" prodavati u susjednoj Hrvatskoj, dok nam u polovici naše zemlje to nikad nije pošlo za rukom. Također, jedna crnogorska izdavačka kuća uredno plasira svoje izdanje novina za najmlađe u Republici Srpskoj, opet lakše nego što bi banjalučki izdavači svoje novine plasirali u federalnim školama i vrtićima. I taman kad pomislimo da je tu kraj, da granice postoje, da jesu stvarne i da valja već jednom i u glavama povući tu debelu entitetsku granicu, ma kako teško bilo, isplivaju odjednom i sve ostale crte i linije, iscrtane u sistemu, nametnute i ostvarene. Ako postoje paralelni svjetovi, a sve su prilike da postoje, ako svaki entitet živi sam za sebe, a sve su prilike da živi, onda postoji i barem deset mikrosvjetova u Federaciji, svjetova koji žive u kantonima, svjetova u kojima je moguće da djeca u Travniku i Vitezu idu u osnovnu školu osam godina, dok djeca u trideset kilometara udaljenoj Zenici idu, kao i ostatak države, u reformirano devetogodišnje osnovnoškolsko obrazovanje. Isti svjetovi u kojima je moguća sljedeća situacija, ravna neslanom vicu: moja ekipa i ja odlučujemo Kolibrić, novinu koja se preporuča kao pomoćno sredstvo u predškolskom odgoju distribuirati i u Hrvatskoj, jer smo shvatili da je tržište otvoreno i da je novina pobrala mnogo pozitivnih kritika. Novina ostaje ista, samo joj štampano novu omotnicu na kojoj je cijena umjesto u konvertibilnim markama izražena u ku-

nama, oficijelnoj i jedinoj valuti susjedne zemlje. Od tog trenutka, samo mjesec dana nakon što je novina preplavila kioske u Hrvatskoj, javljaju nam se iz vrtića u Žepču, u kojem su našim distributerima vrata zatvarana iz mjeseca u mjesec, da im donesemo nekoliko primjeraka novina, ali, podcrtavajući, one sa “hrvatskim” omotom! Ako bismo se i privikli na granice povučene po zemljovidima i glasačkim listićima, kako da se priviknemo na svijest u kojoj omot vrijedi više od sadržaja? Ako bismo se i privikli na granice u administraciji, ako bismo se i privikli na trinaest ministara kulture u zemlji bez jedinstvene kulturne politike, kako da se priviknemo na Amara. A Amar je dječak, i prije dvije godine kada je ekipa Kolibrića posjetila njegovu školu u Brčkom, završavao je prvi razred. Kada je čuo da smo došli iz Sarajeva, nasmijao se i rekao da je njegova nogometna ekipa pobijedila ekipu iz Sarajeva. Nismo ni stigli čestitati, kad je drugi dječak, sav ozaren, rekao da mu ne čestitamo, jer on igra za Obilić. Amar je, pred našim očima, gotovo zaplakao i zakleo se da tim samo ima srpsko ime, ali svi su u njemu muslimani.

Amar je rođen 2000. godine u Brčkom. U doba potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, kada je zemlja podijeljena na dva entiteta i distrikt, nije se ni rodio.

Ako se i priviknemo na Amara, kako da se priviknemo na učiteljicu iz Zenice koja, puna jeda i žuči, zove i pita zašto smo u rubrici Šetnja mojim gradom pisali o Prijedoru pored Goražda, Mostara, Sarajeva, Tuzle...? I šta da, na kraju, radimo sa mnom, potpisnicom ovih redova, koja vrlo dobro poznaje prilike u Republici Srpskoj, ali kojoj je, tik pred slanje ovog teksta i pripremanje za ovaj razgovor, kroz glavu prošla misao da bih trebala ostaviti mobitel u Sarajevu da ne trošim *roaming*.

“Porazno mi je ukoliko nametanje imaginarnih razlika i granica odnosi pobjedu nad djelatnostima i ljudima koji bi svakako trebali biti iznad toga”, reče Tamara sa početka ovog teksta. Ljudi, pojedinci, jesu iznad granica. Ali ljudi nisu dovoljni sve dok im institucije ne daju priliku da zaista pređu granice. Do tad, gledajmo kako rastu amari i kako je sve manje tamara. Do tad, gledajmo kako je sve više zatvorenih vrata, kako se brišu prijedori tamo gdje se nosi sarajevo i kako su *out* travnici tamo gdje su *in* banje luke.

Hadžem HAJDAREVIĆ:

Hvala, Lamija. Negdje sam čitao davno da su najljepši oni trenuci o kojima čovjek nema šta da kaže, tako da nemamo šta da kažemo, a mnogo toga mislimo. Nadam se da ćemo to što mislimo uspjeti da nekako pretvorimo u riječi i komunikaciju, diskusiju nakon što nam se obrati svojim tekstom, svojim izlaganjem direktor biblioteke i naš neposredni domaćin – pisac, pjesnik i mnogo šta drugo, Ranko Risojević.

Ranko RISOJEVIĆ:

Ja ne znam tačno datum, ali negdje prije trideset i pet godina bio je u Dubrovniku kongres PEN centara i onda su penovci prošli kroz Banju Luku i to je bilo prvi put. Ovo je drugi put da je PEN u Banjoj Luci. Ja sam molbu podnio PEN-u BiH i bio sam odbijen, ali potpuno iznenađenje došlo mi je iz Srbije kada sam postao član srpskog PEN-a na osnovu prijedloga predsjednika Palavestre, tako da i to pokazuje neke stvari. Ovdje imaju dvojica penovaca, a nijedan večeras nije prisutan u ovoj biblioteci, pošto jedan od njih pokazuje izraziti animozitet prema biblioteci pošto u njoj treba da plaća CIP i ISBN broj. Priča bi mogla ići tim tokom i ovako, kao ovaj divan tekst koji smo sada čuli, tako da se prosto nekako ne usuđujem da čitam ovo svoje. Ali ipak ću pročitati iz prostog razloga što mi prisustvujemo nečemu što je neprekidna proizvodnja, inženjerije ljudskih duša. Osnovni princip te inženjerije je da se nikako ne smije dopustiti životu da se sam organizuje, i to je moja osnovna tema ovog teksta.

KAKO (PRE)ŽIVJETI U PARALELNIM SVJETOVIMA BOSNE I HERCEGOVINE

Da se odmah uhvatim na ključnu rečenicu mog kratkog, nedovoljnog, pa i nejakog izlaganja. Riječ je o životu koji postoji, koji je postojao i koji će postojati bez obzira na naše viđenje, naše želje i naše strahove. Baš taj život moj je putovođa, bilo kao običnog čovjeka, pisca ili bibliotekara. Njegov jedini zahtjev prema meni jeste da mu ne odmažem. Planiranje tog života, natjerivanje u obrasce koji se nekome čine potrebnim, ma koliko oni ne odgovarali trenutnoj situaciji, trenutnim životnim postavkama, predstavlja silovanje, u određenom smislu i njegovo negiranje. A intelektualci, političari i njima pridruženi mislioci i činitelji, baš žele drugačije – da se život podvrgne mijenama, u skladu s njihovim viđenjem države, ma šta pod tim pojmom od antike do danas podrazumijevali. Zapravo, život tu i nije važan ukoliko se, kako misle njegovi planeri, živi na “pogrešnoj strani”, tamo, ili onamo gdje ne bi trebalo da se živi, bar ne normalan život, jer nije riječ o normalnom svijetu. Ko je tu u službi života, predstavlja primjer zastranjivanja. Srbin je četnik, Hrvat ustaša, a Bošnjak taliban ili mudžahedin. Nije teško bilo koga optužiti za najteže prestupe i zastranjivanja; samo ako se to želi, uvijek će se istrgnuti iz konteksta nešto izrečeno u nekom trenutku, prigodno, ovlašno, u ratu čak i u svrhu spasavanja svoje glave i života svoje porodice. Radikalni Kritičar i Posljednji pravednik iz suprotnog tabora to ne trpi. On želi temeljne promjene, radikalno kažnjavanje, radikalno ispravljanje kursa, sve dok se ne vrati tamo gdje je bio, u vremenima kada je, po njegovom mišljenju, ovdje bilo beskonfliktno društvo i komšija je pazio komšiju kao svoga najrođenijeg. To da takvo društvo ovdje nikada nije postojalo niti će postojati, on naprosto ne pri-

hvata i po tom pitanju s njim se ne mogu voditi nikakvi razgovori. A baš u tom odsustvu plodotvornih razgovora ovdje je riječ.

Zadržaću se, prirodno, na onome što bolje poznajem, po čemu se svaki rad koji teži normalnosti ovdje, posmatra kao služenje četničkim idejama. Ako se želi da sistem funkcioniše, onda se mora dati životu mogućnost da modifikuje sistem, ne smijemo da ga namećemo po mjeri političke potrebe. Želja da se kontroliše život po mjeri projektovanog sistema u suštini predstavlja opstrukciju života. Kao da onaj koji to čini kaže: Ako ne može po mome, neka uopšte ne bude nikako. Ako dopustim postojanje paralelnih sistema oni će se kasnije odvojiti. Ili, ako dopustim postojanje jedinstvenog sistema, on će me kasnije dokinuti.

Šta su paralelni svjetovi u kulturi Bosne i Hercegovine? Paralelni sistemi koji ne uspijevaju da se povežu u zajednički nadsistem ili odsustvo sistema? Kako to da u sportu mogu da postoje savezi dok ih u kulturi niko ne traži i ne želi. Ko će onda da predstavlja BiH kada se za to ukaže potreba?

Asocijacije su odvojene berlinskim zidovima. Među njima nema dogovora o eventualnom stvaranju zajedničke asocijacije po ugledu na sportiste. Kao, nije to isto što i sport. Meni se čini da to nije isto ni sa čim zdravorazumskim. Ne samo da se ne čitamo, nego i ono što znamo i pročitamo naprosto zatajimo, jer nam se ne uklapa u koncept na nivou žute štampe. Stereotipi vladaju, ma kako se ovdje zvali. Samo negativna vijest o drugima je dobra vijest za nas.

Za istoričare ne bi trebalo da postoje zabranjene, tabu teme, ni konačne istine. Uvijek je moguće i treba ići dalje, vidjeti ono što prethodni istraživači nisu vidjeli. Ako ih politički ometamo, ako im kažemo da ne diraju to i to jer je o tome rečeno sve, mi naprosto ometamo normalan razvoj njihove nauke. Doktrinarnost u bilo kom pogledu je uvod u diktaturu i jedonumlje. Bilo da je religioznog, ideološkog, nacionalnog, i ko zna sve kakvog tipa. Zbog tih prestupa stradao je Sokrat, potom mnogi u vrijeme srednjovjekovlja i postperioda, kada je progon slobodnih mislilaca bila omiljena sportska disciplina "u ime vjere". Naravno, to je bilo u ime straha. Nije dobra diskusija istoričara i političara, lingvista i političara, jer nikada nije ravnopravna. Politika hoće svoje istoričare, svoje lingviste, svoju nauku, svoje pisce – apologete svega postojećeg i negatora onoga što nije u skladu s tim. Tu za politiku nema autoriteta – njihovi ljudi su vrhovni autoritet. Hoćemo li prihvatiti takav svijet? Danas se dešava revizija pogleda na stariju istoriju, onu koja seže sve do vremena doseljavanja Slovena na Balkan. Tako jedni govore o fiktivnoj Iliriji, kao cjelovitom velikom prostoru, i o Albancima kao jedinim baštinicima te Ilirije. Jezik kojim govorimo ne zna se, prema njihovim teorijama, ni ko je donio, ni kada je nastao, ni kome pripada. Imamo li tri ili jedan jezik? Imamo li tri istorije ili jednu istoriju? Jesu li Turci, Austrijanci i Mađari ovdje bili oslobođeni ili osvajači? Ko se borio protiv okupatora i zašto? Kako je moguće da Bošnjaci koji su najjači otpor pružili ulasku Austrougarske vojske u BiH danas ustaju protiv onih koji su bili protiv te kolonijalne uprave?

Koliko otvorenih pitanja!

A tek Drugi svjetski rat, čija je istorija za neke kodifikovana svetinja. Šta je gore, učiti i dalje istoriju koju su propisali pobjednici, dakle, komunisti (treba odvojiti kompletan partizansko-antifašistički pokret od komunističkog pokreta, koji se borio ne samo za oslobođenje nego i za promjenu društvenog uređenja), ili dopustiti istoričarima, ali samo njima, da se pozabave tim vremenom i da na osnovnu dokumentacije pokažu ko je činio zločine, kada i gdje? Ako takvo istraživanje ostane u domenu istorije i ne prenosi se u politiku, stvari će početi da se odvijaju prirodnije, evropskije. Slično je i sa ovim nedavno minulim krvavim ratom.

Na piscima je da pišu svoje knjige, što bolje mogu – romansijerska istorija, kao i guslarska, u stvari je fikcija i na njoj se ne može stvarati istorija. Citirati dio iz nekog umjetničkog djela kao potvrdu ove ili one političke teze, naprosto je zloupotreba književnosti i njeno nerazumijevanje.

Posmatranje istorije kao monolitne građevine u kojoj su nacije, ovakve kakve su danas, postojale oduvijek, moguće je samo u psihijatrijskim ustanovama. Izgleda da je ovaj prostor jedna velika psihijatrijska ustanova otvorenog tipa. Hvala vam.

Hadžem HAJDAREVIĆ:

Ranko, hvala na ovim finim konkretnim informacijama, koje manje-više svi znamo, samo ih nanovo doznamo i preživimo. Sad ćemo zamoliti evo meni dragog čovjeka kojega sam prvi put u životu sreo, ali sam čitao njegove tekstove i *Enovine* u svakom slučaju.

Tomislav MARKOVIĆ:

Ja ću pročitati svoj domaći.

Radni naslov:

Drugačiji paralelni svetovi su mogući

Teze:

Pošto mnogo bolje poznajem paralelne svetove u Srbiji nego u BiH, govoriću o njima. Međutim, pokazaće se da je srbijanski slučaj u velikoj meri primenljiv i na bosanskohercegovački.

U Srbiji, baš kao i u BiH, postoji veliki broj paralelnih svetova u svim sferama društva. Linije razgraničenja su precizno iscrtane, svaka grupa je iskopala svoj rov i gleda na druge preko zamišljenog nišana. Svetovi nisu samo paralelni, već su i neprijateljski nastrojeni jedni prema drugima.

Frontovi između paralelnih svetova su otvoreni u svim sferama života: medijskoj, političkoj, verskoj, kulturnoj, ekonomskoj, nacionalnoj itd. To je manje-više banalna činjenica.

Međutim, mene ovde zanima jedna druga vrsta paralelnih svetova. Čini mi se da ogromna većina građana Srbije živi u paralelnoj realnosti koja nema veze sa stvarnošću, u vlasti ideoloških konstrukcija koje su nadrealne i budalaste, tako da bi se ta čudnovata zemlja u kojoj borave mogla nazvati Srpska autonomna oblast Fantazam ili SAO Halucinacija.

Građani Halucinacije su čudnovata sorta koja veruje u razne bapske priče. Na primer, oni su ubeđeni da zlo dolazi sa Zapada a da im je Rusija najbolji prijatelj, uprkos činjenici da ih Zapad materijalno pomaže već decenijama, a Rusija pokušava da im otme ključne energetske resurse. Oni čvrsto veruju da ih određuje isključivo nacionalnost. Po njihovoj logici, prodavačica koja radi u "Maxiju" za bednu platu mnogo je bliži vlasnik "Maxija", Miloševićev tajkun Miroslav Mišković, od prodavačice koja radi u "Konzumu", jer ih spaja mistična "nacionalnost", uprkos tome što ih sve ostalo razdvaja. Građani Halucinacije mnogo vole da upotrebljavaju sintagmu "moja zemlja", uprkos tome što njihova zemlja pripada malom broju moćnih i bogatih. Građani Halucinacije nemaju nikakvog razloga da veruju svojim očima.

Oni takođe veruju i da je dovoljno roditi se kao Srbin, pa da automatski budete iznad drugih. Što je još gore, ovaj fantazam je ozakonjen najvišim pravnim aktom – Ustavom Srbije, gde se Srbija definiše kao "država Srba i ostalih građana". Bez obzira što se u njoj skoro svi osećaju kao "ostali građani".

Nije ovo jedina laž stavljena u Ustav. Tamo takođe piše i da je Kosovo deo Srbije, uprkos tome što Srbija nema nikakve ingerencije nad južnom pokrajinom već 10 godina. Tamo gde vlada laž, protivzakonito je govoriti istinu. Ne smete verovati svojim očima, jer je to u suprotnosti sa Ustavom.

Iza ovog očiglednog poricanja realnosti stoji jedno dublje *stanje poricanja* – Srbija jednostavno nije u stanju da se suoči sa zlom koje je proizvela devedesetih godina, sa zločinima koje je počinila svojim susedima. U takvoj nemogućoj situaciji, kada se poriče očigledno, dolazi do divljanja pomahnitale fantazije. Na mesto realnosti dolazi ono što Liotar naziva raz-stvarnost. "Raz-stvarnost nije nestvarnost ili izmišljotina, već jedan korozivni princip koji rastače stvarnost. Ona je rat bez oružja, njegovo produžavanje drugim sredstvima", kaže Branislav Jakovljević u tekstu "Tetar smrti" objavljenom u Betonu. To što su fantazmi nerealni ne znači da ne mogu proizvoditi realnost, naprotiv.

Poslednjih godina paralelni svet SAO Halucinacije dobio je nove sadržaje, pa je na mesto famoznog "srpstva" stavljen "novac" koji takođe predstavlja ideološki konstrukt. Deborovo "društvo spektakla" se miksuje sa nacionalističkim mitovima, što dovodi do zanimljivih kombinacija. Stari i novi fantazmi su jasno vidljivi na političkoj sceni: možete da birate između stare garde, koju čine ubice i lopovi, i nove, koju čine samo lopovi.

Paralelna stvarnost SAO Halucinacije nije pala s neba. Ona je proizvod srpske kulturne, političke, finansijske i svake druge elite. Svako je dao svoj doprinos, u stvaranje paralelnog sveta uloženi su ozbiljni intelektualni i finansijski resursi. Nije jednostavno pretvoriti čitavu jednu zemlju u Matrix ili stanje koje podseća na Karpenterov film "Oni žive". Izlaz iz ove noćne more nije jednostavan kao u pomenutim filmovima, nema nikakve pilule koju možemo popiti i vratiti se u stvarnost, nema nikakvog predajnika koji nam svojim signalima omamljuje svest, pa da ga prosto uništimo i rešimo problem. Potrebna je dugotrajna, svakodnevna borba protiv sistema sveopšte laži koji je premrežio čitavo društvo. A ishod je neizvestan.

Hadžem HAJDAREVIĆ:

Zahvaljujem Tomislavu Markoviću. Ovo njegovo obraćanje na neki način govori kako paralelnosti ne postoje samo između regija, između etnikuma, nego postoje i unutar samih tih etničkih zajednica; posebno je tu karikaturalno stanje u kojemu se danas nalazi bošnjački nacionalni korpus, ali to je sad već drugo pitanje, da ti paralelizmi dobivaju na nekoj svojoj dramaturškoj formi koja je zaista najprije karikaturalna. Postoje paralelnosti, kako sam spomenuo u onom malom uvodnom tekstu, unutar samih vjerskih zajednica; dakle, paralelnosti koje nisu u tim nekim suprotstavljenostima između različitih konfesija, vjera nacija itd. nego i u unutar samih određenih grupa, tako da te paralelnosti u tom umrežavanju dodatno traumatiziraju bosanskohercegovačko društvo. Evo, još imamo pjesnika i novinara Ahmeda Burića.

Ahmed BURIC:

Ferida mi je ovdje napisala napomenu da sam u ovom tekstu k'o Sveta Marković narodni tribun. Dakle, nadam se da je impregniran prosvjetiteljskim duhom. Poslije ću pokušati govoriti ono što osjećam i ono što sam vidio u ovih nekoliko četvrtina sati koje sam bio tu i u desetak dolazaka u Banju Luku od 1995. godine naovamo.

Može li se preživjeti u paralelnim svjetovima BiH: pokušaj opisivanja svijeta

Kad se pokuša misliti o paralelnim svjetovima, odmah se nađe u priličnoj zbrci, označenoj uglavnom unutar političkog prostora. Svi ti kantoni, gradovi, regije, države, unije stvaraju galimatijas, jer njihovi identiteti često ne interferiraju. Nekadašnji paralelni svjetovi mogli su se strukturirati kao neka vrsta mreže; danas u vrijeme globalne mreže čini se da ti svjetovi nikada nisu bili udaljeniji. Ali, ne treba upadati u zamku toga da su paralelni svjetovi samo entiteti, parlamenti, ministarstva ili države. Oni egzistiraju u svakom pojedincu i što ih se više na pra-

vi način rasvijetli, bit će veća mogućnost da se njihovom interferencijom postigne harmonija. U svijetu djelića i krhotina postizanje cjeline može ići samo u pravcu sakupljanja i katalogiziranja tih djelića, koji nanovo sakupljeni i osvjetljeni mogu dati novi kvalitet, cjelinu koja postaje novi subjekt, pa i novi svijet. U tom smislu, veće razlike postoje između pojedinih gradskih naselja, nego između mjesta koja se nalaze na različitim dijelovima planete. Sistem tih svjetova ovisi o dinamici razvoja, ali i o detaljima.

“Sve su Drine ovoga sveta krive, i nikada ne smemo prestati da ih ispravljamo”, sjajno upozorava Ivo Andrić. S druge strane, tačno je i da nikada ne možete biti sigurni u rezultat. Današnja BiH je strukturirana kao neka vrsta paradoksa, u kojoj je sve moguće, osim valjda najnormalnijih stvari. Život u takvom okruženju nudi obilje motiva za pisanje, i često je težak i surov.

Poigraj se, stoga, malo. Jeste li nekad pomislili o tome što bi bilo kad bi u današnje vrijeme i ovdje u nekakvom Povratku u budućnost sreli jednog Čehova, Kandinskog, Milesa Davisa, Danila Kiša ili Antuna Gustava Matoša, pa u krajnjoj liniji Branka Ćopića ili Petra Kočića. Bi li ih, uz njihov senzibilitet i odnos prema sadašnjosti, sredina ugušila ili bi se njihov talent uspio razviti? Vjerojatnije bi se dogodilo ovo prvo, ali u pitanju “može li se preživjeti u paralelnim svjetovima BiH,” definitivno stoji i ono – može li se uopće preživjeti?

Osim onih koji su se pljačkom obezbijedili, dakle bivše, sadašnje, i skoro izvjesno i neke buduće vlasti, ni za kog nije izvjesno da će u tom smislu preživjeti. S druge strane, paralelni svjetovi koji se multipliciraju neviđenom brzinom rađaju i nižerazredne pojave.

Najjednostavnije akcije poput prelaska granice EU ili obični civilni protesti izgledaju skoro nedostižno. Neko je dobro rekao da nam je samo bijeda zajednička. U takvim svjetovima rađa se nezadovoljstvo: Čehovu bi se, sigurno, zamjeralo što svoje priče piše u izlisanom odijelu, sjedeći za istim stolom, a pritom još i “kašlje i sve će nas zaraziti.” Kišu bi se danas, recimo, zamjeralo što previše puši, Milesu Davisu što su mu glasnice poderane svakakvim opijatima, a Kandinskom što nedovoljno obraća pažnju na blisku prošlost, oglušujući se o svete tekovine, slijedeći svoje principe i vlastito viđenje. Kočić, sasvim sigurno, ne bi smio tako slobodno kritizirati vlast – osim ako ne bi bio novinar emisije 60 minuta – i tako ukруг.

Paralelni svjetovi, tako, mogu rastrzati pojedinca i dovesti ga u shizofrenu poziciju; prepustiti se toj “logici” znači učestvovati u zvaničnim lažima, kako kaže Czeslaw Milosz, a dosad je takva praksa, i među pjesnicima i piscima, dala poražavajuće rezultate. Iz nje se mora tražiti izlaz.

Zato u ovom trenutku preživjeti se može ukoliko ste spremni da u preživljavanje uložite sve svoje ideje, da uložite život u preživljavanje, i opet ne budete ni u šta sigurni. Pa i nije neka veličanstvena ponuda, reći ćete.

Kako (pre)živjeti u paralelnim svjetovima Bosne i Hercegovine?

To bi, svakako, mogla biti previsoka cijena, ali čini se da ne ostaje preveliki izbor. Ukoliko, naravno, ne želimo ostati dio mraka, uvijek prisutnog i uvijek opominjućeg, iz kojeg se skoro uvijek djeluje anonimno, kolektivno, a destruktivno. I iz mase koja ne mari ni za što osim da se niko i ni po čemu, pa makar i po različitosti ideja, ne izdvoji. Prije tačno 100 godina A.G. Matoš u "Staroj pjesmi" je zapisao:

*O ta uska varoš, o ti uski ljudi,
O taj puk što dnevno veći slijepac biva,
O te šuplje glave, o te šuplje grudi,
Pa ta svakidašnja glupa perspektiva!
Čemu iskren razum koji zdravo sudi,
Čemu polet duše i srce koje sniva,
Čemu žar slobodu i pravdu kada žudi,
Usred kukavica čemu krepost diva.*

Za tih stotinu godina i nije se baš puno promijenilo, zar ne? Zato je borba za vlastiti glas skoro pa obaveza, uz nešto žala da nismo shvatili da paralelni svjetovi moraju biti put za pohvalu različitosti, a ne vječita žica koja nas udaljava jedne od drugih, u sve manje prostore. Čini se da svi ti paralelni svjetovi pretjerano udaljeni ne mogu ništa, ali premreženi u cjelinu mogu značiti korak naprijed. Takav korak naprijed je i ovaj naš susret.

Onaj ko se poziva na borbu duhom, nikada ne smije zaboraviti na obavezu borbe za glas, jer vlastitim glasom daje legitimitet i drugim glasovima koji tim radom mogu biti obuhvaćeni. U nas je previše paralelnih svjetova – nije sigurno koliko ih je u nama – i među njima je, barem u ovom slučaju, moguće preživjeti samo ukoliko ih se pokuša opisati na najbolji mogući način. Dvadeset je godina od formiranja *World Wide Weba*, najveće globalne mreže koja u dobroj mjeri dikтира tokove komunikacija. U tom smislu je postizanje mreže u kojoj će se ti svjetovi ukrštavati, jedan od osnovnih zadataka nas i današnjice u kojoj jesmo.

Hadžem HAJDAREVIĆ:

Hvala, Ahmede. Ako pogledate malo ono što su naši političari govorili, pričali, razgovarali unutar svojih nacionalnih zajednica ili na nivou Bosne i Hercegovine, u bosanskim saborima i bilo gdje drugdje, vidjećete da su mnoga životna pitanja sa tih sjednica koja su bila na dnevnom redu i dan danas na dnevnom redu. Evo, nimalo slučajno ostavili smo za kraj našu Tanju Stupar-Trifunović, pošto smo svakako u Banjoj Luci, da tako završimo. Izvoli, Tanja.

Tanja STUPAR-TRIFUNOVIĆ:

Hvala. Dobro veče svima. Ja ću ovako malo da svratim u surovu realnost što će biti na neki način i dobro jer će se nasloniti na ovu Ahmedovu priču da mi što prije moramo izaći, a ja ću da vas vratim tu gdje jesmo da bismo shvatili koliko brzo moramo izaći iz toga. Moj tekst se zove *Basna i Bosna*.

Basna i Bosna

“Kada životinje imitiraju ljude to je basna, a kada ljudi imitiraju životinje to je Bosna.” napisao je neki šaljivdžija na jednom forumu.

U Bosni i Hercegovini se može preživjeti samo pomoću humora. Zato je to zemlja u kojoj stalno smišljaju viceve, mahom one crnohumorne. I sama tema o preživljavanju u bh. paralelnim svjetovima vuče na crnjak.

Toliko je široka da se puno toga može “utrpati” u nju, prosto da čovjek poželi da je zaobiđe. Bosna i Hercegovina je sama po sebi jedan paralelni svijet, a u njoj još onoliko paralelnih svjetova koliko stanovnika i još u svakom od njih po neki viška. Beskraj suprotnosti. Ali bar je jedno sigurno – više ne živimo u, kako ga mnogi vole zvati, komunističkom jednoulju u kojem smo živjeli nekad, za nadati se da smo prevazišli i ratno bezumlje, pitanje je kako ćemo savladati lekciju života u ovoj polifoniji različitih glasova. Jer jedno je izvjesno, moramo živjeti s razlikama i polifonijom.

Zasigurno je ova tema svim uvodničarima zadala puno muka jer iako opširna nije nimalo jednostavna, u okolnostima u kojima jesmo ona dođe kao veliki izazov, a uvodničari kao još jedan od “paralelnih svjetova” pridodan svijetu u kojem živimo jer i oni, naravno, žive u svom svijetu.

U kakvom to zapravo svijetu živimo o kojem ovdje govorimo?

Ovo je mali isječak, koji napominjem, ne odražava stanovište autora teksta, nekoliko postova sa BiH foruma.

Postovi su o temi “Ima li nešto o čemu se mogu složiti sva tri naroda u BiH”.

(Napomena: poruke su prenesene bez ikakvih intervencija ili ispravljanja pravopisnih i gramatičkih grešaka)

“Prateći ovaj (i neke slične) forum, običan čovjek dodje u nedoumicu; “ima li nešto oko čega se možemo složiti SVI”! Nema niti jedna tema oko koje su se složili pripadnici sva tri naroda(niti bar djelimično).

Hajde što se ne slažu, nego se mržnja sve više ističe kao presudni faktor!

MOLIM sve ljude dobre volje i pametne glave da uzmu učešća u ovoj raspravi i da nadjemo način da prevazidjemo naše razlike te da se posvetimo izgradnji BOLJEG SUTRA za našu djecu! Svaka konstruktivna (neinspirisana nacionalizmom ili sličnim sranjima) ideja je dobrodošla!” (autor domine)

“Nadrealisti su smiješni. Nebo je plavo. Sunce sija.” (autor čepmen)

Kako (pre)živjeti u paralelnim svjetovima Bosne i Hercegovine?

“Ne može se zajedno živjeti ako se ne slože oko toga sva tri naroda, nažalost ima i nekih koji ne bi da se slažu nego da samo bude po njihovom. Da bi se živjelo uspješno mora da postoji sloga a ne dominacija jednog naroda. To je teško pitanje u ovakvoj zemlji sa tri naroda koja su međusobno ratovala.” (Menštajn)

“Možemo se dogovoriti da smo svi prvo Bosanci, a ostalo će doći samo od sebe...”

(ex_no.1).

“Teško da se mogu i oko čeg 100% složiti jer bitan elemenat podobnosti je ne slagati se sa

“njima”. Nije važno oko čeg važno je udariti kontru. Jedino se političari iz sva tri naroda jako lako slože da nam kožu oderu. I da je najbolja janjetina kod Gojka u Jablanici. (apos)

“Zašto bi se slagali, ovako je zanimljivije.” (666)

“Mogu se složiti samo u tome da se nikada ne mogu složiti.” (Elizabeta I)

“Mogu, oko šljive.” (Škorpion)

Tema “Da li je došao kraj RS”?

“Da ima pravde u Bosni ne bi mogla ni postojati srpska nacionalnost a kamo li neka srpska državnica... treba stoku koja se proglašava Srbima otjerati u Srbiju na silu a oni koje žele biti bosanski pravoslavci naravno nek ostanu. To bi bilo super svakako nema dovoljno posla za sve normalne građane BiH. Kada bi to Amerika učinila bilo bi lijepo možda bi spojila koje prijateljstvo sa Islamskim zemljama posto svi mrze Srbe, naravno.” (Travničanin)

“Po ustavu države koju poštujemo postoje tri konstitutivna naroda i nije problem kako će se ko izjašnjavati. Problem je što nije definisano ono što dobiješ po rođenju, a to je država = nacija. Svako treba biti slobodan da se opredjeli kojem će narodu pripadati, nema u tome problema, ali ne smije negirati pripadnost naciji. Mi po ustavu imamo samo narode, a naciju niko ne spominje. Zato svaka budala može tumačiti kako šta hoće.” (Kor)

“To je meni glupost. Nacionalnost čovjeka nije važna... svi živimo u istoj državi... sve je to isti jezik. Bosanska država i bosanski jezik = smrt nacionalizma i ulazak u EU. I ja sam Bosanski Hrvat i ne stidim se ali ne vjerujem u to preseravanje ne vidim smisla da se svi ljudi što žive u BiH ne proglase kao Bosanci po nacionalnosti.” (Travničanin)

Tema da li će se Bosna podijeliti.

“Da li će se Bosna podijeliti? Hoće, prije ili kasnije... Naše lijepe želje teško da će to spriječiti. Najgore u svemu je to da je nemoguće zamisliti mirni scenario tog

dijeljenja, bez obzira na broj kombinacija. Logika i zdrav razum nisu oružje kojim se može suprotstaviti zagriženoj bezobzirnosti i interesima koji teško da se mogu svrstati u ljudske. To što većina ne želi podjelu, to što se ista smatra katastrofom, malo pije vode onima koji ne pitaju za cijenu da do iste, kad tad, dođe." (Biber)

"Neću puno sr.i, kada ne bude Bosne moje ime je šehid.

Bibere, zabiberim tebi i ostalim koji tako misle, odoh podmazat pušku. A ostalo rekoh ranije, bujrum još sam živ." (Romi)

"Baš naše komsije, Hrvatska i Srbija, nemaju mira! Sanjare o podjeli, o neakvim seoskim tvorevinama i torovima!!!! Ma nema šanse! Mnogi, bolji i jači, su pokušavali uništiti Državu BiH i bosance, ali nisu uspjeli. Neće ni naše komšije, ali ni naši katolici i pravoslavci. Trebali bi biti sretni i ponosni što žive u ovakvoj, malenoj, bogatoj, lijepoj ali, ko beton, tvrdoj Državi BiH. Ne tražite ljudi hljeba preko pogače- kaže stara narodna. Inače o ratu nema govora!!! Od Armije Države BiH tj. od ovog NARODA se svima gaće tresu od straha. Tako i treba jer je fašizam zlo i smrt. To normalan čovjek na kilometre zaobilazi..." (Ina)

Banjaluka.com forumi

Koliko košta pravada? (O haškom tribunalu)

"Haški tribunal je anti-srpski sud i to je već dokazano, čak šta više oni to i ne kriju. I svakom "Srbinu" koji je ikada išta uradio za taj tribunal a da je imao ikakvu korist od toga želim sve najgore u životu." (Majstor)

Tema o Bosni.

"Bosna nije muslimanska, nikada nije bila niti će ikada biti..... Ekskluzivitet na Bosnu nema niko, to imaju svi građani ove države bez obzira na vjeru i naciju..... Nevidim u čemu je problem biti bosanac, kada najaveća i po meni jedina zvijezda na Balkanu naš populurani Zdravko Čolic sebi naziva bosancom, neznam zasto bi bio problem ostalima." (Banjalučki behar)

"I na moju žalost, isti je gorak ukus, i tuga za žrtvama koje su nepotrebno žrtvovane, zarad nezavisnodti takve države, koju njenih 50% građana ne osjeća kao svoju. Tužno i žalosno, a bio sam ponosni bosanac, u Jugi.

A i danas jesam bosanac, ali ne tako ponosan, i nenaviknut da je osjećam kao državu. A posebno odbija taj muslimanski ekskluzivitet prema nazivu bosne, i poistovjećivanje bosne sa "bošnjaštvom"."

jmbg

"Ja jesam Bosanac. Najžalije mi je što je SDS na početku rata odbacio sve što je bosansko i prepusti muslimanima ekskluzivno pravo na Bosnu. Da pitamo Pe-

Kako (pre)živjeti u paralelnim svjetovima Bosne i Hercegovine?

tra Kočića, Vasu Pelagića, Gavrila Principa i ostale Srbe iz Bosne nekada i oni bi rekli da su Bosanci." (Zoka)

Tema "Alija teororista?"

"ako nije opstala jugoslavija, kako moze opstati jugoslavija u malom? stvarno ne trebaš biti puno pametan da ovo shvatiš... ko dosad ovo ne shvata nek se ozbiljno zapita. mnogo jača i mnogo organizovanija država nas nije mogla držati zajedno, a kako će ovaj jad i čemer od države? u svakom slučaju drage komšije ako ste htjeli živjeti sa nama u istoj državi, mogli smo svi ostati u SFRJ i živjeti u sreći i veselju." (xander cage/ksander kejdž)

Tema "Ipak smo većina porjeklom Iliri"

"Ljudi nemojte biti tako grubi prema muslimanima, zar ne vidite da imaju krizu identiteta i da se hvataju za najrazličitije slamke spasa ali im slabo ide.

Mislim da bi najpravednije bilo naziv Bošnjak izbaciti iz ustava i zamjeniti nazivom Turčin, jer se i oni tako izjašnjavaju na utakmicama mašuci turskim zastavama, a pošto Turci imaju matičnu drzavu proglasiti ih nakon toga nacionalnom manjinom koja je prijetnja kulturnom identitetu autohtonog stanovništva.

Ovo se naravno ne odnosi na sve Bošnjake, već samo samo na najextremnije, kojih je btw. bar oko 80%." (who made who/hu mejd hu)

Hrvatski forum, tema "Zašto mrzim Srbe"

Mrzim srbe sto su nanjeli zlo Hrvatima i sami sebi. Da su srbi bili pametni, mogli su skupa sa Hrvatima rjesiti Muslimana sa Balkana.

Sada su zajebali sami sebe i nanjeli zlo Hrvatima koji su Krscani ko i srbi, a Muslimani su se nasladili gledajuci kako Krscani ubijaju jedni druge. (Crna Legija)

Ako iz paralelnih želite skliznuti u paklene svjetove, preskočite ove "kulture" forume gdje se ne smije baš sve pisati i pređite na žešći nivo ove igrice; samo izguglajte zašto mrzim, pa mijenjajte Bošnjake, Srbe, Hrvate – dobićete hiljadu razloga za mržnju. Otkrićete forume i grupe gdje se može "tamaniti bagru" kako voliš. Navijački forumi su još dalje na ovoj ljestvici, tu se već zna "nož, žica Srebrenica", "alata od Hrvata", "Srbe na vrbe", "Ubij, ubij ustašu/baliju/četnika". Nema onih "suptilnih" istorijskih opravdanja nego odmah poziv na akciju.

Zanimljivo, u sva tri naroda se na forumima može, nerijetko, naići na ideju o "protjerati" ili "potamaniti". Ili o udruživanju dva (u svim mogućim kombinacijama) kako bi se "sredio" treći. Takođe svi imaju prijedloge da bi oni drugi mogli ako im se ne sviđa otići u Hrvatsku, Srbiju ili čak Tursku.

Dalje, svi se smatraju žrtvama i ugroženima od ostalih. I upravo zato što su žrtve oni ne mogu biti fašisti ili imati kakve fašističke primisli, a pri tom iznose čistu fašističku propagandu. I svi se brane. I svi su napadnuti. I svima su krivi oni drugi.

Ako se zanemari taj nacionalni predznak unutar svojih etničkih zajednica oni žive i razmišljaju veoma slično, sa istim strahovima, što je i normalno jer identitet grade upravo na tom sukobu jednih naspram drugih. Na razlikama. I strahu.

Može se prigovoriti da su uzorci s foruma banalni, da ima puno ljudi koji ne misle tako i to je tačno, uzorci s foruma su samo isječci iz "paralelnih" svijetova s kojima se nije lako suočiti i koji podrazumijevaju stvaranje mnogih drugih tema i pitanja od problema identiteta u BiH, preko odgovornosti medija, krivice pojedinaca, obrazovnog sistema i cijelog društva. Tako su ovi forumaši najbenigniji, jer kad bismo ubacivali odlomke iz novina i časopisa, ili iz školskih udžbenika iz različitih entiteta u BiH dobili bismo još šarolikiji kolaž "istina", istorija i još čitavo malo bogatstvo paralelizama. I oni čak i ne bi bili tako strašni kada ljudi na ovim prostorima ne bi tako često i olako posezali za onim rješenjem koje znači potpunu negaciju drugog i drugačijeg i pozivali na istrebljenje kao na kafu.

Ako je utješno, klub mrzitelja na forumu se ne završava isključivo na nacionalnoj osnovi; tu su jednako aktivni i pripadnici "gradske raje" koji mrze seljake i koji imaju identične prijedloge da se pobiju svi seljaci koji su došli u njihov grad i "pokvarili ga". Pa da, kad ih se ne može naučiti kulturi, najlakše ih je pobiti. Ova skupina često voli reći kako su, zavisno od grada, bili bolji oni Bošnjaci/Hrvati/Srbi koje su protjerali od ovih sad seljaka. Interesantno je da niko i nigdje na ovim forumima nije naveo ni jedan pozitivan primjer ljudi koji su došli i koji su u redu/prihvatljivi/napravili nešto za grad u koji su došli. I ovdje su, karakteristično je, krivi drugi kad nešto ne valja i bez njih bi sve bilo tako lako i radosno, lijepo i kulturno!

Zaključak je da ljudi ovdje žive u stalnom strahu od drugog i osjećaju ugroženosti.

Za kraj, citiraću jednu rečenicu knjige Dejana Vujanića *Boja vremena* koja upravo upozorava na nešto takvo:

"Društvo sâmo konstruiše svoje najveće strahove i ovaploćuje ih u ljudima, tako da ih može, ako postoji potreba za tim, lako eliminisati. Strahove... i ljude."

Hvala vam. Izvinite što sam bila malo duža zbog ovih foruma.

Hadžem HAJDAREVIĆ:

Hvala Tanji. Ona nam je rekla samo ono što u znatnoj mjeri sami vidimo, osjećamo, ako imalo uđemo na Internet i sami možemo to vidjeti. Evo već smo svi rekli, Marina, Tanja, Lamija, Ranko, Tomislav, Ahmed, svi, i bilo bi dobro da se

neko javi, da razgovaramo. U svakom slučaju, jako je dobro suočiti se s problemima sa kojima se suočavamo i valjda će koliko-toliko biti lakše ih podnijeti.

Rade RAŠEVIĆ:

Penzioner sam od prije dvije godine, inače po profesiji (reći ću kasnije zašto ovo govorim mada je to možda malo nespretno) inženjer tehnologije. Ako budem imao malo treme, vi to meni oprostite jer ja prvi put govorim u mikrofon. Ja sam uočio druge vrste paralelizma u entitetu, i to vrlo bitne, koje određuju čovjekovu sudbinu. Imamo na jednoj strani bogate ljude, političare, direktore (mnogi će se naći uvrijeđeni, ali ja posmatram stvari iz svog ugla) koji po mom mišljenju dođu do tih položaja na nefer način, da se blago izrazim, i nemoguće je zauzeti takvu poziciju ako čovjek nije spreman prevariti i pomoću mita biti pokoran podmukao i tako.

Znači, imamo ove ljude koji nam kroje sudbinu, političare koji nisu stručni, jer da jesu stručni oni bi nama objasnili kako da se u određenim situacijama postavimo i da prevaziđemo probleme. Njima je najpreče da se oni obogate, šta će biti s drugim to nije važno. Ja sam bio u onoj grupi koja je trebala da izumre, pa sam srećnim okolnostima nekako pretekao, sad mi je malo lakše. Uočio sam sljedeće paralelizme: znači, na jednoj strani siromašni a na drugoj bogati; ovi odlučuju, a ovi se ništa ne pitaju, ovi su izloženi oduzimanju slobode. Pretuču me pred skupštinom prije skoro godinu dana službenik obezbjeđenja s kojim sam imao nekad sukob, a ni tad nisam bio kriv. Obraćao sam se policiji godinama, godinama me čovjek maltretiro, i ništa. I prije godinu dana ja sam uspio pobjeć, pretukao me a krivična prijava zataškana. Napao me čovjek, podstanar i on u mom stanu, u mojoj sobici, dolazila policija zapisala – ništa od krivične prijave. To su strašne stvari, to su ti paralelizmi gdje je život ugrožen, ugrožena sloboda, i za mene su zločinci ovi koji vode. Ja govorim samo za svoj entitet, ne bih htio da ispadnem nacionalista, ali bojim se da je slična situacija i u hrvatskom entitetu, mada on i ne postoji (Hadžem Hajdarević: Niste nacionalista ako govorite samo o svom entitetu ovdje, jer su svi narodi konstitutivni na cijelom bosankohercegovачkom području tako da je Republika Srpska prostor i Bošnjaka i Hrvata i Srba kao što je Federacija prostor i Bošnjaka, Srba i Hrvata, nemojte vi sami podlijegati tom paralelizmu).

Neću ja, ja ću vam sad malo reći i gdje sam ja taj paralelizam pogazio. Bilo je nešto jače od tog paralelizma. Ja sam išao majci na četeresnicu i sad ja sam slučajno doznao, pošto sam čovjek malo sumnjičav, sitničav – da je povratna karta do Sarajeva trideset i pet maraka, a mene autobus košta tamo i vamo kad idem ovim našim prevoznikom šezdeset i dvije marke. I ja sam se odlučio, iako sam se bojao ovih paralelizama – ako me u vozu izbaci te pretuču, opljačka – to je bilo jače, tih dvadeset maraka uštede; i ja sam bome fino do Sarajeva na stanicu pa poslije

tramvajem i autobusom u Istočno Sarajevo i otišao i vratio se. I u tom vozu sam doživio isto gaženje ovih paralelizama jer smo u kupeu bili izmiješani pa ispočetka niko se nije identifikovao, a kako voz ide malo-pomalo razvija se razgovor i vidim da su i ovi Bošnjaci ogorčeni na svoje, da oni imaju dobar standard a ovi puno rade i umiru brzo (Hadžem Hajdarević: Dakle, radi se o socijalnim paralelizmima u ostvarivanju ljudskih prava?).

Ja ću vam evo navesti primjer, ovdje sam ja zapisao, ali sam malo pobuđen, ali znam napamet. Recimo ovi ljudi, stare devizne štediške: bilo je hvala Bogu to zastupljeno i kod jednih i drugih i trećih – i svi su opljačkani i ne daju im ništa. Sad se oni tuže, a to je toliko jednostavna i očigledna stvar: ljudi su uložili pare, pomagali su svojom štednjom državu, njihove pare je neko odnio, kao ne zna se ko – a zna se, mora direktor banke znati i političari gdje su pare – sad su oni na sudu i svi su se fino ujedinili na sudu u Strazburu, a ja mislim da će izgubiti štediške. Oni su već izgubili, ali izgubiće potpuno taj spor. To je ono gdje se pomalo prevazilaze ti paralelizmi, recimo u sportu: ovi kockari, oni odlično znaju i ko je Sloboda i Željezničar i Sarajevo, i kad je tamo tiket, oni svi strepe jednako, znate. Tako i ovo siromaštvo, to bi moglo ujediniti ljude, a ja lično smatram, to je moj pogled: daj ti meni da nema mita korupcije, da nema nasilja, da nema pljačke i lopovluka, a meni nije važna nacija. Ako to ne sruši ovaj paralelizam neće ništa; a odmah da vam kažem da ima nešto što nisu naši stručni ljudi i politika, nama sudbinu kroje drugi, mi i ne znamo ko, tajne međunarodne organizacije, i kako oni zacrtaju tako će biti, a ja se u rimsko doba govorilo: zavadi pa vladaj. E tako i u entitetu i svugdje: zavadi pa ćeš vladati. Zavadi obične siromahe, lakše ćeš vladati. Mi smo narod vrlo čudan; ja ću vam navesti konkretnih primjera (Hadžem Hajdarević: Mislite li na sve?). Ne, ja sad govorim za svoj, a pretpostavljam da je slično i tamo, recimo što bi trebalo iskoristiti da situaciju poboljšamo.

Recimo, Banja Luka se prikazuje 'vaka, 'naka i sve to: centar, lijepa, sad su pravili biciklističke staze prema prijedorskoj cesti. Ja sam bio biciklista i sad ja vozim, brzo, žurim se, borim se za opstanak, za egzistenciju, međutim to je sfušereno: da se ja izrazim narodski: ima puno onih sitnih neplaniranih ležećih policajaca, i to je dugo, to nervira, znate opasno jest sa medicinskog aspekta, opasno jer nervira, trese, a i usporava brzinu, oduzima vrijeme. E sad možete zamisliti mladića ili djevojku koja žuri na sastanak ili ima obaveze na fakultetu, i žuri, i to trese... Sad ja nemam vremena da to napišem crno na bijelo pa da predam u Gradsku skupštinu da buduće staze ne prave tako jer one što je, da kažem, Titov režim pravio su propale, ali su ravne, vjerujte mi, ja prema Trapistima idem. Drugo, čitam čovjek iz Telekomu izumio neku turbinu s nekim pokretnim lopaticama za male elektrane – to je nešto novo, to je patent. I čovjek nema sto hiljada maraka da napravi pilot projekat. Naše vlasti, niko ne da; zamislite, znači mi u nauku ulažemo malo i jedni i drugi i treći, a nauka, to je ono što nas vuče. Vi ćete sad pomisliti: Koja je ova budala? Nisam ja budala, ja sam u dramatičnoj situaciji. Ne-

ću sada da vam pričam, to je žalosna priča. Meni je bilo potrebno da naučim engleski jezik i ja sam prob'o više puta, teško ide. I meni proradilo prije desetak godina, i ja nudim to našima – imam poboljšanje da se olakša učenje engleskog jezika, koji nam svima treba. I mene prime u Ministarstvo nauke i kulture, i on mene šalje na nekog prevodioca, profesora engleskog jezika, pa znate šta, kažem, ja sam vama sve rek'o koliko ja mogu reći: to je olakšanje učenja engleskog jezika – niko nije zainteresovan. I u Srbiji nudio kad sam išao u Beograd prije osam godina, kažu: reci o čemu se radi? Pa ne mogu vam reći više, ja ću to kovertirati k'o šahista, a kako se ja mogu zaštititi da to meni neko ne ukrade, to mene interesuje, i dan-danas to stoji, već dvanaest godina niko ništa (Hadžem: Mogu se prijaviti patentni autorskoj agenciji). (Pitanje iz publike: Na čemu je bazirano olakšanje učenja engleskog?) E, bazirano je olakšanje, ali ne mogu vam dalje reći, da ide brže, da ide lakše; molim vas lijepo ja sam Titov kadar, tajna nije tajna ako je znaju dvojica i to je tačno. Eto, ja sam malo ove paralelizme naveo kao primjer gdje su oni opasni unutar entiteta i kako se oni sami ruše malo-pomalo.

Hadžem HAJDAREVIĆ:

U svakom slučaju, Rade, hvala vam mnogo. Ima li neko da se javi. Molim da kažete svoje ime prezime.

Ferida DURAKOVIĆ:

Mi smo donijeli dvije knjige naših transkripata iz 2008. i 2009. godine. Znače vrlo je lijepo pročitati u knjizi šta su ljudi govorili o određenoj temi i onda odjednom vidimo koliko su ti naši paralelizmi u stvari opasni, kako Rade kaže.

Sabiha KOMNENIĆ:

profesorica sociologije, filozofije i demokratije ljudskih prava i članica Udruženja "Žene to mogu" iz Banje Luke

Posebno mi je zadovoljstvo što vas vidim i što zaista ljudi od pera i od riječi imaju nešto da kažu, pogotovo nama koji volimo knjigu i koji smo zaista zaljubljenici knjige. Zaista ovog puta dijelim i sa mojim kolegicama isto želju: da vas što češće vidamo i da na neki način zajednički saradujete, a istovremeno i da razmjenjujemo knjige, ono što je najveće bogatstvo, jer knjiga je ono što nam može pomoći da prevaziđemo sve ono što zaista jeste među nama. Stari Grci su rekli: lijepa riječ, lijepa misao u dijalogu stvara zaista čovjeka kao kreativno biće. Prema tome, htjela bih da kažem to zadovoljstvo s knjigom dijelim svakodnevno, jer ništa me na svijetu ne može obradovati kao dobra knjiga, a voljela bih jako da i ovdje nađem knjigu koja dolazi iz Federacije, a istovremeno i knjigu iz Republike Srpske na štandovima u Federaciji. Žao mi je, mi uglavnom te knjige tražimo

čini mi se samo na Beogradskom sajmu, a ovdje nismo u prilici da ih vidimo i da ih pročitamo. Ja ću se samo poslužiti riječima jednog velikog filozofa kojeg ja volim i često pročitam, Đuro Šušnjić: "Potreban je razgovor svih vjekova svih naroda i svih kultura da bi se dobili odgovori na vječna pitanja što ih postavlja ljudski nemir. Mi ni danas nismo svjesni značaja i značenja koje razgovor kao duhovni susret ima u razvoju svjetske kulture. Odbiti razgovor sa drugom kulturom znači odbiti mogućnost da se nešto novo nauči, da se obogati vlastita kultura. Ko se poistovjećuje sa vrijednostima samo svoje kulture, on je osuđen da duhovno ne raste."

Eto to je nešto što hoću da potenciram i da kažem, da smo okrenuti, čini mi se, više nekim drugim knjigama koje dolaze izvana. Ja sad konkretno radim u biblioteci, kao profesor nemam više časova jer su mi časove uzeli uglavnom profesori koji moraju da rade duže radno vrijeme jer su mlađi. Ja sam otišla u biblioteku, ali uzelo mi je društvo moje časove. Zašto mi je uzelo? Zato što su ukinuli filozofiju, ukinuli sociologiju i uveli nam jedan novi predmet o demokratiji, ljudska prava, što sam opet završila, ali opet ima mlađih. Hoću da vam kažem da na neki način stvaramo nekog mladog čovjeka ogoljenog duhovno; ukinuti mu sociologiju, ukinuti mu filozofiju, znači da on zaista duhovno ne može da raste, on ne može da upozna drugačiju kulturu, drugačiju tradiciju, drugo, u stvari i drugačije. Kad vidim da ste se skupili, zaista bih voljela da nešto pokrenemo, u ovom slučaju kada je u pitanju lijepa misao i lijepa riječ. Mediji nas stalno bombarduju ovim situacijama u kojima se trenutno nalazimo, kad ništa nije lijepo, niti nešto što je u duhu kulture, u duhu tolerancije, u duhu ljubavi čovjeka prema čovjeku ne možemo da vidimo. Moram da priznam da konkretno slušam i radio i televiziju i sve to, ali vidim da zaista ne mogu da nađem interes na ovim našim bosanskohercegovačkim medijima pa sam pribjegli B92, jer tamo me na neki način i nasmiju i zadovolje, i kažu koje su to knjige najčitanije, i kažu šta se to može lijepo vidjeti i u Sarajevu i u Banjoj Luci i bilo na kom drugom prostoru. Željela bih da nam nekakve pozitivne vibracije stižu, a ima ih, vjerujte mi da ih ima, ali ih mi ne vidimo. Mi samo vidimo negativno i nekako smo nabijeni tom negativnom energijom. Kako i na koji način se pokrenuti, a možemo, kultura može zaista. Uveli smo kulturu religija, konkretno u Republici Srpskoj, i zamislite, đaci su je prihvatili i vide to je nešto drugačije, da iz toga nešto mogu da nauče kako drugačiji ljudi žive, kako se ponašaju, jednostavno kako vjeruju. Međutim, kada je u pitanju sveštenstvo, konkretno u Bijeljini, oni su se toliko organizovali da jednostavno hoće da ugase taj predmet, a kultura religija govori široko o tradiciji življenja na ovim prostorima, znači sve konfesije.

(Hadžem Hajdarević: Evo recimo, ja lično taj predmet kulturu religije doživio sam kao neku nadu da će ljudi biti u prilici da jedni druge upoznaju u istoj mjeri u kojoj sam bio od početka protiv toga da se vjeronauk uvodi u škole na način kako se uvodi, jer zapravo on je neka vrsta sijanja mržnje, nažalost. Ali sad su

to druga pitanja; ne bih volio biti grub, ali kod nas su vjerske zajednice u dobroj mjeri virusišta mržnje i nesporazuma, bivale su takvima, a koliko će se othrvati tome, to dragi Bog samo zna. U svakom slučaju hvala vam.)

Postavljam pitanje i sebi i vama: jesmo li mi sekularna država ili vjerska država? Čini mi se da smo u ovom slučaju bliže vjerskoj nego svjetovnoj. Hvala.

Sajma GAJETIĆ:

Također dolazim iz nevladine organizacije Udruženje "Žene to mogu" i mogu da se zaista od srca zahvalim u ime nas skoro dvije stotine članica organizatoru koji nas je pozvao. Evo mi smo došle, nas tri. Želim prije svega nego što postavim, možda dvije dileme; da mi pomognete, s obzirom na to da sam i predsjednica tog udruženja. Ja sam ovaj sastanak doživjela kao zaista jednu prekrasnu edukaciju. Kad sam pogledala temu paralelizmi i kako živjeti i ne živjeti ili nositi se s njima u Bosni i Hercegovini i pročitala taj tekst, onda sam u stvari vidjela i to zaista od srca kažem. Ovdje su i moje drugarice, mi smo eto, da kažemo, neću da kažem u Republici Srpskoj, u Bosni i Hercegovini, jedna mala oaza gdje smo se na svoj način uhvatile ukoštac sa paralelizmima. Mi smo multietnička organizacija, tu su sve nacije od tri naša konstitutivna naroda, pa sve nacionalne manjine. To je trnovit put bio, da mi tako krenemo formirati jednu organizaciju s našim programom baš razvijajući toleranciju, razvijajući svijest kod naših članica da je samo na ovim prostorima moguće živjeti zajedno uz uvažavanje i poštivanje svoga a isto tako i drugoga, bez radikalizma, jer u svakoj naciji, u svakoj vjeroispovijesti odmah se pojave i radikali, da tako kažem. Uspjele smo koliko god smo mogle i evo stvarno, počeli su nas uvažavati u Banja Luci u cijeloj našoj Bosni i Hercegovini, Hrvatska pomalo i Srbija, pa čak su za nas čule i međunarodne organizacije, počele nam nuditi slične projekte, a mi smo počele sa Zakonom o ravnopravnosti žena, ali smo to radile i među našim narodima.

Dejtonski sporazum je lijepo rekao da je Bosna i Hercegovina sastavljena od dva entiteta i tri konstitutivna naroda. Međutim, jedini je pokojni Mićo Carević pravilno objasnio ljudima šta je Dejtonski sporazum. U startu su političari to iskrivili, a podršku su dobili od međunarodne zajednice, pa se tumači da mi u stvari u životu ovdje imamo dvije države, Bosnu i Hercegovinu i Republiku Srpsku – tako se tumači ili neki tumače da su to dva entiteta, je li, i vi uvijek kažete Bosna i Hercegovina i Republika Srpska ili imamo entitet Republiku Srpsku i entitet Bosnu i Hercegovinu. To je unijelo veliku pometnju među narode i mi u našem udruženju imali smo zaista dosta rasprava i priča da je ovo entitet, da je Federacija entitet, a Bosna i Hercegovina da je država. Prema tome, mi smatramo da je međunarodna zajednica ovdje dosta napravila pometnju, o političarima da i ne govorimo; moram da vam kažem: na marginama je ostalo civilno društvo i građani. Zato mislim da bi sa ovakvim raspravama kakve ste vi danas imali, bilo vrlo

poželjno, zaista, da se u narod siđe, među građane, da ovo čuju ljudi po mjesnim zajednicama, po školama, po institucijama lokalnih zajednica, da jednostavno počnemo razbijati tu famu u glavi kako treba da živimo, ko smo, šta smo. Evo ovo o čemu smo mi danas pričali, a civilno društvo kod nas je totalno postrani; tek sad nešto malo se budi čak i nevladin sektor. Hvala vam mnogo.

Radojka PRAŠTALO:

univerzitetski nastavnik, članica Udruženja "Žene to mogu"

Htjela bih da odgovorim na ono pitanje koje je čini mi se postavio gospodin moderator: šta učiniti? Nije čudo što smo se svi povukli u svoj paralelni svijet; tamo nas je otjerala laž – onih drugih, naravno. Nema rasprave, nema dijaloga na bazi argumenata; sve je samo verbalno nasilje. Ubjeđuju vas da je bilo ono što nije bilo. Ubjeđuju vas da nije bilo ono što je bilo. Ubjeđuju vas da niste vidjeli ono što ste vidjeli i da ste vidjeli ono što niste vidjeli. Pa to je da čovjek izludi od tog verbalnog nasilja. I od toga svi bježe u svoj paralelni svijet, to je moje mišljenje. Recimo, pođimo od jedinke; ja sam jedinka, i ako me neko stalno tako ubjeđuje u nešto, u ovo što sam sad nabrojala, i ne dozvoljava mi da iznesem svoje argumente, ne dozvoljava da te argumente sučelimo, da vidimo čiji su jači – šta mi preostaje nego da trpim? Ja se onda povučem od te jedinke i tu jedinku zaobilazim u velikom luku. Isto tako se ponaša i grupa, bez obzira bila ona etnička, interesna, vjerska ili ne znam kakva. Pa eto, jedino što nas može osloboditi iz naših paralelnih svjetova jeste istina umjesto laži, objektivnost umjesto pristranosti, a sve drugo nas vodi u još veći paralelizam. Na tome se baš ništa ne radi. Upravo suprotno, radi se na tome da laž bude još dominantnija, a što je najgore od svega, to obilato podržava međunarodna zajednica. Eto tako. Hvala.

Hadžem HAJDAREVIĆ:

Hvala vam na baš lijepoj podršci ovome što smo danas govorili. Ima li još neko? S nama su ovdje i uvaženi pisci. Ono što bih ja lično evo iz ove pozicije htio reći prije nego što Ferida da odjavnu riječ je: danas smo uradili jedan vrlo koristan posao. Fondacija za biblioteku djelatnost poklonila je hiljadu i petsto knjiga Osnovnoj školi, odnosno tamošnjoj biblioteci u Kozarcu. Bio je tu federalni ministar kulture i sporta gospodin Gavriilo Grahovac, i on je sam član bh. PEN-a. Jako nam je žao eto što nije bilo više ljudi, ali to samo govori da što više pisaca iz Banje Luke treba dolaziti u Sarajevo, a što više pisaca iz Sarajeva treba dolaziti u Banju Luku. I na kraju krajeva, kako god se naša budućnost zvala, da li živjeli u Zanzibaru, Mauritaniji ili Novom Zelandu, govorim o ovom prostoru i kako će se nekada zvati – u svakom slučaju mora se voditi računa da je kultura ono što kultivira, a svaka indoktrinacija je zapravo direktni atak na kulturu. Evo još samo gospodin Kecman.

Zdravko KECMAN:

Prvo bih rekao da su vaši tekstovi zaista sjajni i esencijalni. Govore mnogo o suštini, o svemu tome i svaki je bio vrijedan posebne pažnje. Svaki je bio slikovit, pogotovo ovi koji su se ticali nekih svakodnevnih životnih dijaloga, razgovora, i tako smo ih slušali sa izuzetnom pažnjom, i ja sam. Ja bih volio da se na neki način uvijek vratim sjećanju kao vi malo stariji; imali smo sjajno neke vrijeme, ja ga lično veoma dobro pamtim i želim i čuvam ga za sebe. Uvijek kad sam dolazio u Sarajevo, uvijek je bila relacija ta književna Sarajevo – Banja Luka, za mene i za nas. Zapravo, iako sam uvijek imao plaćeno mjesto u hotelu Evropa, ja sam išao da spavam kod svojih prijatelja Mile Stojića, Mirsada Bećirbašića, Gorana Simića, Admirala Mahića, Ranka Sladojevića, i onda smo dugo o svemu pričali. Bili smo zaista, da vam kažem, živjeli pravi život. Imamo bar lijepe uspomene i naravno njih treba na jedan fin način uvijek pozitivno spominjati, govoriti o njima u bilo kojoj prilici, u bilo kojoj situaciji. I ako utičemo na jednog pojedinca, ne znam gdje i ne znam kako, i to je uticaj pravi, i to nije malo. Mi ćemo se svega ovoga moći osloboditi samo kada te dizne, ili kako bih rekao, ispusni ventili pređu ove naše granice, kada se malo uklopimo sa svijetom Mi moramo svim svojim mogućnostima, svim svojim sredstvima truditi se da sa drugim zemljama evropskim, i mi kao pojedinci, komuniciramo, da primamo ali i da dajemo. Mi moramo da dajemo, a na koji način? Ono što je najbolje kod nas. Mislim da imamo jako dobrih stvari koje bismo mogli predstaviti na drugi način. Prošle godine na Kočićev zbor došlo je dosta pisaca iz inostranstva. Trudili smo se da dođu iz drugih država, i kada su bili gore na Kočićevom zboru i na Zmijanju, naprosto ih nisam mogao prikupiti da se vratimo nazad koliko su oni željeli da vide taj jedan svijet koji je balkanski; to je za njih otkrovenje, to je za njih pomalo hrana, jedna dobra stvar, zato što su vidjeli ogromnu masu ljudi od oko četrdeset hiljada ljudi, to nije moguće vidjeti na Zapadu, na nekoj takvoj manifestaciji. Isto tako i ti Danci i svi drugi naprosto su u svojim aparatima mnogo toga ponijeli sa sobom u svoje zemlje. Mi smo jako zavisni jedni od drugih. Svijet jeste jedno globalno selo, to znamo dobro. Znači sve vidimo, bilo gdje da se događa i naravno to mora uticati na nas pozitivno, ali i negativno: mi trpimo uticaj svijeta svakodnevno, mi se moramo uklapati u taj svijet, moramo shvatiti da smo mi dio tog jednog globalnog sela, a u globalnom selu se sve zna. U tome mi ne možemo kod sebe ništa sakriti, jer kod nas sve se zna šta se događa i, prije svega, neke stvari kojih moramo da se sramimo lično. Vraćajući se prošle godine iz Italije sa dvojicom slovenačkih pisaca kad smo prelazili talijansku granicu i slovenačku mi smo vidjeli na tablama da su ispisana na slovenačkom i talijanskom, granica država Italije i Slovenije; na slovenačkom što je napisano je prekríženo, na talijanskom nije. Dakle, nismo mi sami u tim našim problemima. Ima tih problema i dalje od nas. Eto toliko.

Hadžem HAJDAREVIĆ:

Hvala Zdravku. Ako nema niko više, evo zahvaljujemo se svima koji su sudjelovali u ovom finom razgovoru. Ovo će sve biti objavljeno u zborniku krajem godine i nadamo se da ćemo u neko što skorije vrijeme doći u Banju Luku i na kraju krajeva važne su te kulturne veze Sarajevo – Banja Luka i Sarajevo – Beograd, Sarajevo – Zagreb, Sarajevo – Njujork...

Gavrilo GRAHOVAC:

Dijagnoza je precizna tačna od svakog od vas, i nemilosrdna, i bolna naravno, ali nismo ni načeli odgovor. Pitanje kako preživjeti ili kako živjeti: uistinu, mislim da mi ne živimo u paralelizmu. Mi živimo svaki u svome svijetu. Mi nismo uspješni da prekoračimo svoje granice; svi vi to svjedočite Lamija, Tanja, Tomislav, i ovi stariji. Konstatirali smo, imamo dijagnozu, a reći ću vam da vjerovatno vi mladi imate šansu, bez straha od političara. Nevjerovatno koliko smo zarobljeni u strahove od politike, od političara, od onoga što nam je nametnuto i što jako pazimo da ne iznevjerimo, da nas ne prokaže ili prokuže, kako god hoćete. Evo ja sam pragmatičar, neću filozofirati. Jeste, ja sam dio vlasti, to nije baš ugodno, ali pošto sam pragmatičar, a prije toga bio sam izdavač, vidali smo se svakodnevno tako rekuć. Evo nismo se posljednjih sedamnaest godina ili koliko je već vidjeli. Nekoliko puta, nešto više s Rankom, sa Zdravkom mnogo manje, pa i sa Pavlovićem isto ponekad. Zašto? Ja sam Banjalučanin. Otišao sam na fakultet u Sarajevo i tako ostao. Reći ću vam, kad je riječ o ovom strahu, što nije prirodno. Kad sam osnovao prije sedam godina i pokrenuo Fondaciju za kinematografiju, u konkursu za filmove kratke domaće, igrane itd., nije nikad pisalo da autori moraju biti iz Federacije, ne mora biti scenarista, ne mora biti ni režiser ali bar producerska kuća mora, ali može da konkuriše i autor. Nikad nisam dobio, za sve ovo vrijeme, ni jednu ponudu na konkurs iz Republike Srpske. Možete li mi odgovoriti zašto? Ja nisam dobio taj odgovor, ali to da ovdje nema autora filmskih nije tačno, nego su oni konkurisali u Beogradu. Mnogo je lakše bilo dobiti informaciju od Fondacije za kinematografiju iz Sarajeva... Dakle, sad govorim o autocenzurama, o autostrahovima: kako se iz Republike Srpske pojaviti tamo ili dobiti pare?

Sad ću drugi primjer iz iste oblasti. Imamo svog predstavnika u *Euroimage*, gdje se obezbjeđuju velika sredstva, dosta značajna za sve države. Naša je država postala članica *Euroimagea* i do ove godine je sedamdeset hiljada eura bilo učešće da bismo bili članica, a dobijali smo od *Euromiagea* i godišnje koristili od petsto do sedamsto hiljada eura. Dakle, jasno je da je to nama jako isplativo bilo. Predstavnik naš u *Euroimageu*, čovjek koga sam ja predložio, ali je trebalo Vijeće ministara da ga imenuje; ministar civilnih poslova u prošlom mandatu, to je držao u ladicama, valjda mu se nije sviđalo, šta li? Evo, govorim potpuno otvoreno: taj predstavnik se zove Jovan Marijanović, nema sposobnijeg ni kvalitetnijeg

za taj posao u Bosni i Hercegovini, to tvrdim. Dobro, na koncu je prošao, ali koliko smo mi opterećeni! Prošle godine je došao da me pita: Šta da radim, ministre, konkuriše film "Sveti Đorđe ubiva aždahu", to je iz Republike Srpske, da li ja to da podržim, a on ako ne podrži to neće proći. Ja sam rekao: kako nećeš podržati, podrži slobodno, važno nam je, i prošao je taj film, dobio je tristopedeset hiljada eura itd. Vidite kako izaći iz toga.

Isto je sa izdavačkom djelatnosti: jedina izdavačka kuća koja je konkurisala bio je Vukolić s Kočićem i Nenad sa Besjedom. I Kočić i Besjeda i dobijali su, prolazili su, ali vjerovatno postoji stav: kužne su pare tamo iz Federacije, bože moj šta da radim, sad da uzmem pare iz Federacije, ili iz Srbije, Republike Srpske i to. Sad sve ovo govorim da pokušamo za sljedeći okrugli sto da angažujemo ljude koji će pokušati da kažu kako izaći iz tog. Pa da ne duljim dalje, ja sam htio o tome govoriti jer znam kako izaći iz toga. Nije teško, Lamija je na putu kako izaći iz toga.

Šta se dogodilo nedavno: došli su Hrvati, Fondacija "Fra Grgo Martić", došli su kod mene u kancelariju, kažu hoćemo da razgovaramo malo da vidimo šta vi radite itd. Naravno, razgovarali smo, sjedili i poslije toga kaže: mogu li ja dobiti spisak vaših pisaca da im mi pošaljemo konkurs, poslaćemo sve i jednom. I poslali su i učestvovalo je na ovome konkursu "Fra Grgo Martić" ja mislim preko dvadeset pisaca. Prema tome, kad ljudi hoće...

Ferida DURAKOVIĆ:

Sa velikom radošću smo došli u Banju Luku. Nije svakome pojedinačno od nas da je prvi put u Banjoj Luci, i gotovo svakome pojedinačno od vas nije prvi put da dolazite u Sarajevo. Ali ovakva vrsta akcije jeste prvi put i ja izražavam svoju radost u ime intelektualaca ne samo iz PEN Centra BiH, u ime pisaca, onih čestitih koje poznajem. Ima naravno izlaza, ima rješenja za ova pitanja. Jedno od rješenja koje bi bilo političko jeste ministarstvo kulture na nivou Bosne i Hercegovine, recimo. Ali prije svega treba savladati ono što Frojd naziva narcizmom malih razlika, treba savladati teror maloga konteksta u kojem živi svako od nas, ne samo ja nego i onaj kome ja dolazim u posjetu. Narcizam malih razlika čini da ne razumijemo jedni druge iako govorimo jednim jezikom. Mislim da je ovo dobar korak i dobar put da drugi put nastavimo i da pokušamo da nađemo rješenje. Hvala što ste večeras došli.

FINGIRANA KULTURA

Moderator:

– Nermin Sarajlić, glavni urednik *Zeničkih sveski*

Uvodničari:

– Fadila Nura Haver, spisateljica, Sarajevo

– Petar Milat, filozof, Zagreb

– Mirsad Bećirbašić, pisac i urednik, Sarajevo

– Jasmin Kukavica, mag. likovnih umjetnosti, Zenica

Kabare Bosanskog narodnog pozorišta u Zenici, ponedjeljak 15. juni/lipanj u 18,30 sati

Nermin SARAJLIĆ:

Pronicljivo anamnezom francuska teoretičarka i esejistkinja Michaela Marzano izvanredno je uhvatila suštinu pornografije, okarakteriziravši je kao “is-crppljivanje Želje”. Za lažnu kulturu dalo bi se ustvrditi, bez pretjerivanja, kako to isto čini i želji i volji i potrebama i zadovoljstvima, a vrijednosti srozava u *trash*. Nijedna epoha, niti ijedan režim, čak i povijesno promatrano, nisu bili imuni na te perfidne procese. Međutim, tranzicijska društva iskazuju, gotovo bi se moglo kazati, izrazit afinitet i disponiranost prema nesretnom savezništvu retrogradnih ideologija i kulturnih politika. Funkcioniraju kao spojene posude, rovereći podjednako i u kolektivitetima i individuumima, na svim poljima i u svim ravnama javne komunikacije.

Prečitljiva je neutješna dijagnoza estradizirane kulture čega god da se iole analitična kritika dohvati. Možda je jedan od ubitačno ironičnih i subverzivnih prikaza diletantskog “umijeća življenja” pružio ne bez razloga nagrađeni *cartoon* Dušana Vukotića, više nego simptomatičnog naziva *Surogat*. Upravo registriraju-ći sijaset svojstva kao što su glumatanje, vulgarnost, našepurenost, snobizam, jeftinost, ispraznost, arogancija – po kojima razaznajemo trivijalno, na koje se lijepe

lijepo pristali prefiksi *kvazi* i *pseudo* i protagonistima, i konzumentima, i njihovim razmjenskim dobrima. Naravno da medijizacija (naročito elektronska) zlosretnih koncepata iz sasvim prizemnih razloga i motiva prednjači u posredovanju nerafiniranih, odnosno nekultiviranih sadržaja, vještački stvarajući ovisnike zbijene u masovnoj kulturi.

Manipulativna moć akulturacije zaogrnutu i preparirane u tobožnju kulturnu strategiju za najzlokobnije posljedice svojih učinaka ima ono što Sloterdijk detektira sintagmama "bordeliziranje glava" i "monetarizacija istine". I doista, taj dvostruki efekt *simulakruma*, hibrida kulture i politike, preplavljuje i zasipa javni prostor, nimalo ne poštedejući svetost i nepovredivost intimnog svijeta. Zapravo, kič i makulatura, šund i šarlatanstvo, svu svoju atraktivnost i duguju bestidnom, senzacionalnom i neukusnom miješanju javnog i privatnog, dotle dok indiskrecija, do šizoidno-egzibicionističkog stadija dotjeranog publikuma, potpuno ne izbriše sva ograničenja i ne rasprši sve obzire savjesnosti, u koju se odavno prestalo vjerovati i koju se prestalo očekivati od tako radikalno i temeljito demisionirane kulture.

Kamo god bio usmjeren fokus preispitivanja, s lakoćom se pronalaze simptomi i fenomeni čovjeka preobraženog uglavnom u karnevalskog, manifestnog, euforičnog *homo festivusa* ili, još gore, svedenog na klaunskog, poniženog, marionetskog *homo consumansa*. Na oba očajnika, skoro pa neuklonjivo, parazitiraju slojevi koji više ni za živu glavu ne ispuštaju iz ruku privilegiju da generiraju i upravljaju ono što su prije gotovo tridesetak godina Debord i situacionisti dijagnosticirali i proskribirali kao *društvo spektakla*. Stoga su stvari okrenute potpuno naglavce od nekadašnjeg Kierkegaardova pitanja i prosvjeda istovremeno: *Je li samo um kršten, a strasti bezbožne*. Ista naivnost prati i Barthesovu sjetu oko nelegitimosti užitaka. Umnoženi ili, preciznije, nakoćeni hedonistički svjetovi, marginalizirajući izruguju se, zlobno likujući jednako recepcijskim lamentima, satirama i revoltima.

Steinerovo priznanje kako za cijelog svog života nije uspio dokučiti zbog čega je barbarstvo trijumfiralo tako ubjedljivo nad kulturom, donekle, rehabilitira misao o angažmanu koji odbija da skapa u defanzivi i bespomoćnosti i položi oružje demistificiranja i demontiranja pred naježdama artifičijelnog. Na atenskom gradskom trgu kinik Diogen onanirao je sablažnjujući osrednjost nametnutu kao vrlinu i obratno, ujedno provocirajući samozadovoljnu konvenciju, dok se *hic et nunc* susrećemo s mučnim anticivilizacijskim praksama gdje je instrumentalizirana kultura preuzela filozofov gest promijenivši mu smisao. Naum, relativno 'čestito' proveden, s manje-više evidentnim uspjehom, jeste da se imputiranim masturbacionim navadama sablazne svaki otpor i distanca. Ideal crnog, pastelnog zakrinkanog, jeste da izjednači prozirnost stomaka i glava, svede ih na zajednički imenitelj – praznih, a kako, ko i kad će ih namiriti i utoliti, dušebriže, ubuduće kao i dosad, *kulturträgeri*, goebelsovski opunomoćeni i naklonjeni.

Jer kako drugačije nazvati konstelaciju snaga u bilo kojem ambijentu koji pretendira smatrati se kulturnim gdje su u emitirani eter potrošači uronjeni kao u formaldehid; gdje se katarza posredovana svim umjetničkim formama više ne razlikuje od klistira kojem prehodi tov; u manevarski prostor neizmirljivo razvrglih zaruka etike i estetike ugurala se kao arbitar katkad sofisticirana, kudikamo češće brutalna hipokrizija, koja dozirano nezadovoljstvom vještači kod obje oblasti; serozni projekti indikativno prešućivani i ignorirani internirani su u duševni poremećaj, u domenu skandala i incidenta; autentična kultura je ili na jaslama korumpiranog budžetiranja ili u milosti prorijeđenog, desetkovanog mecenata; svijet, čak i one najsumanitiije zabave, gramzivim i halapljivim tretmanom hipnotizirao je, anestetizirao, dokusurio, požderao strpljenje i pozornost, zanimanje i zadovoljstvo svega što može biti unovačeno kao famozna 'ciljana populacija'; producenti, izdavači, galeristi, distributeri, kritičari, medijski gurui i promotori ušančeni su, s jedne strane, kao makroi, dok su s druge utaboreni/e autori/ce kao visoko i nisko profilirana prostitucija, naravno s pripadajućim prelaznim fazama, a varljivo odanu, hirovitu klijentelu, pak, odeđuje dubina džepa; fingirana kultura račva se posebno na ex-YU prostoru na onu frivolnu i konzervativnu; ali ovu drugu krasa ista ona nelagoda kakvu bigotizam jamči religiji, a negdje između raste vaninstitucionalni otpor, doduše od nekoliko oma, tek toliko da pregori čim zasia *horror vacui* pretrpan ili profanim, efemernim, lakoisparljivim ili beznadežno sumornim, dosadnim sadržajima.

Mirsad BEĆIRBAŠIĆ:

FINGIRANJE KULTURE – KVAZITEIZACIJA JEZIKA

Bilo da prihvatimo Tajlorovo (Tylor) poimanje kulture u njenoj sveobuhvatnoj eksplikaciji ili njenu djelatnu očiglednost, bilo da participiramo kada Franc Boas (Franz Boas) konstatuje regule određenih grupa, ili da dijelimo vitalizam Malinovskog (Malinowski) ili odobravamo kompromis između insitnka naslijeđenog od našeg genotipa i pravila koje je stvorio razum, kako je ustanovio Klod Levi-Stros (Claude Levi-Strauss), ili da se slažemo da je kultura ono što je ustvrdio Rosaldo, i inih teorija o kulturi, sveprožimajuće civilizacijske tekovine različito akcentovanih, neminovno ćemo se vraćati ili polaziti od JEZIKA, njegovog smisla i značaja, pa i u kontekstu FINGIRANJA KULTURE.

Primarne elementarnosti više nema, ne pripada čovjeku ili je već negdje drugo. Vazduh koji udišemo nam otkriva pitanje dvostrukog značenja izdisanja, uzdišemo za vazduhom koji ne dišemo. Vodu koju pijemo kupujemo, Sunce se rađa i doseže zenit ne kao svjetlost nego kao nepogoda i neposredna opasnost, Zemlja progovara iz podzemnih, praznih ili plodnih hodnika – svejedno je – u prah me pretvaraš zar si nestrpljiv da prah budeš – kako glasi u jednoj Pongeovoj pje-

smi. A nekad je rijeka bila rečenica, i govorilo se tečno kao što tok doziva more, i slova su bila kapi i iz riječi je proisticala rijeka a iz rijeke riječ i rečenica, misao.

Tako je ćutala priroda.

A razum?

Kakvim ćemo to izraziti JEZIKOM, kakvim će nam TO JEZIKOM biti izraženo? Postoji li izgrađen profil onog ko drži ključeve “kuće bitka”? Da li je subjekt ono što ja jesam ili što jeste vi, predodređen ili je zaslužio da bude ključar?

U Lukaczevoj *Teoriji romana* personalni integritet sadrži još jedino umjetnost. Nostalgija za helenskom sintezom etičkog i estetskog, u kontekstu ovog trenutka, jeste da ondašnji, epski trenutak nije lišen osobine vječnog. Zato se taj trenutak živi punim intenzitetom. Ni samoća Ahila nije ništa manje odjekujuća od neke posvećene, dakle Artemidine ili Apolonove.

Naravno, i u takvoj kulturi niz kultova podrazumijeva žrtve. Mogla bi se ispričati anegdota u kojoj su Promotejeve organe presadili osmogodišnjem Mesiju da bi se pojavio Mesija igara i hljeba. Hljeba od integralnog brašna i vina bez hemikalija. Žrtvovanje je imalo sasvim drugu konotaciju nego što je ima na ovom prostoru od Čele-kule do Majke Knežopoljke. Uz žrtvu su bili

2.

bogovi – gospodari određenih trenutaka, ideje su zapravo pjevale Odiseju znane kao sirene.

Kakvim ćemo to JEZIKOM izraziti i kakvim će nam TO JEZIKOM biti izraženo?

Ali pjesnici su dovršili teoriju romana. Prvi i drugi manifest nadrealizma, Breton i drugovi dovršavaju tezu o rasapu čovjeka, o distinkciji pojedinačnog i općeg, privatnog i društvenog, bitnog i mehaničkog, o obezličanju, o čovjeku koji je izgubio ključeve smisla (kao mogući odgovor, istovremeno i vedar i sjetan, pojavljuje se onaj Bachelardov miljenik koji u opipljivim novinama oglašava svoj vrt od snova).

Promjene društvenih sistema koje su poslije rata ili ratova uvijek nabijene emocijama koje pripadaju sferi nadanja, bit će ili prepisane ili dopisane. Nada i iščekivanje, žrtve i žrtvovanja bit će posloženi u određene kalupe. Ako se podsjetimo na jednu metaforu bivšeg režima – čuvajmo bratstvo i jedinstvo – zjenicu oka našeg, njen današnji cinizam je sadržan u tadašnjoj ideologiji i sadržavao je tadašnji *credo* u svoj svojoj punoći i plastičnosti.

JEZIK je pjevao imperativ političke svakodnevnost.. (Da je metaforu potisnula iz upotrebe njena upotrebna vrijednost, ne bi ova regija imala elemente “doline suza”- naivna dalekovidnost.) On je bio i autoput i ultramoderno pozorište u Zenici namijenjeno nesuđenoj teatrologiji nesvrstanih, i nova hidrocentra-

la – novi tok one rijeke koja je riječ, za kapi koja su slova, i za partijske kongrese, ali i za Struške večeri poezije... Nije li i to vrijeme bilo vrijeme tranzicije, ali jedne utopije u kojoj će sredstva za proizvodnju najzad biti vlasništvo pojedinca, u kojoj će član društva biti s u b j e k t?

Kojim se JEZIKOM taj subjekt izražavao, i kojim JEZIKOM je njegova subjektivnost izražena?

Neminovno je poređenje.

Nedavno je u dnevnom listu izašao tekst u kojem jedan živi autoritet tvrdi da određena stranka iznevjerava standarde koje je postavio preminuli autoritet. Ta se misao varira na dvije stranice.

Šta to znači?

To znači da se uopće ne raspravlja da li su uspostavljeni standardi vrijedni.

To znači da dolazi do kvaziteizacije JEZIKA. To je za mene fingiranje kulture.

U jednom udžbeniku za srednje škole, čiji je autor živi akademik, piše da je

3.

Muhamed napisao Kur'an.

Da li zbog nemarnosti, ili zbog autoriteta akademika, nije bilo reakcija. Ili je u pitanju sveprisutna letargija, svijest o tome da se ništa ne može izmijeniti i da je potpuno svejedno šta je izrečeno i kako je izrečeno, jer se i onako sudski postupci vode decenijama... A da bi se formirala jedna od vlada, izvukli su uglednika jedne od partije iz zatvora!

Kvaziteizacija JEZIKA jeste i kvaziteizacija grijeha i njenog iskupljenja, koja se manifestuje i na navedenom primjeru.

U uzimanju izrečenog, odnosno onog što jeste, kao konstante, ubija se humano u svim sferama ljudskog djelovanja. Ne ostavlja se prostor da se preispita koliko su uspostavljeni standardi akuelni, a evidentno je koliko su donijeli promašaja. To je kao kad se knjiga objavi bez recenzenata – ona kotira kao knjiga ma šta se o njoj mislilo.

U jednom do posljednjih brojeva časopis ŽIVOT, u jednoj kritici, patetičnoj do neukusa, pjesnici su idealizirani do svetosti. Gdje je standard da romantičarsku splećinu izostavi ili vrati autoru?

Odsustvo standarda čini da egzistiraju stavovi tamo gdje je standard podrazumijevajući da bi "došao do riječi".

Nimalo zanemarljiv dio kvaziteizacije JEZIKA čine TV emisije tipa "Postanite zvijezda". One stvaraju kult uspjeha, sreće. O hodanju na pisti se govori sa istom ozbiljnošću kao o recesiji ili raku dojke, samo sa više minutaže, više sagovornika.

Ili emisije u kojima se živi tuđa privatnost – emisije tipa “reality show”, jer osobnosti ostaje tek pamćenje. Tako i privatnost drugog: I subjekti žudnje realizirani ili usmjereni ka velikom Drugom, kako bi to rekao Žak Lakan (Jacques Lacan), tek su sjećanje, njihova realnost nije ni nacionalna geografija, nego bjeloslavjska koreografija za promicanje između kapi kiše sumornog radnog dana kojim se hrani zijev navike.

Prividi kojima živimo i koji nas žive jesu d0akle opasnost da ne uočavamo fingiranost kulture. da se više ne zna šta je autentično a vrijedno. Privid bitka je promijenio naše doživljaje vremena i prostora, sačinivši nedopustivi jaz. Vrijeme i prostor više nisu akord. Ovdje može biti i tamo, a sada nas vraća u ono što se naziva predlogičkim razmišljanjem. Mysticiziranje i idolopoklonstvu se baškare u odsustvu standarda, pa se kvaziteizacija jezika (ne)svjesno odgaja. Ako se, na primjer, stilske figure uče na primjerima koji nemaju valorizovano uporište, tada se formira svijest bez kriterija. A takvih slučajeva ćemo naći u većini udbenika.

4.

Fingirana kultura, markirana usamljenim i rijetkim šapatima, prijeti da se ne izdvaja kao fenomen, nego da postane sjenka letargije u koju se zapalo. Elementi pornografije, kiča, kojekakvih ustupaka, već su neodvojivi od djela koja su odličja oblasti u kojima nastaju. Kompromisi iznuđeni računicom od aure stvaraju satelitsko postolje za imaginarnog ali solventnog konzumenta. Kvaziteizacija jezika iznaći će riječi da u potpunosti zaboravimo imenovati mjesto na kojem smo držali ključeve od vrata kuće bitka. Bolno je utješno što pokoljenja neće ni pitati gdje se ti ključevi nalaze.

Fadila NURA HAVER:

Punicina proteza

Kulturno stvaralaštvo nerijetko se uspoređuje sa vrtlarstvom; poljoprivredna djelatnost je, naime, polje ljudskog djelovanja u kojem čak i stoka zna razlikovati šta su povrtne kulture a šta korov. Upustimo li najobičniju, nesvetu kravu u polje pod marljivo uzgojenom kulturom, recimo paradajza, i dopustimo li joj da postane konzument, opazit ćemo da pase korov, a – u najboljem slučaju – ignorira naš paradajz. Zapravo je vjerojatnije da će bijesno pogaziti našu kulturu, pogotovo ukoliko smo između redova vlastitih zasada netom oplijevali samoniklo divlje raslinje. Budući da su iza nas godine ratovanja i rasula svih dobara i vrijednosti, imamo tu situaciju da su ogromne parcele, nekada kultiviranog zemljišta, zarasle u korov. I, kao što to obično biva, najbrže i najšire rasprostranila se po čovjekov imunološki sistem najopasnija samoniklost: ambrozija. Naši sjeverni susjedi su prije nekoliko godina vlasnicima zemljišta zakonom “zabranili uzgoj” korova opasnog

po zdravlje. Dakle, nije nužno njegovati neku poljoprivrednu kulturu, ali jeste kažnjivo ukoliko ne poduzmu sve da sa svojih polja iskorijene opasnu ambroziju.

Tim slijedom, svakodnevno se pitam: postoji li išta efikasno za iskorjenjivanje posvemašnjeg kulturnog divljaštva koje je gotovo preplavilo sve sfere bh. društva?

Nedavno sam preseljavala, što je svakako moja privatna stvar, ali je i jedna od onih općepoznatih situacija (slično kao i kod definitivnog metafizičkog preseljenja) u kojima čovjek nastoji razdvojiti bitno od nebitnog. Čak i kad smo manje-više svjesni da smo vremenom zatrpali stan nepotrebnim stvarima, preseljavanje je prilika da se zaprepastimo količinom i raznolikošću smeća koje smo upustili u svoj prostor, odnosno, u svoj život. Elem, sasvim logično, najviše je smeća u onome što najradije unosimo u kuću. U mom slučaju, posrijedi su knjige. Lijepo debele knjige! Kao što je to onomad lijepo objasnio Prvi među književnicima u Bošnjaka, ta i ta knjiga je nesumnjivo književno blago jer je golim okom vidljivo da je debela i velika, naspram one tamo koja je nezasluženo nagrađena – a pogledaj kako je jadnica tanka i malehna.

I sad, ja imam tih lijepih debelih knjiga i valja mi em platiti njihovo preseljenje, em naći im mjesta na policama kojih knjigoljubac vazda ima premalo. Upustim se u razabiranje, sve jednu po jednu, i imam šta vidjeti. Pronađem konačno neke od onih za kojima sam bezuspješno tragala, one neke tanjušne, plašljive, koje su se pred najezdom ovih arogantnih tvrdokornih zavukle u mišju rupu. To me, naravno, razveseli jer sam se već bila pomirila s mišlju da sam ih zijanila posudbama, što je kudikamo gore nego posuđivati bračnog partnera ili auto.

S druge strane, tužno ustanovim da sam vlasnica nemalog broja divno opremljenih knjiga – tvrdih korica, bajkovitih naslovnica, krupnih slova i još krupnijih proreda na finom debelom papiru, autora potpuno nezvanih ili nadaleko znanih kao šarlatani. Naslovi, manje-više slični: bosanski humor, humor na sanski način, samo humor, humoreske, bosanske izreke, bosanski spomenari, bosansko ovo – bosansko ono... Sve u svemu, nove stare bosanske mudrolije i humor od kojega se čovjeku plače. Sve te lijepo debele vicoteke podobijala sam na književnim susretima i čitanjima diljem i širom Bosne i Hercegovine, a bogme i po raznim inozemstvima. Nema skupa pisaca bez lisaca sa koferom vlastitih knjižurina koje piscima dijele a čitaocima prodaju. To je kultura stasala na nostalgičnim ranama bh. dijaspore.

Jedan od čuvenih autora na desetine naslove svega bosanskog čega se živ stvor može sjetiti, kao što je bosanski miruh, bosanska kajda, bosanski tersluci, bašluci, jastuci i buređzici, hvalio mi se na Sajmu knjige u Skenderiji tiražima koje svi zajedno, sve što je ozbiljnih pisaca u Bosni, ne mogu dobaciti sa svim svojim naslovima.

No, da se ja još nakratko vratim razabiranju vlastite biblioteke koja je sticajem čemernih okolnosti poratna, tako da je na neki način dobar pokazatelj kulturnih zbi-

vanja odsječenih od nekih ranije uspostavljenih standarda. Dakle, jasno je da sam iz duboko usađenog odnosa prema knjizi kao prema svetinji, zanemarila činjenicu da nije knjiga svaki predmet koji izgleda kao knjiga. Jer, osim hrpe gorerečenih, isplivala je i kamara još ljepših, pravih knjigo-ljepotica. Ove imaju svoje sponzore u vidu prestižnih restorana, cvjećara, vinoteka i sličnih privatnih logističara koji su odnijeli pobjedu na javnim pozivima za pružanje svakojakih usluga pozorištima, kulturnim udruženjima, javnim institucijama, raznim festivalima koji se financiraju iz budžeta. Oko većine navedenih institucija okupljeni su "kulturnjaci" koji uz sve svoje raznorodne aktivnosti i funkcije imaju nezajažljivu potrebu da budu i pisci. I ptice na grani znaju da se zapravo preko onih nazovi sponzora pere novac. Ali ni to nije dovoljno. Njihove knjige, u kojima je štampana svaka misao koje su se ikada sjetili, recenziraju se, promoviraju, reklamiraju, dizajniraju, predstavljaju i prodaju na međunarodnim sajmovima knjige, sve, naravno, na račun oskudnih budžeta za kulturu. Najzad, ovi pisci se prevode, i – što da ne, na čelu su reprezentativnih ekipa pisaca u međudržavnim kulturnim razmjenama. Ima se – može se.

Bosanski humor, duh koji je svojevremeno znao biti iskričav, suptilan, satkan od najfinijih niti zajedničkog života, procvjetao na otporu verbalnoj neslobodi, demokratizirao se, tj. banalizirao i vulgarizirao do perverzije. Televizijske serije, pa čak i filmovi, vrte priču oko lošeg vica. Nekidan, u udarnom terminu naletim na takozvanu zabavnu emisiju kolažnog tipa na jednoj našoj televiziji. I, evo ga gospon humorista Osman Džiho, nacionalna zvijezda bez koje se ni najveće muzičke zvijezde ne usuđuju napraviti koncert. I šta veli Osmanaga, prurušen u sudenu kućanicu? Halo, Mirsada... znaš li ti, bona, šta je to – danju laje a noću pliva? Kako ne znaš, glupačo jedna?! Punicina proteza.

Jasmin KUKAVICA:

Današnja BiH, poslijeratna, tranzicijska, etnički neusaglašena, osiromašena i zapuštena pokazuje jedan fenomen kada je kultura u pitanju, zapravo njene manifestacije. Da kojim slučajem dolazimo iz neke od zemalja EU ostali bismo sasvim sigurno zaprepašteni silnim "kulturnim događanjima" na ovim prostorima. Nabrojaću samo neke: teatarski festivali od Sarajeva, Tuzle, Zenice, Bihaća, Banjaluke do Jajca, razna proljeća, ljeta i zime (za jesen još nisam čuo) koja su koncipirana tako da pokrivaju sve oblasti tzv. "visoke kulture", zatim filmski festivali, Baščaršijske noći i slično. O važnosti teatarskih festivala mnogo je rečeno i bez ulaska u dublju analizu vjerujem da pojedine predstave sa repertoara prevazilaze okvire očekivanog i uobičajenog.

Na ovom mjestu radije bih se pozabavio onim čudom bosanskohercegovačke kulture koje se odnosi na likovne umjetnosti. Kao akademski slikar osjećam potrebu da iskažem duboko neslaganje u vezi s izlagačkim djelatnostima, kao i marginaliziranom ulogom predmeta Likovna kultura u srednjim školama. Naime Li-

kovna kultura za prve razrede za koju je predviđeno dva školska sata sedmično – 72 sata godišnje, od čega je 35 sata namijenjeno provjeri znanja, zastupljena je samo u gimnazijama, kao da budući zidari ne moraju znati nešto o historiji arhitekture ili frizeri i krojači o historiji mode i dizajna. To znači da na kraju kao finalni produkt dobijamo buduće konzumente vizualnih umjetnosti sumnjivog likovnog senzibiliteta i znanja, gdje zbog brze prohodnosti kroz gradivo i zaustavljajna na “općim” mjestima i velikom broju informacija dolazi do gašenja želje za daljom spoznajom. Bitno je također napomenuti da je 90% (proizvoljno, ali sigurno istinito) konzumenata vizualnih umjetnosti svojim ukusom i naobrazbom (za)ostalo u onom ranom području modernizma (impresionizam, postimpresionizam i eventualno rani ekspresionizam).

Istina i unutar samog slikarsko-umjetničkog ceha obitavaju autori do kojih ne dopire snaga i poruka avangardnih djela i koji na sve načine pokušavaju održati na životu amaterizam, diletantstvo, nekus i krajnji likovni kič.

Upletenost dnevne politike u umjetnost i kulturu na ovim prostorima dovela je do potpunog uništenja onoga što je svojedobno imalo epitet visoke kulture. Veličanje nacije i nacionalnog identiteta, zatvaranje u učmale i memljive sredine očito je jedan od važnijih kreativnih zadataka arhitekata društvene realnosti. Za primjer ću uzeti jednu izložbu iz 1998. ili 1999. godine (ne znam tačno) u organizaciji Islamske zajednice iz Tuzle i zeničkog Muzeja. Radi se o izložbi “pomno” probranih slika Ismeta Mujezinovića. Ko je Ismet Mujezinović i koliki je njegov značaj za bosanskohercegovačku umjetnost to svi sasvim sigurno dobro znamo. Dvije su slike plijenile pažnju na toj izložbi i one zapravo ukazuju na “metodu” po kojoj nacionalno-vjerski ideolozi doslovno čupaju van konteksta velikog čovjeka i umjetnika. Prva slika prikazuje umjetnikovu majku (portret iz 1947. godine) bosansku muslimanku, odjevenu u tradicionalnu nošnju, naslikanu s mnogo topline i sinovljeve ljubavi. Druga slika, autoportret sa spomenicom 1941 (slikana od 1966. do 1970. godine), iz Monografije je Ismeta Mujezinović štampane 1985. godine, autora prof. dr. Ibrahima Krzovića, koji o ovoj slici veoma suzdržano, uz izbjegavanje dublje analize i simboličkog značenja, kaže: “Autoportret pokazuje sasvim drugačije odlike i pripada drukčijoj poetici. Koncipiran neuobičajeno, s cijelom figurom u ateljeu, s malkasnom i štafelajem u prednjem planu umjetnikov gotovo asketski lik slikan je virtuozno i ekspresivno, sa sumarno naznačenim licem, rukama i nogama dok su pojedini dijelovi stalka i pribora pepeljara, kutija 'Morave' i šibica tretirani realistički. Tako ovaj autoportret u tom portretskom opusu koji je u cjelini ostao u domenu akademsko-realističkog izraza, predstavlja jedan kreativniji i smjeliji primjer. Štaviše moglo bi ga se dovesti u neposrednu vezu sa novom figuracijom i dalje po rješenju nekih detalja do aktualnih realističkih oblika (pop-arat i hiperrealizma).” U *post scriptumu* na istoj strani sitnim slovima stoji: “Spomenicu 1941. godine umjetnik je doslikao kasnije kao svoj doprinos polemikama oko moderne umjetnosti izražavajući tako stav da je

svaka prava umjetnost revolucionarna.” (str. 30, izdavač Galerija jugoslovenskog portreta Tuzla). Upravo je ova slika poslužila tom osviještenom nacionalnom ideologu da Ismeta Mujezinovića strpa u kontekst obespravljenih, omalovaženih i unesrećenih od strane bivšeg režima kojemu ovaj nikada nije pripadao.

Pomenuti slučaj je samo jedan od bezbroj sličnih gdje se zarad dnevnopolitičkih interesa površno i neodgovorno interpretira kulturno nasljeđe BiH.

Nermin SARAJLIĆ:

Ja mislim da je ipak presudna vrijednost.

Moj je utisak da je ovo vrlo tužan skup, kao da je danas žalovanje. Meni ovo liči na komemoraciju, a to je jadikovka, to je žalost. Likovna umjetnost, pa književnost, pa onda nacionalna kultura – to je ona priča festivalskog karaktera kulture koja podrazumijeva populizam, da postoji nešto što je široko prisutno i što država praktično preko masovnih medija na neki način nameće. Ja to doživljam kao neko žalovanje za socijalizmom koje vrši elita, koja je nekako ostala nasukana; a ta elita kojoj mi pripadamo je veoma razočarana tim šta se dešava s kulturom i kao da čujemo jedan pritajeni zov: kad bismo imali političku moć, kad bismo imali državna sredstva, kad bismo imali fondove kulture, naše plaće ne bi bile tako tužne... I onda ima i to referiranje na ministre: zašto na ovim skupovima umjetnici, pisci referiraju na ministre? Meni je to jako tužno. Mislim da ministri znaju svoj posao, ministri su ljudi koji znaju voditi narod, oni imaju svoje portfelje, oni znaju čime se bave – pa oni se bave upravo festivalskom kulturom. Naime, nama ovdje nedostaje mjesto s kojeg se govori kritika popularne kulture. Za mene je vrlo popularno i otužno što postoji kvazielitna festivalska kritika, festivalizacija kulture. Mi na to ne smijemo pristati. To nam se dešava iza leđa, to izgleda tako da ne postoji više pozitivno određenje nečega što je nepopularna kultura. Ono što je suprotno popularnoj kulturi bi bila elitna kultura. Tu elitnu kulturu, međutim, opet sa svih strana, stižu strelice; kako da je identificiramo? Kako da odredimo? Postoji postsocijalistička kultura u kojoj nisu bile klase; praktično, ovo naše društvo stoljećima nije imalo klase, tj. nije imalo klasu koja odgovara visokoj kulturi, a to onda postaje nostalgija, kao da je visoka kultura ispravna državna paternalizacija etatističkim sredstvima.

A iznad ili ispred toga je država, u dobroj državi je Bog. Bog je onaj koji bdi je nad kulturom; jedina kultura je sakralna kultura, iza koje postoji Bog, to je ona kultura u pravom smislu riječi. Tako da imate žal za umrlim Bogom. Ima tuga za sektama, ima tuga za sakralnom umjetnošću, ima tuga za novim čovjekom iz socijalizma koji preuzima tu sakralnu umjetnost – mnogo ima tu neke tuge. A je li to tako?

/Razgovor nije snimljen u potpunosti zbog tehničkih problema. Zato ova nedovršena izjava moderatora./

IMA LI JAVNA RIJEČ (ADMINISTRATIVNE) GRANICE?

Moderator:

– Dragan Marijanović, književnik i publicist, Mostar, BiH

Uvodničari:

– Alma Fazil Obad, spisateljica, Mostar, BiH

– Mario Kopic, sociolog i filozof, Dubrovnik, Hrvatska

– Andrej Nikolaidis, pisac, Ulcinj, Crna Gora

Mostar, Centar za kulturu Cernica, utorak 30. lipnja/juna u 19 sati

Dragan MARIJANOVIĆ:

Prije nego išta kažem zaželjet ću vam dobrodošlicu, kako vama tako i mojim gostima s ove strane stola, kojima sam je nekakav službeni domaćin, a domaćin cijeloj ovoj simpatičnoj družini i ovom događaju je PEN Centar BiH, koji nema tročlano predsjedništvo kao ova država; ima jednog predsjednika, kojeg još uvijek podnosimo i koji nas podnosi, pa kako je s nama ovdje ja ću zamoliti prof. dr Ugu Vlasisavljevića da vam se kratko obrati.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Meni je pripala čast i, naravno, veliko zadovoljstvo da vas u ime PEN Centra BiH ovdje pozdravim i da vam kažem da je, prije svega, želja članstva PEN Centra da putujemo Bosnom i Hercegovinom, da ne budemo lokalizirani, da PEN centar ne bude sarajevska organizacija. Ona to i nije po svom sastavu, a pogotovo nije to po svom opredjeljenju. Ovdje je među nama moderator moj uvaženi kolega Dragan Marijanović. On će vam predstaviti naše goste. To su pisci koji dolaze iz Ulcinja, iz Dubrovnika, iz Mostara, a evo ima ovdje, osim onih koji će ne-

posredno s uvodnim izlaganjima biti prisutni, i drugih, iz Zenice, iz Sarajeva, a naravno i vas iz Mostara. Cilj PEN Centra, pogotovo u novom sazivu, a to je i opredjeljenje Upravnog odbora, jeste da se razgovara o temama koje izgledaju kao političke; no, one su naprosto teme našeg kulturnog i društvenog života, gdje pisci itekako imaju šta da kažu. Naša nomadska zapućenost, opredjeljenje da budemo tu i tamo, da se pojavljujemo na razne načine i da govorimo iz raznih uglova, s različitim opredjeljenjima, jeste ono što nas je danas dovelo u Mostar. S tim želim da završim ovo obraćanje. Hvala vam.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Hvala, Ugo. Evo, dakle, ja sam taj prozvani Dragan Marijanović, ja sam ovdje uvodničar i moderator. S velikom radošću pozdravljam moju susjedu i kolegicu, mostarsku publicisticu Almu Fazil-Obad; želim također dobrodošlicu Mariju Kopicu, mladom uglednom sociologu iz Dubrovnika; kao i ovom intelektualnom neredu koji sjedi lijevo od mene, Andreju Nikolaidisu, uvaženom piscu i beskompromisnom borcu za javnu riječ, kako u Crnoj Gori tako i u regiji. Svim kolegama iz medija koji su nas došli malo propratiti ovdje, zahvaljujem što ste u priličnom broju došli; zahvaljujem predstavnicima kulturnih nacionalnih institucija koji su tu, i zahvaljujem ogranku Matice hrvatske u Mostaru što je već drugi put uspješan suorganizator ovakvih susreta. Zahvaljujem svom matičnom PEN-u PEN Centru u Sarajevu što i ovim činom, kako je Ugo rekao, radi na demetropolizaciji svega i svačega, od festivala do čevapa. U tom smislu napravio sam jedan uvod. Tema je ovdje *Ima li javna riječ (administrativne) granice?*

Ja sam danas za radio rekao da ovo treba biti konstatacija a ne upit, ali mi smo obavezni i druge pitati šta oni misle o tome, pa sam to napisao i ovako naslovio:

Obrnuti slijed i javni nered

Teško da se u europskom okružju igdje može naći tako specifičan opći, pa samim time i medijski ambijent i banalan status javne riječi, kakav od kasnih osamdesetih, pa preko ranih devedesetih do nakondejtonskih godina, i doslovce sve do ovoga trenu vlada u dvodijelnoj Bosni i Hercegovini, zemlji kojoj su samo državne granice uglavnom znane, s nešto komplikacija na jugu uvjetovanih dnevopolitičkim potrebama, i unutar koje je posve jasno da ništa nije jasno, pa se i na upit: utječe li takva komplicirana administrativno-labirintska situacija na normalno cirkuliranje javne riječi, može odgovoriti na više načina, na toliko njih da je problematičan i izbor pristupa ovoj, samo naoko jednostavnoj temi.

Bosna i Hercegovina je kao kuća koja se počela graditi od krova. Na nešto malo krhke konstrukcije, za koju nitko neće priznati kako je slabašna, nabrzinu je stavljen poprilično propustan krov, pa se valjda zbog stalnog krpljenja krova njezini graditelji ne stignu posvetiti – temeljima. Taj proces je sada vrlo intenzi-

van, i graditelji tješe stanare stvarnom činjenicom da donedavno nije bilo niti krova. Dakle, BiH je time i kuća s najviše licemjerja u Europi, a koja ovdje i službeno prati tijek radova, uključivo s nadzornikom 'gradilišta'.

Takav ambijent zapravo je pogodan za kontinuirane razloge svakodnevnog 'dizanja' javne riječi, jer su razlozi za to toliko brojni da ih se ne bi stiglo sve ni tek konstatirati; ali nažalost, Bosna i Hercegovina je i ambijentalna močvara s puno živoga blata koje guta sve, pa se i javna riječ, isključivo ona koja nastoji progovoriti jezikom pravde, gubi i nestaje u toj žabokrečini prije i nego li je evidentira bilo kakav medij.

Što, ipak, ne znači da u nas ne postoji javna riječ, ma kako ta sintagma zvučala patetično, otrcano ili uzaludno. Ima je i previše. No, ona je stavljena, ili se pak dragovoljno sama stavlja u funkciju jačega utjecaja, bilo nacionalno-političkog, kriminalno-lobističkog, vjersko-isključivog, a potječe iz žarišta lociranih ovisno o unutarnjem ustrojstvu zemlje s nikakvom državom – ili obrnuto! Ako je moćnik općinske razine, a ne bi bio moćnik da ne kontrolira političke i gospodarske tijekove, onda je i javna riječ naklonjena njemu; on ju čak ne mora kontrolirati – ona se sama trudi prilagoditi mu se i ne 'talasati'. Ta, konzervirana 'javna' riječ teško prebacuje granice općine, županije ili entiteta; tretira ju se samo u slučajevima teškog incidenta, takve snage koja ide naruku opisanoj moći iza tehničke ili virtualne granice, tako da iz gravitirajućih nam područja, općina, županija, kantona, pa i zemalja, možemo dograbiti samo kakvu grdnu vijest, nakon koje se očekuje da zaključimo kako je 'u nas' ipak bolje negoli je 'u njih', i kako oni krov svoje kuće nikada neće zakrpati. U takvoj idiotski raspletеноj distribucijskoj mreži informacija, 'mohikanci' nesprenni na isključivost i 'pripadanje', usto i drsko skloni vlastitome promišljanju, zapravo strše, neprilagođeni i nesprenni prepoznati koliko je zapravo važno što 'njihov krov prokišnjava'. Oni su tumori na putu prema zloćudnosti, i valja ih se što prije riješiti. U tom smislu je desetljećima ovdje u funkciji *zla javna riječ* u golemoj nadmoći nad *dobrom javnom riječi*, a dobronječiti se lagano pretvaraju u potpisivače peticija protiv anomalija svake vrste, s vrlo malim izgledima da će netko zamijetiti njihovu intelektualnu borbu za pravo na riječ razbora.

Naši mediji – s upozoravajućom opaskom na 'naši', kao glavni proizvođači javne riječi zapravo su najodgovorniji za zlu javnu riječ, premda bi im funkcija trebala biti drukčija, makar je tako svugdje u svijetu gdje ne funkcioniraju ni fašizam, ni komunizam, ni feudalizam. Kako u nas to sve nekako zajedno funkcionira i kako su mediji uglavnom 'živi' zahvaljujući volji i financijskoj moći ulagača, kojima nipošto ne odgovara krpanje onoga krova, narodi u BiH su trenutačno najbrojniji europski pokusni kunići, koji strpljivo čekaju svoj dio listića kupusa; zapravo, u našoj zemlji vlada najveći medijski teror, najgnusnije psihološko maltretiranje ljudi, kojima se na pladnju ponude ni ne nudi nešto posebno drukčije. Časne medijske iznimke grcaju u neimaštini, teško dolaze do svojih ogoljenih

konzumenata, oni su problem čak i onima koji bi ih htjeli konzumirati, ali će im sigurno netko zamjeriti zašto čitaju baš *te novine* i *tog autora*, gledaju *tu emisiju* i *tog urednika*, kada je javna tajna da se radi o izdaji i svemu što ide uza to. Tako se i potencijalni konzumenti dobre javne riječi polako povlače u ilegalu.

Utjecaj dobronamjerne javne riječi zapravo je, kao kirurškim nožem, oivičen nadnaravnim moćima općinskih, kantonalnih, entitetskih pa i državnih 'kirurga'. Jedina 'utjeha' koja nam se servira jest loša vijest iz susjednih država ili s drugog kraja svijeta.

Zapravo, nakon rata ova psihologija je, mislim, počela s – vremenskom prognozom! Doduše, iz susjednih nam zemalja. Srbijska televizija redovito je sunčeve zrake, pljusne kaplje ili snježne pahulje najprije prostirala od Podujeva do Knina; kasnije se taj prostor sužavao. U međuvremenu je ispala i Crna Gora, pa je sada ta prognostička mapa prilično svedena na Srbiju, dakako i na Republiku Srpsku, doduše bez spikerskog spominjanja, ali s vidljivo označenim teritorijem i s nekoliko naznačenih toponima; Hrvatska je to počela prakticirati odmah nakon prvoga Washingtona, gdje smo mi u Federaciji BiH prvi znali kakvo će nam biti vrijeme. Bilo je to nevjeme kada smo iz Beograda i Zagreba osluškivali prognoze, što god to one značile. (Priznajem da sam iznenađen nedavnom pojavom i crnogorskoga prognostičkog prostora na ovoj televiziji, ali čuda prave brzi zaboravi uslijed brže gospodarske suradnje!)

Onda smo napokon ostali sami. Napokon slobodni, i nesretni. Zarobljeni iznutra. Doduše, imamo javne servise. Sami prognoziramo vrijeme. Ali, valja biti pošten pa priznati da javni, dakle državni i dakle naši servisi nisu ogovorili svojoj namjeni. Ni tu se dobra javna riječ nije oplodila. I tu je javna riječ žrtvovana u slavu ustupaka. Neku večer u samo tri uzastopne vijesti na glavnoj državnoj televiziji vidjela se sva glupost naše medijske stvarnost: Srbi u nekim Vidovicama, negdje u bivšoj Bosanskoj Posavini, slave svoju junačku bitku za koridor. Tu su i generali i sveštenici. Reporter će citirati govornika koji bitku i pobjedu za taj koridor naziva jednom od najvažnijih u 'čitavoj srpskoj istoriji'. Nitko nema muda na televiziji podsjetiti da je baš taj koridor bio i koridor smrti za sve nesrbe. Ali to je ustupak za zajedničku nam kuću. Onda ide prilog o izglednijim borcima Armije BiH na granici u Izačiću: u živopisnim trenirkama, prigrnuti mrkim deka-ma, po groznoj kiši, štrajkaju glađu. Traže kruh u zamjenu za upropaštene živote ili dio tijela. Potom i prilog o sindikalnim prosvjedima u Mostaru; govorio je Hrvat. I – uravnilovka je kompletna! Svi su zadovoljni, osim nas koji to moramo konzumirati.

Televizijske emisije koje su stvorile *image* neustrašivosti, naravno zahvaljujući odvažnosti urednika, nakon prvotnoga pozitivnog šoka lagano postaju svrha samima sebi. Ili uredniku. Tužiteljstva šute, a moćnici i dalje mute. Kakvi pucnji praćkom u slona!

Nisu, dakle, tek administrativne granice te koje prave zidove o koje se odbija javna riječ. To su, zapravo, zone utjecaja moćnika. Ako se slučajno uklapaju i u administrativne, onda uredu. Sve ostalo je eksces. Iznimke koje potvrđuju pravila. Istinita javna riječ kod nas je jednostavno incident. Njezini autori progonjene su zvijeri. I, što je svakako psihološki fenomen, za odstrel takvih rado se izjašnjavaju i s jedne i s druge strane utjecajne granice. Jer 'njihov' nezavisni lovac na javne nepodopštine inicirat će i neku 'našu' na glad i neovisnost pripravnu intelektualnu budalu. A to ne treba nikom.

Uostalom, jedna je kolegica nedavno radila istraživanje na sličnu temu, ali s kulturom u fokusu. Ustanovila je da se prvi kazališni prijelaz entitetske granice dogodio tek 2001. godine! A kazalište je bezazlena stvar u odnosu na javno rečeno, javno ciljano, javno upozoravajuće ili opravdano optužujuće.

Ima primjera gdje se svjesno i korisno rabe administrativne granice za kolaenje javne riječi. U najpozitivnijem smislu. Dakako, to nije u nas. Vidio sam to u Norveškoj, u rubnoj općini Osla, Baerumu. Tamo već stoljeće izlaze novine. S gotovo nepromjenjivom nakladom. Uvijek je gotovo isti broj stanovnika. I sve su baerumske obitelji pretplatničke. Ne zanima ih ništa izvan njihove općine i njihovih novina. Ako ih pak zanima, onda uz svoje kupe i neke druge novine. Bio sam kod njihova urednika. Njegova plaća veća je duplo od plaće predsjednika norveškoga parlamenta. Svaki njegov novinar ima plaću kao norveški parlamentarac, ili čak veću. Na teritoriju te općine je i glavni državni, metropolski aerodrom. I bio im papa, Ivan Pavao Drugi. Sve norveške novine objavile na naslovnici susret pape s norveškim kraljem, a ove novine objavile izlazak pape iz aviona uz naslov 'Papa stupio na tlo naše općine!' Vjenčanje norveškog kraljevića također su popratili naslovnicom, s tim da su negdje u trećem redu uzvanika našli glavu svoga gradonačelnika, i stavili je u bijeli krug. Kao sveca! Usput, kako je taj Baerum najbogatija norveška općina, a Norveška neslužbeno među najbogatijim zemljama svijeta, onda i te novine izlaze u jednoj od najbogatijih općina u svemiru. A ista ta Norveška prije četrdeset godina bila je siromašna zemlja. A onda je počela graditi svoju bogatu kuću od temelja. Od onoga što zovemo sređenom lokalnom samoupravom.

Kad se mi sjetimo temelja, javna riječ postat će javnom potrebom i njezinim dobrom. Do tada ćemo potpisivati peticije.

E, sad, Andrej, je li ovo dobar pristup i možemo li ustrajati na ovoj metafori kuće koja se krivo gradi? Mi nakon Dejtona u stvari imamo samo adresu, ali smo beskućnici. Trebalo je deset godina nakon Dejtona, petnaest, koliko je prošlo od tada, da vidimo kako smo u stvari beskućnici sa adresom. Mislim da je Bosna i Hercegovina jedina evropska zemlja bez države.

Andrej NIKOLAIDIS:

Meni je ovdje naročito bio zanimljiv vaš kraj teksta, gdje se insistiralo na upravo na lokalnoj politici. Jer, prije neki dan, čovjek koji je radio nekih dvadesetak godina u Americi uporno mi je objašnjavao da svaka politika jeste u stvari lokalna politika; da je zapravo mnogo bolje poznavati lokalnog šerifa nego senatora, mnogo je praktičnije. Tako da mislim da, čak i ako ne možemo urediti stvari u državi, ono barem možemo u opštini, a to je nekakav početak. Ja dolazim iz Crne Gore, gdje su ljudi tradicionalno gladni i gdje su smrzavajući se sjedjeli u kamenim kućama i raspravljali o tome: A šta će Bože sad uraditi Rusi? Šta će reći njemački car? Tako da se ta vrsta "Misli globalno djeluj lokalno" nikad nije primila u kraju iz kojeg ja dolazim. Meni je to, zapravo, bilo najzanimljivije, jer mislim da je lokalna politika nešto na šta direktno možemo uticati, i nisam siguran da mnogo više od toga i možemo, posebno ne u državi kakva je Bosna i Hercegovina, koja očito ima konstitutivnu grešku, koja ne može biti ispravljena bilo kakvom aktivnošću iznutra bez nekog Velikog Brata, bez nekog velikog drugog koji će to ponovo razmjestiti i ponovo regulisati. Meni se ne čini da postoji unutrašnja snaga, a ni volja da se tako nešto desi, tako da u međuvremenu baviti se konstruktivnom lokalnom politikom i napraviti nešto od onoga što nedvojbeno jeste naše vrijedi, a ne neprekidno žaliti što nešto drugo nije naše – već to mi se čini kao dobar početak.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Ako će ti to biti utjeha, a znam da neće, vi u Crnoj Gori mislite možda na jednu svjetsku metropolu koja je utjecajna. A mi u Bosni i Hercegovini uglavnom više mislimo šta će reći u Beogradu, u Zagrebu, u Moskvi ili u Ankari, nego što će iko pročitati vijest da je, recimo, obitelj u nekoj Vlasenici, Grudama ili bilo gdje drugo, proizvela osamsto tona malina. Znači, mi smo ljudi koji volimo samo ružne vijesti koje dolaze od drugih. Ta psihologija dinarskog načina razmišljanja u onom njegovom negativnom dijelu ne proteže se samo od Ulcinja do Podgorice, nego se proteže, nažalost, eto, od Ulcinja pa do besvijesti.

Andrej NIKOLAIDIS:

Ne samo to. Ja radim u novini, to je *Monitor*, to je nedjeljnik iz Podgorice, koji je od trenutka kada je osnovan bio "politički nekorektan", na pravoj strani. *Monitor* je jedina novina koja je bila izričito protiv crnogorskog napada na Dubrovnik, protiv intervencije u Hercegovini... To je, dakle, snažna antiratna novina, koja je bila ne samo antiratna nego je od osnivanja bila za nezavisnu Crnu Goru. Da tako kažem: strateški je *Monitor* pogodio, a taktički je promašio, jer *Monitor* je novina koja je sve vrijeme bila u pravu, a danas joj prijeti nestanak, prosto zato što je *Monitor*, baveći se krupnim pitanjima, zaboravio na male ljude. Nas su na-

ši čitaoci, koji su nas čitali kada smo bili u opoziciji, u međuvremenu prestali da čitaju; novina je s vremenom postala premračna, gajeći taj, hajde da upotrijebim tu riječ, diskurs – jer smo neprekidno kritikovali, tražili mane crnogorske mlade demokratije, bavili se antikorupcijskim inicijativama... Novina je, jednostavno, postala prenapučena mračnim primjerima i ljudi su počeli zvati u redakciju i pitati ima li nešto pozitivno u državi. Znači, novina je postala tako mračna da je ljudi nisu mogli čitati. Tako da mislim da upravo ja znam praktično da pitanje o osamsto kila malina jeste vrlo važno pitanje za uređivanje jednog nedjeljnika. To je stvarno važno, jer ako u novinama nemamo čovjeka koji je uspio proizvesti osamsto kila malina, mi nemamo ništa. Onda se suočavamo s ogromnim problemom jer te, kako bih rekao, velike i važne teme u medijskom poslu su najdirektnije skopčane sa tzv. banalnim pitanjima. Zašto bi neko danas uopšte čitao dnevne novine? Sve što dnevne novine ujutro objave već dan ranije imate na Internetu. Novine su anahrone; ljudi ih čitaju zbog lokalnih vijesti i crne hronike, što znači, to su dvije rubrike zbog kojih se kupuju danas novine. Tako da mislim da nam treba novo podešavanje opšteg pristupa medijima.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Haj'mo sad krenuti malo obalom. Profesore, jesmo li mi koji (re)kreiramo, koji proizvodimo javnu riječ, jesmo li mi sve svoje moći iskoristili? Evo primjer *Monitora*, koji smo svi rado čitali. Imamo primjer u nas, u Bosni i Hercegovini, barem mi mislimo da je to takva novina u Bosni i Hercegovini, a ta novina možda misli da nije: kažem imamo primjer novina iz Banje Luke, koje su svoj status za nezavisnost platile, recimo, nogama glavnog urednika. Međutim, sad su se ipak stavile u funkciju nečega što nismo očekivali. Jesmo li mi, proizvođači javne riječi, zapravo, oligarsima pomogli da oni preuzmu moć javne riječi, jer mi šta god otvorimo, svuda su političari, svuda su vjerski lideri, uz sve poštovanje, svuda su ljudi koji obnašaju neku moć.

Mario KOPIC:

U tom smjeru je i moj prilog vašoj diskusiji večeras više načelnog karaktera, pošto ja specifične prilike u Bosni i Hercegovini ne poznam, ali uzeo bih da razmišljam da li javna riječ kao takva ima granice? Sjećate se prije par godina, sukladno staroj priči, znalo se ako leptir zamahne krilima u Pekingu, on može uzrokovati uragan na Floridi. Iako bismo tu teoriju kaosa htjeli prevesti u socijalnu teoriju kojom se, eto, bavim, neposredni kandidat bi za to bio čuveni španjolski sociolog Castells, koji govori da živimo u globalnoj društvenoj mreži, da svijet funkcioniše kao jedna globalna mreža u kojoj se sve može dogoditi i u kojoj je svatko povezan sa svakim. Dakle,

IMA LI JAVNA RIJEČ GRANICE...?

(nabačaj pitanja)

Krilo leptira nad Pacifikom može izazvati tornado u Japanu. Tako je glasio famozni slogan teorije kaosa od prije nekoliko godina.

Ako bismo teoriju kaosa htjeli prevesti u socijalnu teoriju, neposredni bi kandidat za to bila čuvena teorija španjolskog sociologa Manuela Castellsa o globalnoj društvenoj mreži: svijet funkcionira kao globalna mreža u kojoj se sve može dogoditi i u kojoj je svatko povezan sa svakim. Današnjica joj, čini se, daje za pravo: iskazi (ili javne riječi), prilično banalni, šire se kao digitalne epidemije, diplomacija funkcionira preko web-stranica i SMS kampanja. Prije par godina se zbog karikatura proroka Muhameda u jednom danskim lokalnim novinama cijeli svijet digao na uzbunu.

No, je li ispravno zaključiti da živimo u globalno umreženom društvu? Ne. Takav zaključak je odveć simplificiran. Iako je Manuel Castells na pravom putu, griješi kad kaže da svijet funkcionira kao globalna mreža u kojoj se sve može dogoditi i u kojoj je svatko povezan sa svakim. Medijski atraktivno je reći, naravno, da svijet izgleda kao da je izvan kontrole – kao *runaway world*, odbjegli svijet, svijet koji nam izmiče, prema riječima engleskog sociologa Anthony Giddensa, ili *Risikogesellschaft*, rizično društvo, prema njemačkom sociologu Ulrichu Becku. Ipak, posrijedi su simplifikacije.

Zašto to nije istina? Ponajprije zato jer *epidemija-mreže*, poput spomenutih karikatura, nije pravilo, nego izuzetak. Drugo, ne postoji direktna uzročna veza (kazualni neksus) danskih novinskih karikatura i socijalnih drama u muslimanskom svijetu. Kad bi bilo ispravno da se moderno društvo opiše kao globalna, digitalna mreža, kaos bi tada bila normalna situacija. Premda je kaos potencijalni rizik, on je i dalje izuzetak.

Zato mislim da treba pribjeći sofisticiranijoj teoriji mreže: teoriji društva kao globalnog komunikacijskog sistema koju je razradio njemački sociolog Niklas Luhmann.

I Luhmann naglašava da se suvremeno društvo može okarakterizirati kao globalna mreža. Postoji jedno umreženo svjetsko, informatičko i medijsko društvo. I Luhmann je, poput Castellsa, ekstremno skeptičan u odnosu na ideju prema kojoj bi društvo trebalo biti hijerarhija s vladom i državnom moći na vrhu. Naime, predmoderna, stratifikatorska društva (dakle sastavljena od slojeva koji se razlikuju po stupnju autoriteta) koncentriraju kapacitete za rješavanje problema time što najvišim hijerarhijskim razinama povjeravaju kompetencije odlučivanja jednostavno o "svemu". Da karikiram: imaju li žene dušu ili treba li homoseksualce spaljivati na lomači – o svemu tome mora odlučiti vrh Crkve. (Pitajte samo danskog premjera Rasmussena ili ministra vanjskih poslova Möllera – oni su zacijelo shvatili da nemaju nikakvu kontrolu, da ne mogu biti nadležni za

“sve”). Suvremeno društvo nije antropocentrično društvo. Ne postoji racionalni svemoćni čovjek koji povlači konce iz kontrolne sobe. Suvremeno društvo je policentrično društvo. Pokušaji da se uspostavi neka vrhovna diskurzivna instancija koja usmjerava “cijelo društvo” imaju svoju sumnjivu fundamentalističku draž, ali malo izgleda na trajan uspjeh.

No, nije društvo koje izmiče (*runaway society*) ili rizično društvo, nego iznenađujuće stabilno društvo. U tomu je Luhmannov važan doprinos razumijevanju današnjeg društva. On je pokazao da stabilnost ne ovisi o racionalnosti i centraliziranoj kontroli i da u suvremenom društvu alternativa ravnoteži nije kaos, nego kompleksnost, i da je ta kompleksnost rezultat dinamične, decentralizirane samoorganizacije. Policentrizam ne vodi u kaos, nego u dinamičnu samostabilizaciju, to jest u kompleksnost.

Kao prvo, naše globalno društvo nije golema mreža, nego se sastoji od izuzetno brojnih labavo povezanih mreža. Sve te mreže utječu jedna na drugu i ometaju jedna drugu, ali nisu direktno povezane. Karikature u danskim novinama mogu iritirati socijalne i kulturne mreže u Libanu ili Siriji. No te mreže funkcioniraju prema vlastitim mehanizmima koji su im inherentni. Samo pod izuzetno posebnim uvjetima dolazi do valova ometanja koji se samopojačavaju.

Danske karikature nisu imale kauzalni (i teleološki) status. One su bile samo obarač za već postojeće dinamičke sile. Iako karikature nisu bile naročito ukusne, demonstracije i paljenje ambasada nije bilo, u strogom smislu, izazvano danskim novinama.

Kao drugo, prema teoriji kompleksnosti, iritacije normalnog poretka uzrokuju samorefleksiju *en masse*. Razlog leži u tomu što je samorefleksija jedan od načina na koji društvene mreže ponovno stvaraju internu stabilnost. Ako je netko pratio danske novine, zamijetio je da su bile preplavljene pismima čitatelja. Svaki kolumnist i *opinion maker* je raspravljao da li je sloboda izražavanja neograničena ili da li su prava povezana s obvezama. Opći je učinak javnih rasprava, procesa kolektivne samorefleksije, bio ponovna uspostava stanja normalnosti.

Premda bi netko mogao očekivati da je u globalno umreženom svijetu kaos pravilo, Luhmann objašnjava zašto je on ipak izuzetak. No, uvijek postoje moguće opasnosti. Primjerice, demonstracije su se mogle širiti iz jedne zemlje u drugu. Te reakcije nisu direktno uzrokovane karikaturama u Danskoj. Prije će biti da jedna reakcija izaziva sljedeću. Gotovo profetski, Luhmann je utvrdio da će prije-laz u globalni društveni sistem s mnogim funkcionalno različitim mrežama dovesti do “povećanog stupnja društvene iritacije”. Prednost je policentrizma u tome što nema središnju upravljačku funkciju, može puno brže reagirati nego centralizirano društvo. Loša je pak strana da “na osnovi nedostatka koordiniranja iritacije, društvo može samo reagirati iritirano”. To smo i u ovom slučaju vidjeli: visok stupanj frustracije uzrokovan činjenicom da se ništa ne može učiniti. Zbog

toga što je temeljni socijalni mehanizam strukturalna sprega različitih socijalnih sistema koji funkcioniraju prema vlastitim funkcionalnim mehanizmima, ti se globalni mrežni sistemi razvijaju na način koji je u načelu nepredvidljiv. Rezultat je stanje globalne neuroze, odnosno "tjeskobe" ili *Un-heimlichkeit*, *Un-zu-Hause-sein* (Heidegger).

U usporedbi s tradicionalnim samorazumijevanjem društvenih aktera, čini se da je sve izokrenuto.

Ponajprije, direktna politička kontrola znak je rizika, a ne sigurnosti. Ne samo iz demokratske točke gledišta, nego i iz pragmatičke točke gledišta, dobro je što danski političari ne mogu kontrolirati danske medije. Rizično je što to nije slučaj u zemljama kao što su Iran ili Sirija. Ne treba se u prvoj liniji bojati njihova oružja, nego nadasve nepostojanja granica između religije, medija i politike.

Drugo, moćni društveni akteri, premijeri i poslovni upravitelji, iskusili su početkom te 2006. godine tešku krizu identiteta. Mislili su da su gospodari svijeta, a pokazalo se da su samo pioni u velikoj igri.

Treće, postalo je jasno da je čak i "mali" Danci žive u globalnom društvu, premda konzervativne i reakcionarne snage nisu željele prihvatiti tu činjenicu.

Gledano iz te perspektive, objava karikatura mogla bi se ocijeniti kao blagotvorna: protivno vlastitoj nakani – i posve ironično – najkonzervativnije novine su pokazale da jedna Danska – mali, samodovoljni entitet – jest član društva globalnih mreža i da se mora u skladu s tim ponašati.

Nema tog subjekta sa velikim S koji bi mogao imati kontrolu nad svim objektima i svim subjektima. Nema neke arhimedovske točke iz koje bismo mogli zahvatiti i opisati cjelinu. Niti religija, niti umjetnost, niti filozofija a niti politika nemaju u modernom društvu privilegiran položaj iz kojeg bi mogli govoriti onda u ime drugih dijelova društva odnosno...

Dragan MARIJANOVIĆ:

Oprosti Mario, da li se to odnosi i na zakon? Idemo se spustiti na razinu tih novina – znači, ne postoji ni varijanta zakona da je ta demokracija otišla u tom smjeru toliko; sad je li to dobro ili loše, o tome možemo. Jednostavno, ne postoji zakonski sankcioni sustav za stav urednika ili crtača, recimo, sporne karikature?

Mario KOPIĆ:

Postoji, ali je on inherentan zakonima medija samoga. Šta se u ovom slučaju dogodilo? Dogodilo se to da su te danske novine, kad su objavile te karikature, bile obasute, zapravo preplavljene pismima čitalaca. Svaki kolumnist svaki *opinion maker* je raspravljao o tim pismima čitatelja itd.: da li je sloboda izražavanja ograničena ili nije?; da li su prava povezana s obavezama itd. Došlo je, možemo

tako reći, do neke kolektivne samorefleksije, a zahvaljujući toj kolektivnoj samorefleksiji dansko društvo je u tom trenutku, možemo slobodno reći, bilo iritirano, ono je zahvaljujući toj kolektivnoj samorefleksiji ponovo vraćeno u stanje normaliteta.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Ja mislim da je kod nas drugi problem. Mi nemamo zabranu javne riječi. Mi imamo masakr nad javnom riječi. Nama se nedavno dogodilo da je neki idiot parlamentarni iz Sanskog Mosta fizički napao novinara. Svi su bili zgroženi, a ja sam bio oduševljen: jer da taj kreten to nije uradio, onda bismo mislili da mi imamo slobodu javne riječi. Šamarčina-dvije novinaru, noga u dupe, i ovaj je najmanje čime je mogao platiti platilo istinu o tvorcima javne riječi u Bosni i Hercegovini. Ja bi volio da se držimo ove naše lokalne nesreće.

Mario KOPIC:

Ja ću zaključiti, pošto je moj diskurs ipak teorijske naravi, ja ću reći što se u usporedbi sa tradicionalnim samorazumijevanjem društvenih aktera, pokazalo u slučaju danskih karikatura? Pokazalo se prvo da je direktna politička kontrola znak rizika a ne sigurnosti, ne samo iz demokratske točke gledišta nego iz pragmatičke točke gledišta; dobro je što danski političari ne mogu kontrolirati danske medije. Rizično je to što to nije slučaj u zemljama kao što su Iran ili Sirija.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Znači, Dansku možemo staviti u kategoriju evropske općine. Drago mi je da ste spomenuli Irance, budući da oni nemaju problema pa silnu pozornost posvećuju našim lokalnim piscima. Evo, iranska diplomacija pažljivo prati šta piše i šta misli Željko Ivanković. Ne bih ga spomenuo, ali je član PEN-a pa moram. Hvala, Mario. Alma, tebe bih pokušao uključiti sa tri razine: tvorca javne riječi i konzumenta i majke.

Alma FAZIL-OBAD:

Ja ću se ipak zadržati na toj našoj lokalnoj nesreći, kako je ti nazivaš. S obzirom na to da sam ja nekako sve te stvari obuhvatila u svom tekstu, da ne bi došlo do neke zabune, ja bih to ipak pročitala, mada nerado to radim. Ali sam kada sam imala ovu temu pred sobom, bila u nekoj vrsti dileme kako započeti, jer mi se tema učinila veoma jednostavna. Kasnije, kada sam počela pisati, s obzirom na to da živimo u jednom veoma konfuoznom društvu, zapala sam i ja u neku vrstu konfuozije, pa sam kasnije stvari čistila, nekako sam pokušala nešto složiti po nekakvom redoslijedu kako sam smatrala da ima nekakvog smisla, i evo krenula sam, činilo

mi se zapravo najlagodnije da počnem sa pjesmom iz moje knjige poezije *Život koji pamtim* pjesma nosi naziv "Bogatstvo", I mislim da ni ova tema ne bi trebalo da odbaci poeziju bez obzira što živimo u jednom nepoetičnom vremenu.

*Imam samo riječ
Zato je svake noći
Uvodim u san
A svakog jutra budim
Da san ne izgubim
Imam samo riječ
Bogatstvo neizmjereno
Pred siromaštvom slabu odbranu
Nasuprot atacima
Izgled na spas
Samo riječ imam
Vjetrometine i raskrižja divljaju
Riječ dugo podrhtava na usnama
Izgovaram je izlomljenim glasom
U most pretvorenu moju neizbježnu riječ*

Sasvim sam svjesna da poezija dobro može maskirati, ušuškati sve ono što nas tišti, a da mi koji je stvaramo ne moramo baš uvijek tumačiti šta smo to mislili reći i da li će ono što smo napisali nekoga povrijediti. Vrlo je vjerovatno da i ja kroz ovaj ležerniji početak poezijom želim izbjeći ono što bi bilo dobro nekome reći na drugačiji način, pošteno, sa činjenicama koje bi trebale same po sebi biti dovoljne.

Za mene je uvijek važno da se biranim riječima obraćam onome s kim razgovaram ili želim ući u neku vrstu rasprave. No, danas baš ta manira i nije poželjna. Čini mi se da izgovorena ili napisana riječ ponajčešće gubi svoj smisao, jer mnogima je dana šansa da manipuliraju riječima i zloupotrebljavaju ih. Sve u svemu, kako god da shvatim temu o kojoj govorimo, ne mogu izbjeći i one sveprisutne crtače naših različitih granica, koji uvijek znaju koliko nam treba pustiti i dokle nam na kapaljku cijediti slobodu govora, ali ne i slobodu misli, jer tačno se zna dokle se smije pustiti moć riječi, ali tu ne prestaje, ne završava se moć misli.

Dakle, za mene nisu u pitanju samo administrativni limiti. Pitanje koje se neminovno nameće je ko je u našoj državi moralni autoritet koji dosljedno propagira sveopće vrijednosti, koji ima ideje ili pak inicijativu za puno toga dobrog što bi trebalo uraditi u ovome društvu a njegova riječ da ima težinu. Prije nego posegnem dati određene kvalifikacije o javnoj riječi i njenim ograničenjima, pretpostavljam da je bolje predočiti atmosferu u kojoj ta riječ nastaje, jer sve više vjerujem da danas svako može pričati svašta. Lagati do besvijesti, iskrivljavati historiju, javno se ponašati krajnje nepristojno, a da pri tome ne mora čak uputiti ni riječi isprike. U tu sliku svakako se uklapaju i neki mediji; mikrofoni se vrlo čes-

to poturaju pod usta onima koji su toliko isprazni da nemaju šta reći ni sami sebi a kamoli javnosti. Tako se stvari uprimitivljuju; ja se uglavnom najviše želim posvetiti ovoj sredini u kojoj ja živim.

U poratnoj situaciji u kojoj postavljamo sebi mnogo pitanja ali ne pronalazimo odgovore, gdje nam se nudi više istina tobože ogrnutih demokracijom, a koje su u sukobu, teško se ponašati u stilu kako Bog zapovijeda. Obesmišljenost je samo jedna od karakteristika našega društva, i pitam se gdje je iščeznuo duh onoga nečega što nostalgično mi u Mostaru nazivamo mostarskim, što je bilo prepoznatljivo i vrijedno i nama samima i drugima. Ne želim ovom konstatacijom iskazati se kao neki lokal-patriota, jer smatram da je nepristojno javno pokazivati ljubav, pa ni onu prema svome gradu i domovini. Također ne spadam u one koji služe i robuju bilo kakvim politikama, predrasudama ili klišejima. Odbrala sam, svakako, teži put. U okviru moje slobode, koju sam sama sebi osigurala, pokušavam se nekako snalaziti; ali u okviru zadate slobode teško da mogu opstati, jer vrijeme koje živimo i ne uvažava disonantne tonove: u provincijskom mraku sve je lakše kada pripadaš čoporu.

Problemi nastaju kada si ničiji. Istina jeste da utopljenost u kolektivnu svijest daje osjećaj sigurnosti i zaštićenosti, ali je sigurno i da bez pravih spoznaja o sebi samima, bez onog ogledala u kojem trebamo gledati naše vlastito lice, ne možemo započinjati priču o drugima. Meni, mojoj poeziji, svemu što imam reći, ostavljena je nesigurnost i nezaštićenost. I duboko vjerujem da postoje krivci za sva naša beznađa i apatije. U državi u kojoj se flagrantno krše ljudska prava, u kojoj se u punom tramvaju ubije dječak Denis Mrnjavac na pravdi Boga a da niko ne pomisli priteći mu u pomoć, u jednoj nezavidnoj političkoj situaciji u kojoj se zemlja nalazi s mnoštvom problema, od socijalnih do ekonomskih, riječ čini mi se više nema svoju pravu funkciju. Riječ skoro da više nikoga ne može potaknuti, a samo rijetke može dotaknuti. Mladim ljudima podcrtava se identitet kao nešto jako važno, tj. vjerski ili nacionalni – kao da više nijedan drugi identitet ne postoji. Rat jeste završen, ali on je prisutan negdje u nama, tu je, blizu, sa svim ožiljcima koje je iza sebe ostavio, i ne treba nam puno, samo jedan razgovor, u kojem ćemo početi zahuktavati ratna sjećanja i ratne sjekire su spremne.

Država koja nije uspostavila sistem u kojoj činjenice nisu ukazale na istinu i donijele pravdu, država u kojoj novinari rade poslove sudova, a suci vješto kokećiraju s politikom i mafijom, ne može promijeniti svoje stanje bez jakih individua. Možda to može biti neko od nas; samo nam nedostaje malo više hrabrosti, a hrabrost pogotovo građanska, u našoj i susjednim državama, uvijek fascinira upravo iz razloga što je rijetka, a čovjek je opterećen različitim strahovima koji ga opsjedaju i protiv kojih bi se svakako vrijedilo boriti – jer zapravo mi u toj borbi nemamo puno ni izgubiti. Želim da vjerujem da nam moćna riječ može poslužiti u toj borbi; ona postoji i možda je nije tako teško pronaći. Da bi riječ imala moć, ja tako mislim, potrebna joj je i umjetnost, da bi se izgovorila u pravo vrijeme i na pra-

vom mjestu treba umijeće, vještina, pa da se nemoguće polako počne pretvarati u moguće. I, zacijelo, potrebno je iskustvo onoga koji je piše ili izgovara.

No, možda je bolje ne udaljavati se previše od naše stvarnosti koju živimo: u Mostaru, u podijeljenom gradu s vidljivom i nevidljivom zavjesom, teško da možemo javnom riječju, ma kako ona bila kvalitetna, nešto značajnije postići. Mislim da bi riječ *podijeljen* trebalo svakako pojasniti. Naime, ovdje je podjela pitanje tehničke naravi, koja je u svakom slučaju i osnovna prepreka pravog združivanja. Neko od nas živi na početku, a neko na kraju ulice, ali mi ne koristimo istu struju, istu vodu; za telefonske informacije s jedne ili druge strane grada koriste se različiti brojevi. Djeca iz iste ulice ne idu u istu školu. Dakle, uvjeti u kojima se živi nisu isti, a politika sve to fingira. Ono što možemo reći je da je ujedinjeno jesu administracija i promet. U pozadini svega su interesi, interesni lobiji, to jest novac koji je generator nereda, a kojemu politika služi. Kako onda u takvim okolnostima određena poruka može biti shvaćena na, uslovno rečeno, jednoj i drugoj strani Mostara? Moje opredjeljenje je s kime ću se družiti i ko će mi biti prijatelj, to je stvar moga izbora. To mi sigurno neće određivati. Ali neiskreno zvuči kada nam se kaže da je podijeljenost u našim glavama. Dakako da je sve ono što se desilo ovome gradu previše užasno i bolno da bi čovjek bio u stanju izbrisati svoje emocije. To je sasvim normalno u ljudskom smislu, i uostalom, zašto bismo o vlastitoj prošlosti svi mislili isto? Do danas, četrnaest godina nakon završetka rata, nismo upotrijebili nikakve mehanizme da o zajedničkoj neposrednoj prošlosti ozbiljno porazgovaramo. Jalovi su naponi da se nekome na nešto ukaže, da se kultura dijaloga podrazumijeva svakako, i onda kada imamo potpuno oprečne stavove o mnogim pitanjima koja nas tište. Tako nam se u svemu nude pojednostavljena rješenja koja to u stvari nisu. Niko više nema volje niti želje da se uhvati ukoštac sa složenijim problemima, jer za to je potreban napor, odricanje, posvećeno vrijeme, bez velike materijalne koristi. Na mnoga pitanja intelektualci šute. Javno mnijenje u gradu ne postoji, jer da postoji, onda nam se ne bi desila blamaža u kojoj ispred zgrade Federalne televizije u Sarajevu stoji magarac, ili po mostarski kenjac, kojega intervjuira novinarka suradnica u emisiji "Odgovorite ljudima" a u kojoj je tema neizbor gradonačelnika i neusvajanje budžeta grada Mostara. Kao građanka Mostara bila sam duboko uvrijeđena i zaprepaštena činjenicom da se krucijalni problemi jednoga grada svode na jeftinu šalu, vic koji nikoga iole ozbiljnog ne bi mogao nasmijati, a mostarski liskaluci uvijek su bili duhoviti, i onda kada su doticali vruće teme nikada nisu bili ograničeni vremenom u kojem su nastajali. Možda su iz tih razloga i preživjeli sva nevremena. Svjesna sam činjenice da građanske inicijative nekada mogu polučiti nešto dobro i korisno, ali one trebaju biti osmišljene na način da potaknu uspavanu savjest društva i sveopću pasivizaciju pretvore u nešto korisno. Međutim, u emisiji se pričalo nadugo i naširoko, i naravno da se kroz taj dugi razgovor nije moglo niti naslutiti rješenje za košmar koji prolazimo. Ne želim promišljati na način da je uvijek ne-

ko drugi taj koji treba biti eksponiran i zato postavljam sebi pitanje: zašto nisam ja ništa učinila? Da sam makar se javila u emisiju putem telefona koji mi je bio na raspolaganju, pa izgovorila nekoliko rečenica o tome kako doživljavam zadatu temu, možda bih uspjela potaknuti još ponekoga da se javi i ponudi neki svoj mogući konstruktivan prijedlog.

Ovako, ponovo se vraćam na početak ovoga teksta koji počinjem poezijom, sa kojom je sve lakše, gdje su metafore, simboli, sva ta skrivena značenja u službi naše možda literarne a sigurno ljudske nemoći. Šta poduzeti u situaciji kada mediji plasiraju informacije o gotovo milionskim pronevjerama dužnosnika na vlasti, štrajkovima nezadovoljnih, gdje nam se svako malo potencira priča o suverenitetu Bosne i Hercegovine koji nije upitan, a mi smo kao suverena i nezavisna država kojoj je najveća uzdanica tobože brižni Brisel? Za sada nam uglavnom ostaje riječ skrivena u pjesmi, mislim nama pjesnicima. A poeziju čitaju rijetki, tako da se ne trebamo plašiti da će nam neko postaviti pitanje šta smo u nekom svom stihu zapravo htjeli reći. Kada sam govorila o pojednostavljenjima koja nam se nude, onda sam tu mislila i na književnost. Pitanje je šta neko očekuje od te umjetnosti. Ja očekujem mnogo. Smatram da je lakše čitati Paola Coelhoa nego Gabriela Garcíju Mžrqueza ili Dževada Karahasana. Sve ono što traži neki dublji i misaoniji pristup ako se odbacuje, opredjeljuje se za ono što ne iziskuje napor. Svoju poeziju često govorim u Mostaru i nikada nemam problem da budem shvaćena onako kako to i želim. Isto mogu reći i za ostale gradove u državi ili regiji gdje sam imala priliku nastupati. Mislim da je u svim mogućim podjelama koje opterećuju određeno društvo čovjek ipak sposoban da prepozna ono što neko želi reći i da se onda sam prema tome i odredi. Tema o kojoj govorimo večeras uistinu nudi neobičnu širinu, pa se na trenutak čini da je moguće odlutati i promašiti je, ali s obzirom da ispred i iza svega stoji riječ, onda su administrativni limiti kada je u pitanju javna riječ uvijek onako veliki i teški kako ih mi u svojoj percepciji zacrtamo. Barem ja želim da tako bude povrh toga što se samo mi i o tome ne pitamo.

I sa vrha ovoga ledenog brijega, šta još reći? Reći da su neke riječi važne počela lagano gubiti svoj smisao.

Svoje izlaganje završila bih riječima koje su zacijelo izgubile u svome praktičnom značenju: pravda, istina, moral, suosjećanje, odgovornost, savjesnost, marljivost.

Našoj stvarnosti ispred svih ovih riječi samo dodajem negaciju "ne" i jako žalim za onom riječju s kojom smo nekada mogli uzletjeti, znam da i vi znate da je to jedna lijepa zaboravljena riječ koju ću vam sada prišapnuti: entuzijizam.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Alma, doista hvala. Hvala ti na tom tropristupnom prilaženju tropristupnoj obradi, pokušaju obrade ove teme, pri čemu si ti ponudila makar četiri-pet tema za okrugle stolove. Što se tiče tvoga javnoga upita ko je nositelj javnoga morala u Bosni i Hercegovini, volio bih da se u pokušaj odgovora uključe i kolege iz medija koje su s druge strane ovoga stola i reagiraju na neke zanimljive teze koje su ovdje izrečene, a ja bih do tada zamolio Andreja Nikolaidisa da ono što je planirao reći kaže.

Andrej NIKOLAIDIS:

Prije toga bih htio reći da očito je da kod nas u ovoj regiji ne postoji moralni i intelektualni autoritet koji bi se očitovao u figuri nekog, ma šta to danas više značilo, javnog intelektualca. Znači, tu funkciju danas obavlja Evropska unija. Znači, ona nije moralni i intelektualni, ali jeste jedini autoritet; ona, dakle, presuđuje i prema njoj se mi imamo ravnati. Recimo, to je kod nas u Crnoj Gori izraženo do te mjere da postoji surevnjivost između javnih intelektualaca koji bi željeli da se oglase. Dakle, ovo nije vrijeme socijalizma, kada se čekalo da se pisac oglasi povodom neke važne društvene teme, pa da to očito bude relevantno. Danas to ljudi rade kroz kolumne; to možete da pročitate u novinama i na sajtovima ili da ne pročitate, ali u biti nikoga nije briga. Jedino što je politički relevantno je ono što će o izvjesnoj stvari reći Brisel. Kažem, postoji surevnjivost između ljudi koji pretenduju da budu javni intelektualci a jesu kolumnisti, novinari, profesori, i Evropske unije, tako da dolazimo u komičnu situaciju da Evropska unija vlastima poručuje: *Ne radite dobro, nismo zadovoljni*, a javni intelektualci kažu: *Ne, ne, pa to nije dobro, to nisu evropski standardi*. Onda se dese okrugli stolovi gdje ambasadori Evropske unije kažu: *To jeste po evropskim standardima*, na šta intelektualci kažu: *Ne, to nije po evropskim standardima, mi ćemo ovdje uvesti evropske standarde suprotno volji Evropske unije*. Tako dolazi do potpuno šizofrene pozicije u kojoj jasno vidite da to što neko ko pripada toj zajednici ima reći nema ko da čuje. Prosto, politička lokalna elita vrlo dobro komunicira sa elitom u Briselu, koja je neki apstraktni entitet ali funkcioniše, i nikoga zapravo nije briga što imaju reći ljudi na terenu, kako mi kažemo.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Zato što je on nadzornik radova. On mora vidjeti kome će ispostaviti račun što radovi kasne, jer su novci potrošeni na tu kuću, Bosnu i Hercegovinu, a ona prokišnjava.

Andrej NIKOLAIDIS:

Sad ono što sam ja htio. Čitam loše, ali je tekst srećom kratak.

Godine, mislim, 1998, *mala ali odabrana* ekipa sarajevskih Lica, časopisa za književnost i kulturu, stigla je u Ulcinj. U to doba, razumljivo, posjete bosansko-hercegovačkih književnika Crnoj Gori nisu praktikovane. Crna Gora 1998. bila je mnogo sličnija onoj Crnoj Gori koja je 1991. poslala vojsku na Dubrovnik i Hercegovinu, nego ovoj današnjoj, u kojoj hrvatska firma radi autoput, i u kojoj hrvatski premijer skupa sa crnogorskim sa tribina podgoričkog bazena gleda finale Svjetske vaterpolo lige. Trebalo je, hoću reći, makar zrnce građanske i intelektualne hrabrosti da se u to doba upriliči takva posjeta.

Održana je kratka konferencija, tokom koje su gosti iz Sarajeva i domaćini iz Crne Gore rekli mnogo lijepih i važnih stvari o kojima će se u godinama koje će uslijediti mnogo pričati: o kulturnoj saradnji, o ponovnom uspostavljanju pokidanih kulturnih veza, o književnostima koje ne smiju ostati zarobljene unutar granica novih, malih država...

Čak ni tada za javnu riječ nije bilo granica. Problem je bio u tome što tu javnu riječ nije imao ko da čuje. Izolovani, kao ostrvca raštrkani po crnom moru Balkana, nismo imali nikakvu šansu: tek kada su političke elite kroz svoja prljava usta prožvakale i ispljunule riječi kao "tolerancija", "saradnja", "pomirenje", one su postale doista javne. Nažalost, na način na koji je javna i javna kuća. "Tolerancija" je, tako, postala drugo ime za potisnutu mržnju, "saradnja" je postala sinonim za sivo-crnu ekonomiju tajkunskih državotvornih elita, a "pomirenje" proces koji je, pretpostavljam, sretno okončan koncertima Lepe Brene u Sarajevu, Mostaru i Zagrebu.

Javnih, angažovanih intelektualaca na prostoru Bivše Jugoslavije ima mnogo – mnogi od njih su blistavi umovi koji pišu, ujedno, i oštro i lijepo. Sve što je trebalo biti rečeno je, i rečeno je na valjan način. Svako ko je htio da sazna, mogao je saznati. Prošlo je vrijeme kada smo, u Crnoj Gori, preko Norveške i Kanade nabavljali blaženopočivši Feral Tribune i kada su se tekstovi Ivančića, Dežulovića, Jergovića, Avdića, Pečanina, Mila Stojića prepričavali, kada su, praktično, bili dio usmenog predanja... Samo su falile gusle, pa da okupljeni oko vatre odslušamo najnoviji pregled regionalne štampe u desetercu. Njihovi tekstovi i izjave bili su nedostupni, ali za javne riječi koje su imali saopštiti ljudi poput Bore Đorđevića, nije bilo granica: maloumne, krvorodne izjave uredno su prenosili mediji sa obje strane ratišta. Jer trebalo je održati poželjnu sliku, po kojoj su sa druge, njihove strane živjele i govorile sve same krvoločne zvijeri, ne mudri i dobri ljudi. Javnost je jama u koju se koješta slijeva, a po površini, kako to već biva, uglavnom pliva ju govna. Za ono što vrijedi uvijek se treba roniti, a ono što pluta privlači muve.

Danas postoje i pravi postjugoslovenski mediji, poput *E-novina* Petra Lukovića. Ali uticaj intelektualaca i medija o kojima govorimo skloni smo precjenjivati.

Nije da ljudi nisu probali, nije da nisu dali sve od sebe. Ali pokazalo se da rat mogu zaustaviti samo oni koji su ga započeli – oni i njihovo nacionalno i religiozno *osviješteno* biračko tijelo.

Tako je, bojim se, sa svim doista bitnim političkim odlukama. Status takozvanog javnog intelektualca, ili, kako mu se tepa. *poslenika javne riječi* ovisi o iluziji da je njegova riječ učinkovita. Kažem “iluziji”, jer ne mislim da bilo koji mislilac, umjetnik, pisac danas ima moć da kreira javno mnjenje. Ti ljudi uglavnom govore u svoje ime i obraćaju se grupama istomišljenika. Koji je konkretni učinak političke aktivnosti danas valjda najslavnijeg javnog intelektualca, Noama Chomskog?

Već deset godina pisci iz regiona govore o probijanju barijera, Crnogorci objavljuju u Hrvatskoj, Hrvati u Srbiji, Srbi u Hrvatskoj, Bosanci i Hercegovci u Srbiji. Ali to prosto nije bilo važno političko pitanje, jer to se javnosti ne tiče. Ali je zato majka svih političkih pitanja postalo pitanje hoće li Brena nastupiti u Sarajevu. Mediji su nas doslovce bombardovali reakcijama, analizama i stavovima koji su se ticali etičke, političke i ekonomske strane planiranog koncerta. Ojednom smo mogli uočiti da se pitanje granica i odnosa prema prošlosti, nakon svih priča intelektualaca, razrješava na pitanju Breninog koncerta. Stav koji je presudno oblikovao odnos javnosti prema koncertu, srećom, nije izrekao pisac ili mislilac: izrekao ga je Halid (Bešlić, *op. ur.*). Kad je Halid rekao da je koncert OK, sve je bilo OK. Jer svi kolumnisti svih naših medija nisu *opinion makeri*. Halid jeste. Jer Halid je, to su nam nakon nesreće u kojoj je zamalo stradao objašnjavali *poslenici javne riječi*, fundamentalno važan za bosanski identitet, a odnos prema njemu je mjera bosanskog patriotizma.

Meni je tako definisano bosanstvo, koje srećom nije jedino, estetski, a otud i na svaki drugi način – neprihvatljivo. Što me, shvatio sam, čini lošim Bosancem koji se, kako se obično kaže, odriče sebe, a k tome i političkim autsajderom. Ali na pitanje: “More li ili ne Brena ili Ceca kod nas svirati”, jedini odgovor koji imam glasi: *Who gives a fuck?* Što nas dovodi do poente, kako je ja vidim.

Već dvije decenije, na prostoru bivše Jugoslavije djeluje široki antimoderni i antiprosvjeteljski front. Nažalost, to je ono što nam je zajedničko i ono što nas spaja. Po svim istraživanjima javnog mnjenja, najpopularnija javna ličnost u Crnoj Gori je Amfilohije Radović, mitropolit. O Reisu Ceriću govori se kao o “prvom u Bošnjaka”. U Srbiji, SPC presudno utiče na politički život. U Hrvatskoj, Katolička crkva ima u najmanju ruku snažan uticaj na Vladu.

Tamo gdje su folk-tabloidi najuticajniji medij, a folk-pjevači i folk-vjerski lideri presudno oblikuju javno mnjenje, angažovani intelektualci sa svojim javnim riječima samo su folklor, ostatak nekog drugog vremena. Prošla su vremena kada je režim ozbiljno shvatao intelektualce i pažljivo osluškivao njihove javne riječi zbog kojih su oni mogli postati čak i – kako to gordo i lukrativno zvuči! – di-

sidenti. Ali prisjetimo se: ovaj svinjac je i počeo tako što su se disidenti dokopali vlasti. Ovo su nam i napravile intelektualne elite i njihove riječi, prije nego su se sa istorijske scene povukle u penzije i upravne odbore. Ceca Ražnatović je posljedica Dobrice Ćosića. Što će biti posljedica Cece Ražnatović još ne znamo, ali sa sigurnošću možemo ustvrditi da *to* neće biti ni nalik Miroslavu Krleži.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Jedanaesta božja zapovijed: Ne organiziraj javnu tribinu jer to je nedovršivo! Ovdje je Andrej sad otvorio, zapravo samo označio minsko polje i morate ga proći. Mario, što biste vi dodali sad malo na ovo, pa da uključimo malo ljude, dobili ste poprilično materijala.

Mario KOPIC:

Znam. Meni prije svega ovaj razgovor predstavlja pokušaj da se društvo, s jedne strane, uvijek misli kao cjelina, a s druge strane da se ipak uočava kako je društvo sistem, i to kompliciran sistem, koji ima svoje djelomične sisteme, a to su ekonomija, kultura, politika i socijala. I svi nesporazumi, čini mi se, proizlaze iz toga što se ne priznaje ta systemska podjela ovoga društva, što se pokušava, recimo tako, jezikom kulture govoriti o ekonomiji, jezikom politike govoriti o kulturi, ili politički djelovati na kulturu, ili etički, recimo, kontrolirati ekonomiju itd. Ono što mi se čini kao zadatak intelektualaca u ovom slučaju jeste upravo da naglašavaju tu diferenciranost modernog svijeta, odnosno društva kao sistema – da se nema te privilegirane pozicije s koje se može ta cjelina gledati. I kad se ona pojavi, to je već znak presije i znak zapravo totalitarnih tendencija jednog sistema.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Gdje nas Mario sad diže, na jednu razinu do koje bismo trebali uraditi puno stvari, pa se onda na razini suvremenosti i ovisno o jačini tumora ili oboljenja s te razine boriti protiv društvenih anomalija! Mi ovdje imamo problem za koji su Mario i Andrej rekli šizofrena situacija. Alma je oko toga hodala kao mačka oko vruće kaše, a meni je došlo prekinuti ju, ali je ona napisala puno lijepih misli, i stojim iza svake od njih, na jedan izvanredan način. Ali da joj odgovorim na pitanje gdje su tvorci javnoga morala: svi su u televizijskom dnevniku, u jednoj osobi. U televizijskom dnevniku, jednom istom televizijskom dnevniku jednog istog čovjeka, koji je prema službenim glasovima dobio na izborima. Ako ti ljudi daju glasove, onda kontaju da si ti glavni ovan pred stadom, zvonar, ti si nosilac javnoga morala. E, on bude prvih pet minuta u dnevniku, u nekom diplomatskom kontaktu, s nekim potencijalnim krojačem novaca iz tog virtualnog vica; u sljedećem prilogu on ili neko takav, jer su uvijek trojica – u nas je sveto trojstvo

ovdje – izlazi kroz stražnja vrata Parlamenta, a neku podobnu figuru, jadnu nesretnu političku figuru gurne pred demonstrante koji su na glavnom ulazu. U dvadesetom minutu dnevnika njega se spominje kao mogućega zatvorenika, i u istoj minuti on se izjašnjava da nije kriv. Na kraju obiđe neke invalide, šutne im onu nogometnu loptu ili im da neki drugi dar, i urednik dnevnika objavi njegove ili njihove sutrašnje skorašnje aktivnosti jer samo što nismo ušli u Evropsku uniju!

Andrej NIKOLAIDIS:

Kod nas je u Crnoj Gori zanimljivo. Ovo što Mario govori je apsolutno tačno, to nešto što vi primjećujete, to je veliki problem u Crnoj Gori zbog toga što imamo političku elitu koja, takva kakva je, bolje razumije svijet od intelektualne elite, jer se totalitarna svijest kod nas ne očituje u političkoj eliti nego u intelektualnoj. Kako? Jer naša politička elita kaže ovako, na čelu sa Milom Đukanovićem: *Mi nismo moralni, mi smo pragmatični, mi završavamo posao.* A javni intelektualci govore: *Mi smo moralni, mi ćemo prosuđivati, nas pragmatika ne interesuje. Ako trebamo napraviti neki ustupak, ako trebamo učiniti nešto nemoralno, zbog čega će živi ljudi očito imati koristi, mi to nećemo učiniti zato što je naša pozicija pozicija moralnog, etičkog narcizma.* I tu ja primjećujem totalitarnu tendenciju, upravo kod intelektualaca koji bi trebali, po nekakvoj definiciji kako sami sebe doživljavaju, biti upravo čuvari i sprečavati vlast da ne pretjera u tom smislu. Tek je tu problem: šta sad treba, da vlast kontroliše intelektualce? Mi živimo u takvoj situaciji.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Ali možemo se složiti oko ovog Alminog. Jest da je neuticajno, ali je makar nešto – da smo mi tu neki sedativ, ali ljudima ne rješavamo mi probleme.

Andrej NIKOLAIDIS:

Mi smo sami sebi sedativ. Neka, ja se bavim umjetnošću, mi smo sami sebi najbolji sedativ.

Alma FAZIL-OBAD:

Danas sam došla u situaciju da jednom pomoćniku ministra pojašnjavam riječ recesija. Ta riječ je sad stalno aktualna. Ja sam naime prosila pare za Šantićeve večeri poezije, tradicionalnu manifestaciju koja se održava već trideset pet godina u Mostaru u čast pjesniku Aleksi Šantiću. Nama su trebali da dođu neki novci iz Sarajeva. Oni su nas tako zavlacili – pa danas ćete dobiti, pa sutra, i mi smo krenuli sada u štampanje plakata i poziva ljudi. Tri dana smo odlučili da traje manifestacija računajući na te novce, koji su i takvi čista simbolika. Međutim, novac

nije do dan-danas došao. Ja sam dobila jednog pomoćnika ministra, koji se zaprepastio što ja to tražim, bez obzira što je nama odlukom odobreno i ta sredstva smo trebali dobiti prije dva mjeseca. On meni ovako kaže: *Aaaa, pa kako vi to tako? Pa znate li vi da je recesija? Pa recesija je, znate.* Kažem ja: *Slušajte, ta riječ recesija je podvala za mene, podvala;* i njemu sam odgovorila ovako: *Recesija je da sa osamdeset posto nemoćne to jest siromašne manjine veoma lako upraolja dvadeset posto moćnih i bogatih. Ja ne tražim od vas da vi meni analizirate tu riječ, ja je doživljavaam tako, ko mi uspije ovo pobiti ja ću mu biti zahvalna.* Ja se držim i dalje ovoga što govorim, mada nam se obraćaju putem medija eksperti za ekonomiju, univerzitetski profesori, nude linearna smanjenja plaća. I nisam ništa riješila, bila sam kivna na sebe što nisam jer ja sam ipak u horoskopu znak lava. On je ostao pri svom, ja pri svom; on ne da pare jer kaže da mi nismo prioritet, što sam ja i znala, ali mi ćemo održati Šantićeve večeri poezije mimo svega. Poenta je bila na riječi recesija koja nam se sada nudi kao podvala; ne znam da li se slažete, mislim u pitanju je javna riječ, a recesija je javna riječ sada i zahuktala se.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Uvijek je u ovih naroda ovdje neka riječ! Ja se sjećam stabilizacije, nacionalizacije, jedina riječ koja se u kontinuitetu održala do ove recesije jeste nevjerojatno slatka sintagma koja u sebi krije svašta o čemu se nikad ne treba govoriti – a ona se zove *ova situacija*.

Sad, ovdje si se ti dotakla nečega što je Andrej ovdje već barkao oko intelektualaca i javne riječi. Marija bih s filozofske, odnosno socijalne razine pitao, i pitao bih publiku: kad sve zbrojimo i oduzmemo trebamo li mi javnu riječ?

Nermin SARAJLIĆ iz Zenice, urednik *Zeničkih sveski*

Imam dva pitanja. Prije svega nije sporna riječ. Uvažavam ja gospođu; nije sporna riječ. Ja sam mislio sve da smo mi u Zenici podijeljeni i slomio sam se dok nisam došao u Mostar. Tek sad vidim šta znači biti podijeljen, šta znači mržnja, šta znače predrasude, ovdje je to sve na djelu, nažalost. Nije sporna recesija i hoćemo li mi iznaći novac, naći ćemo ga na ovaj ili na onaj način. Za Marija imam jedno pitanje: da li je javna riječ i prije i poslije Babilona, uključujući uvažavajući to što je Mario iznio, da li je riječ javna sama u sebi već prostituirajuća? Da li je ona kao prostitutka nepredvidljiva, kojim će se klijentu prikloniti, i da li je inače kroz povijest takva? A Nikolaidisu želim da postavim pitanje, pošto je gospodin Marijanović spomenuo Željka Ivankovića, ja ću govoriti o ovoj bošnjačkoj strani. Željko Ivanković, uvaženi pisac, optužen je, i ja se ne mogu složiti s tim, krajnje nekorektno; jedna ambasada iz zemlje u kojoj je profašistički režim – nemamo šta oklijevati ni okolišiti da to tako nazovemo, usprotivila se nekim njegovim napisima. Da li uopšte javna riječ posjeduje bilo kakav etički kodeks? Istovremeno ima-

mo hrvatskog građanina koji je pobjegao iz Hrvatske, dolazi u Tomislavgrad, prave mu koncert u čast, čitav nekakav džet-set takozvani, i hrvatski i bosanskohercegovački, ne samo bošnjački, na neki način odaje mu priznanje – mislim na Glavaša. U Tomislavgradu je održan koncert. A želim da kažem još jednu stvar: u Zenici je prije tri četiri dana bio koncert "Partibrejkersa", bila je motorijada, došli su iz cijele ex-Jugoslavije ljudi i ulazili su u grad. Istovremeno su neki izlazili na kljudsadima na Ajvatovicu, i to je stvarno fenomenalan prizor, paralelan; to nam govori gdje smo mi, gdje smo otprilike zaglavili. Na "Partibrejkersima" je bilo negdje oko četiri stotine ljudi a da je kojim slučajem bila Hanka Paldum ili neka takva, ili da je Seka Aleksić držala koncert, vjerovatno bi stadion bio pun, a oni koji su išli na Ajvatovicu derali su se cijelo vrijeme kroz grad i govorili su "Tegbir". Žena sa kojom živim napravila je šalu i kaže: *Je li to ponovo počelo?*

Andrej NIKOLAIDIS:

U biti ja ne znam što bih rekao. Jedino što mogu je, čini mi se, da mislim da svaki put kada javno djelujemo šaljemo izvjesnu ideološku poruku i očito je da želimo da interвениšemo. Očito je takođe da nismo sigurni koji će biti rezultati toga, a s druge strane, ne vidim kako drugačije nego kroz javnu riječ. Mislim da bi, jednostavno, moralizovanje trebalo isključiti iz svega toga. Ukoliko bi se doista moralizovalo, onda bi moji motivi morali biti propitani: zašto ja uopšte odašiljem javnu riječ, potom bi se moralo razgovarati o etičkom; i uopšte, taj teror etičkog postaje neizdrživ. Znači neke stvari se prosto podrazumijevaju: hipokrizija je u temelju sistema. Primjećujem da ljudi ovdje, na prostorima ovih naših država, imaju običaj da pretpostave da postoji neka idealna demokratija, da postoji neka idealna intelektualna elita, da postoji neki idealni sistem u kojem nema korupcije... Jednostavno, postoji jedan moćan prostor fantazijskog i naših projekcija o tome kako sama Evropa i ono ka čemu navodno težimo izgleda. I postoji snažno razočarenje shodno trenutku kad uočimo da to zapravo ne postoji. Tako da moram reći da to rješavam tako što nemam etičke dileme; jednostavno sjedim i pišem, proizvodim tekst, i u momentu kada dođem do šest hiljada karaktera, koliko obično iznosi moja kolumna, stavim tačku i udarim *send*.

Nermin SARAJLIĆ:

Hoću da te pitam: svi znamo ko je Emir (Kusturica, *op. ur.*) i odakle je, šta su njegovi filmovi, šta poručuju njegovi filmovi i šta on poručuje kao umjetnik a šta poručuje privatno, da li se to pretapa negdje, da li se gubi negdje granica, nijansa. Šta poručuje recimo *Sjećaš li se Doli Bel*, a šta Emir Kusturica u Beogradu sa tri prsta? Ili Emir Kusturica koji će Bošnjacima ili Bosni i Hercegovini objasniti ovo ili ono.

Andrej NIKOLAIDIS:

Ja sam samo želio svojim tekstom da njemu sopštim šta mislim o njemu, i to mi je bio merak, a merak se plaća. Ja sam to platio i to je sva priča. A šta on govori meni za moj identitet uopšte mi nije bitno; ja njegove filmove ne volim; ja mogu da biram što ću čitati, što ću gledati, što ću slušati i kamo ću ići.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Iz vaše ima tu mnogo teza, ali jedna mi dobro dođe sad. Kad se dogodi neki međudržavni incident, svi znamo kako se Željko Pervan izvanredno zeza sa ovim u Piranskom zaljevu; no dogodi se da se više nitko ne zeza sa tom pričom. Odjednom su se braća Hrvati ušutili, petnaest tamo nekakvih podmetnutih nogu sa slovenske strane, svi su stručnjaci za granice, i u Sloveniji i u Hrvatskoj svaki urednik, svaki uvodničar, svaki sportski novinar koji prati pripreme hrvatske nogometne reprezentacije naknadno zaključuje da je taj Medulin gdje se sad priprema reprezentacija Hrvatske zapravo najbolje mjesto na svijetu. Tako i u Bosni i Hercegovini sve funkcionira fino dok se ne pojavi dvojba čija su dva kamena, dvije zmije, dok se ne spomene taj virtualni most; odjednom su tu i Tunjo Filipović i masa domoljuba koji su taman imali plan; naše more Senad Hadžifejzović naziva granicom sa Italijom, već međunarodno on pravi novi evropski poredak; svi mi sve znamo o Kleku, o mostu na Pelješcu, o štetama i koristima za Bosnu i Hercegovinu, i tu se postavlja ključno pitanje: kako to da kriminal nema administrativne granice? Zašto administrativnih granica nema za ratne zločince? Bosna i Hercegovina nije ni vidjela kad je počela zapravo s jednim organiziranim i dobro plaćenim uvozom koji nije proveden ni kroz kakve papire, uvozom ratnih zločinaca, mora da se domaći ratni zločinci tu dobro osjećaju. Zašto ružna riječ, ružan postupak nema granice, ne postoji administrativna granica? A javna riječ? Možda bi neko večeras u Varaždinu htio slušati dobar dio ovoga o čemu mi ovdje razgovaramo, ili u Vranju, ali neće se čuti ni u Nevesinju, neće čuti ni u Blagaju.

Andrej NIKOLAIDIS:

To je očito vrlo pametno i vrlo promišljeno, u vezi s Glavašem; očito je proceduralno iskoristio sve to javno i on je napravio spektakl, što je i htio. Ali prosto mislim da je medijski to bilo pokriveno, da to treba i, koliko sam primijetio, niko od ljudi koji se bave time nije imao ništa osim riječi osude. Mislim da tu nije ništa sporno. Zastrašujuće bi bilo da kao devedesetih imamo uvodničare koji veličaju, slave itd. To bi zaista bio problem, a ovako mi se to čini jednostavno kao jedan restl, jedan ostatak nečega što je bilo, što je on iskoristio, uhvatio je zadnji voz, ili nije; vidjećemo šta će dalje biti.

Husein ORUČEVIĆ, *Abrašević*, Mostar

Mi u Abraševiću imamo svoju koncepcija agore, dakle prostora gdje se mogu ljudi susretati i na neki način kreirati određeni identitet urbanog, koju je Mostar negdje izgubio. Dakle, to je koncepcija i na taj način pokušavamo razmjenjivati određene kulturno-umjetničke programe sa Evropom, a to je i pokušaj da se mladi susretnu s tom umjetnošću i kulturom, a sve negdje u kontaktu s nekom vrijednošću i pričom koja je za nas u misiji, u viziji, duboko zakorijenjena u *Abraševiću* – to je vrijednost kozmopolitizma. Dakle, nema puno filozofije; jedno je, dakle, potraga za alternativnim pristupima svemu onome o čemu ste govorili – umjetnosti, kulture, ekonomije, društva, politike, ovome šta imamo na lokalnom nivou, uz dodatak vrijednosti koja je kozmopolitska i otvoreni prostor, dakle potrage za agorama, odnosno novim prostorima susreta, razgovora i dijaloga. Prostor, ono što si ti govorio o virtualnom mostu; ja mogu govoriti također o *Abraševiću* kao o virtualnom mostu u prostoru – dakle, most na suhome, koji ne prelazi preko rijeke, ne susreću se dvije obale rijeke, nego se susreću dva grada *Abrašević*. Drastične su te podjele koje je svako danas vidio, i javna riječ koja proizlazi iz tog našeg socio-kulturnog angažmana. Ne bih ništa zatvarao, ne bih ništa ograničavao, ali htio bih još jednu stvar ako mi dopustite, a vezano je za pragmatizam o kojemu je Nikolaidis govorio; u stvari treba govoriti o onome što jeste upravo to nepostojanje granice za ratne zločince, koja je pragmatičnost na djelu, zato bih to povezao s tim – to je u stvari pragmatičnost danas na Balkanu, nakon ovih ratova, a sve ovo o čemu mi pričamo su određene ideje koje, čini mi se, teško da ćemo uspjeti realizirati. I ta javna riječ o kojoj govorite, ta njena nedostupnost medijima i njen neprolazak dalje od ovog što imamo, govori u stvari o ograničenjima javne riječi, odnosno ta pragmatičnost koja je stvorena na Balkanu pokazuje da oni nemaju granice i da se to realizira i dalje.

Dragan MARIJANOVIĆ:

Hvala ti lijepa. Ja sam prozvao Huseina zato što je to prilično netipično za Mostar, to što su oni uspjeli. Mislim da su oni zdravo tkivo u bolesnom organizmu. Lijepo je vidjeti da djeca dolaze, da se skupljaju oko poljskog dokumentarca, židovskog filma, džezza i bluza.

Kako ovaj okrugli stol nema namjeru nikakvih zaključaka, samo bi budala tu pokušala nešto zaključiti, ja bih vas zamolio da ukoliko želite sudjelovati na bilo koji način u razgovoru sa našim cijenjenim gostima, pa možda čak i sa mnom, da to učinite odmah da ne bismo ovo previše oduljili. Problem komunikacije južno od Karpata jeste ta duljina: ako ne završe svatovi sa dva zaklana i javna tribina sa golemim pljuvanjem i bez genijalnih zaključaka, kao da nije ni bila i mora trajati najmanje tri sata!

Samo još da dodam: Šantićeve večeri poezije su sačuvane u jednom nevjerovatnom ambijentu, ali su sačuvane na način da jedna etnička skupina kaže: *Mi ćemo održati Šantićeve večeri poezije zato što smo mi drukčiji od njih*. Dok su se, dakle, držale Šantićeve večeri poezije, radila se usporedo neka druga manifestacije zbog koje bi se Šantić vjerojatno prevrnuo u grobu.

Ferida DURAKOVIĆ:

Htjela bih samo da pomenem da je Šantić Srbin ove godine stekao svoje susrete i u Nevesinju. Ali onaj Šantić koji pripada svima nama, on ima svoje susrete u Mostaru. Još jedina vrlo važna napomena o PEN-u jeste da je to grupa nesuglasnih. Mi ne moramo, niko od nas, imati zajednički politički stav, niti sličan stav, za to nema nikakvog razloga. Baš zbog toga je ta širina koju podrazumijeva misija PEN-a, koju podrazumijeva Povelja PEN-a, ono što može polučiti dobar rezultat. Ne možemo mi ekskomunicirati čovjeka koji ima drugačije mišljenje, ali možemo pokušati da žigošemo to mišljenje ovakvom vrstom susreta.

Ja bih čitavu ovu priču završila pominjanjem Heinricha Bölla, koji nam je Fondacijom koju je osnovao nakon što je dobio Nobelovu nagradu pomogao da večeras razgovaramo ovdje. Ovo nije pomogla nijedna vlada, ovo je pomogla Fondacija Heinrich Böll. Možda na ovaj način možemo da uradimo makar mali pomak, koji će ostati u našim knjigama, pa će se možda naša djeca ili smijati sadržini ove dvije knjige, koje su u stvari sadržina naših razgovora u protekle dvije godine, ili će ih uzeti za ozbiljno – do nas je. Andrej vrlo jednostavno postavlja stvari i kaže: kad javno djelujemo, šaljemo poruku. Zato sam se sada sjetila jednog intervjua na Federalnoj televiziji: nakon "prudskog sporazuma" izlazi "prudska trojka", dakle, da nakon razgovora iskaže svoj javni stav, da izrazi javnu riječ. Novinarka Federalne televizije postavlja pitanje jednom od "prudske trojke", neko pitanje, a jedan od te "prudske trojke", nevažno je njegovo ime a znamo ga, kaže: "Odakle si ti?" Kaže novinarka: "Ja sam novinarka Federalne televizije", a njegov *javni stav, javno obraćanje* narodu, glasi ovako: "Jebe mi se". A drugi javni stav stiže istog trena od drugog člana te "prudske trojke", koji na ovakvu reakciju prvoga člana trojke kaže hinjski: "Hihihi".

Šta je zadatak PEN-a?

Da makar žigoše, opiše i stavi to u ove knjige, da se zapamti.

Hvala vam u ime PEN Centra Bosne i Hercegovine..

Dragan MARIJANOVIĆ:

Još mala dopuna: naša sekretarica zaboravila je trećeg sudionika "prudskog sastanka", koji je šutio – a to je najgore.

POŠTO KULTURA?

Kultura-umjetnost-tranzicija

Moderatorica:

– Ferida Duraković, izvršna direktorica PEN Centra BiH

Uvodničari:

– Sejo Đulić, reditelj, direktor Teatra mladih Mostar

– Strajo Krsmanović, direktor Galerije Collegium artisticum

– Dino Mustafić, reditelj, direktor Festivala MESS

Gradska galerija Collegium artisticum, Sarajevo, ponedjeljak 19. oktobar/listopad u 18,00 sati

Ferida DURAKOVIĆ:

Najljepše dobro veče za one koji su, i pored vremena koje jeste kakvo jeste i pored doba koje jeste takvo kako jeste, došli na razgovor na temu Pošto kultura? Odnosno Kultura-umjetnost-tranzicija. Obavljam funkciju izvršne direktorice PEN Centra BiH i u saradnji sa Fondacijom Heinrich Böll, koja već treću godinu za redom s velikom radošću podupire svaki od naših razgovora. Želim vam još jednom dobro veče. Doista sam prijatno iznenađena činjenicom da nas ima i ovoliko na ovakvom vremenu, a ne govorim samo o vremenu nego i o dobu u kojem kultura tone sve niže. Govorimo o dobu u kojem počinju da se gase pozorišta. Ovaj razgovor neće biti samo o pozorištu, o tome da pozorište kao jedan od oblika kulture i umjetnosti u tranziciji počinje da propada prvo, zato što traži više novaca nego, recimo, književnost, a možda nije ni to: naprosto se jedno pozorište našlo na udaru svih primitivnih politika koje su krenule nakon rata. Meni se čini da te primitivne politike nisu bile baš tako civilizirane ni prije rata. Razlog da ovo govorim jeste moj život: ne smijem ni da kažem koliko imam godina, ali sam više od pola života provela radeći u kulturi i umjetnosti. Evo moga teksta.

“KAD GOD ČUJEM RIJEČ KULTURA”...

Iz vremena gadnog nenarodnog režima ostala nam je, kao uspomena i dugo sjećanje, sintagma *kulturni ili javni radnik* (muški rod, naravno). Danas, u ihihi demokratskom narodnom režimu, u ljepoti od života, sve se i svašta promijenilo i napredovalo do granice bola, ali ta priglupa sintagma se nije promijenila. Štaviše, danas u svim medijima, čak i onim koji se ne sjećaju tog režima jer su u to doba bili samo pusta želja svojih medijskih mama i tata, govori se o “kulturnim i javnim radnicima”. Ignorancija? Jašta. Ponižavanje esnafa? Jašta duplo. Ravnodušnost prema kulturi i umjetnosti? Blizu smo. Ista politika a imena druga? Svejedno.

A pravih radnika ima jedino pred državnim, vladinim, entitetskim ili kantonalnim zgradama: tamo posljednjih godina spavaju i jedu, jer nemaju gdje drugdje. Tamo se radnici ponižavaju ne bi li dobili pare koje su davno zaradili, pred ministrima koji će za neslušanje tih istih radnika dobiti pare koje ni u snu nisu zaradili!

Ali u ovoj priči takvih, stahanovskih radnika pouzdano nema. Nije ih bilo čak ni u onom, socijalističkom vremenu – ne budimo blesavi. Svi su oni, umjetnici raznih fela i razne vrste kulturno-obrazovnih i sportskih “radnika” živjeli povlašteno, neki manje a neki bogme više. Ali sve se lijepo moglo kupiti, pa i “kulturni i javni radnici”, pisci i slikari pogotovo – baš kao i danas! Nekada se pristup istima, tj. kupovina zvala drugačije, i tekla je nekako logično, sukladno potrebi političkog trenutka, a danas se, za razliku od nekada, ta kupovina dešava nekako logično, sukladno potrebi političkog trenutka. Razlika vidljiva, i značajna, zar ne? Nekad je bilo “svakom prema zaslugama”. A danas se to zove “svakom prema zaslugama”. I za to je trebalo “istrošiti” cijelu jednu državu, i stvoriti drugu, našu, jednu, jedinu? Čiju?

Ali, bio je Poetski maraton! Kad su se književni, kulturni i javni radnici i radnice bavili poezijom i potkazivanjem prijatelja koji nisu došli Tamo Gdje Treba, s istim smislom i žestinom s kojom danas pobožno pohode Katedrale, Crkve i Džamije, sa istom strašću potkazujući one koji Tamo Gdje Treba ne dolaze.

A sintagma se promijenila samo utoliko što je dobila svoju *gender* dimenziju, politički korektnu ali nakaznu do bola: *kulturna* ili (još gore!) *javna radnica*. Ko bi danas i ovdje, recite pošteno, htio da bude “kulturni ili javni radnik”, ili nedajbože, gluho i daleko bilo – “kulturna ili javna radnica”? Od ovoga može biti gore samo to da vas nazovu intelektualcem! A ako vam se ponesrećilo da budete kulturni ili javni radnik i uz to intelektualac – e, vala ste obrali bostan! I to ne onaj obični, naš narodski bostan, nego onaj intelektualni, okrugao pa na čoše, kao japanske lubenice.

Ali, vratimo se kulturi. Ko još od prosječno obrazovanih ljudi, ovdje i u bijelom svijetu, ne zna za čuvenu Goebbelsovu: “Kad god čujem riječ kultura, ja se mašim revolvera”? A što se sad meni, da prostite javnoj, tj. kulturnoj radnici, nargla kultura na pamet? Zbog srezavanja i srozavanja svih budžeta, pa i onog za

kulturu i umjetnost. Zbog srozavanja i srezavanja koje je MMF naredio da se desi kako bi se prevladala ili ublažila ekonomska kriza koja drma cijelim svijetom, pa (moš mislit!) i Bosnom i Hercegovinom. Dakle, važan neko rekao deset posto i, hoćeš-nećeš, deset posto ima da bude. I bi deset posto. Mora se. Nije rek'o Špirić pa da se i mora i ne mora. Nego rek'o mnogo važniji neko pa se mora.

ALI (koje djevojci uvijek i nepogrešivo sreću kvari!) ono što je drugim djelatnostima minus deset, to je kulturi barem minus 15-20%! Gotovo svugdje, gotovo svima! Dakle, nekima 10, nekima 15... A ako kulturi i umjetnosti pridodamo sport, koji zajedno s prvo dvoje čini radost i zdravlje naših tranzicijskih života i našu djecu drži podalje od ulice i droge – e, bogami će srezavanje i srozavanje ići i do dvadeset osam posto. A gdje? U Kantonu Sarajevo! U ukupnoj sumi sredstava srezanih zbog recesije, Ministarstvo kulture nije u minusu obaveznih 10 nego nevjerovatnih 28 posto! I ta nam informacija stiže direkt iz usta ministra!

Ono što niste imali kao ljepotu i radost u svom tranzicijskom osiromašenom životu ima da vam ukinu u još većem obimu za još više, pa da ga ubuduće još više nemate u svom tranzicijskom osiromašenom životu! A koga okriviti za to? Jer krivac uvijek postoji. Pa makar bio k'o zrno bibera.

Koliko imamo ministara kulture, sporta, obrazovanja? Ja to prebrojat ne mogu. Prebrojte vi, molim vas. Dakle: opštine (koliko u BiH?), kantoni (koliko?), entiteti (Bogu hvala, zasad dva, a akobogda nijedan!), država BiH (ni jedan jedini!) – ergo, jest jednako ministara kulture, sporta, obrazovanja – brat bratu jedno, po broju stanovnika jedan na jednog! A jesmo li sa svim tim ministrima kulturniji, obrazovaniji, fizički razvijeniji i zdraviji? A mi ih plaćamo. Svojim rođenim parama! Za obrazovanje i kulturne potrebe nama i našoj djeci. I osiguravamo oho plaće svih tih ministara. Koji, uzgred, zakukaju kao sinje kukavice da su im uzeli cijelih 28%, kao da oni s tim ama baš nikakve veze nemaju! Pa ko je kriv nego oni, podobni i nesposobni?

Ma ne, nisu oni krivi – krivi smo mi koji smo ih izabrali. Sad se s njima i s kulturom možemo serbez slika – za opštu historiju beščašća.

Ono što želim večeras da naglasim, a palo mi je na pamet na putu dovde, jeste da umjetnici koji rade u kulturnim institucijama u Bosni Hercegovini nisu svoje pare isprosilili nego su ih više nego zaradili, ali im za to niko ne plaća. Ako im plaća, onda im daje plaće koje su gotovo minimalci. Mislim da se i sami umjetnici ponižavaju time što budu zahvalni za pare koje su dobili. A to su pare koje je zaradila kultura, to su pare koje su zaradili umjetnici koji rade u kulturi, i to su pare koje treba da budu veće. Ne pretendujem da moj tekst bude tačan činjenično, ali pretendujem da ovaj tekst izazove razmišljanje i provocira ljude na vlasti da razmisle o tome šta rade sa kulturom u Bosni i Hercegovini, a posebno u Kantonu Sarajevo. Primajući plaću iz Kantona Sarajevo, znam koliko se resoru kulture oduzima u odnosu na druge resore.

Sad ću vam pročitati jednu interesantnu i indikativnu stvar. U petak ujutro poslala sam svim medijima ovaj poziv. Forum *Sarajevo-X.com* je odmah objavio tu informaciju. U roku od pola sata nakon objavljivanja informacije pojavili su se komentari, i to pet komentara toga dana i ostalo je na tih pet komentara.

Prvi komentar ide ovako:

“Pošto kultura moramo pitati našeg ministra kulture i sporta jer kako stvari stoje bitnije je da gologuza Brena napravi kulturni događaj u Sarajevu nego da pozorište funkcioniše. Gdje ima u kulturnom svijetu da ministar glumi klovna u reklamama na TV-u druge zemlje i da bude voditelj šou emisije u svojoj i komšijskoj zemlji, e o tome bi se dalo pisati.”

Ja se tu, naravno, obradujem kao autor uvodnog teksta misleći da će priča krenuti u pravcu napada na nekoga za koga ja mislim da treba da bude napadnut ali ne u liku jednog ministra nego u liku svih ljudi koji vode ovu zemlju.

Dalje dolazi drugi komentar:

“Umjetnost je manje bitna od preživljavanja zato dragi moji umjetnici začepite gubice dosta vas je.”

I treći komentar koji čitam sa foruma odnosi se na mene, naravno anonimno:

“Samo sebi svojoj rodbini i prijateljima bitna književnica koja svoje književne promašaje kompenzuje tako što predvodi hajku na našeg najvažnijeg i u svijetu najpriznatijeg savremenog književnika Dževada Karahasana a da se pri tome ne ustručava služiti se najnižim i najprljavijim sredstvima. Karahasan ima tu nesreću što nije jaran sa Feridom jer da jeste vrlo je izgledno da bi bar dobio sredstva iz državne kase da otvori trgovinu, kafanu i otpočne privatni biznis. Teško nama dok su na kulturnoj sceni bitni mediokriteti kakva je pomenuta ili dok o sudbini u kulturi odlučuju ministri hulje. Od takvih su istinski vrijedni umjetnici otjerani u ćošak ili otjerani u egzil.”

Četvrti komentar ide ovako, također anonimno:

“Jadno je to što spomenuta 'pjesnikinja' prima platu od PEN-a. Karahasan je jedan od njegovih osnivača. 'Pjesnikinja' je glatko pogazivši ta načela ispunila uslove da se pojavi pred Sudom časti koji je predviđen Statutom PEN-a. Međutim, očigledno je da ni ostalim članovima ove važne institucije ne smeta neprofesionalizam, fašizam i plitkost ove žene.”

Dakle, s vama ove večeri sjedi osoba koja je ovako okarakterizirana, a radi u kulturi već skoro trideset godina.

I posljednji komentar, također indikativan – kao da smo ovih pet izabrali između sto komentara! – jer govore zaista nešto što je kao presjek tih mišljenja. Ovaj se komentar imenuje kao A. Penezić:

“Nastranu ko kad i gde u kulturnim vodama BiH, na stranu ko kad i gde za kormilom države u kojoj samo što ne vlada kanibalizam i blizu je apsolutne anti-

utopije, pitanje treba postaviti da li populaciji BiH uopšte treba kultura i umetnost. Bioskopi umiru zbog DVD-a, pozorišta puna samo za jeftine tezge i plitke šale, galerije se posećuju usput dok čekamo nekoga i nešto... Za sve smo krivi mi koji bez razmišljanja prihvatamo sistem u kom postoji jednostavno pravilo: sretan je onaj koji je glup. Ne idu kultura i umetnost bez obrazovanja. Deca izlaze iz srednjih škola nepismena i nezainteresovana, ispranih mozgovu vrlo pasivnom metodom nepostojanja inspiracije prosvetnih radnika, ne postoje ideali kojima vredi težiti, samo narodne ikone, hleba i igara, ne postoji identitet zdravog obrazovanog kultivisanog mladog čoveka sa vizijom da se degradacija može zaustaviti. Mi narod, mi smo stoka."

Ovo je za mene zaista prosvjetljenje. Ne čitam *web* forume i zbog toga me je ovo tako pogodilo. Ja stalno mislim da sam mlijeko ljudske dobrote! Međutim, meni anonimni forumi svašta umiju da kažu, to sam otkrila prije neki dan. Neću ih više nikad čitati da bih zadržala utisak da sam mlijeko ljudske dobrote.

Dakle, još jednom u ime PEN centra i u ime Fondacije Heinrich Böll, dobro veče. Oni koji ne stignu da govore večeras imaju na vrhu poziva *e-mail* PEN Centra BiH. Ko god želi može da pošalje svoje mišljenje u vezi sa ovom temom, mi ćemo taj njegov prilog staviti kao dio treće knjige transkripata PEN Centra. Ja bih sada zamolila Seju Đulića gosta iz Mostara da kaže nešto o temi.

Sead ĐULIĆ:

Hvala. Imam mali problem: natjerali su me da nešto napišem, a ja bih volio govoriti, onda ne zamjerite ako budem negdje malo preskakao neke stvari, ako bude skokova s teme na temu.

Naime, nedavno sam pročitao jedan dio jednog intervjua sa ministrom finansija Kuvajta. Taj razgovor, dio koji je zanimljiv za našu temu glasi otprilike ovako. Novinar kaže: "Vi ste ministar. Kako je to biti ministar finansija jedne od najbogatijih zemalja svijeta?" Kaže ministar finansija Kuvajta: "Izvinite, mi nismo bogata zemlja. Imamo mnogo novca, ali nismo bogata zemlja. Francuska je bogata zemlja, oni imaju kulturu."

Nakon toga dalje mi nije bilo zanimljivo slušati, niti njegova obrazlaganja. Ali otkako sam to pročitao imam potrebu da to stalno ponavljam, jer je to prvenstveno govorio ministar finansija. Mi to ne možemo čuti ni od ministra kulture. Ja imam nesreću da živim i radim u ovom vremenu, u gradu koji nije više grad, da živim u nečem što se zove malo kanton malo županija, a u stvari nije ništa jer nema ničega, i da je osnovna stvar koja se tamo ponavlja "naši" i "njihovi". E, sad, kada govorimo i tragamo za odgovorom na ovo pitanje koje je postavljeno: "Pošto kultura?", dozvolite mi nekoliko nekih golih činjenica koje mi se čine važnim reći, kako bih mogao pokušati promišljati o tome šta dalje.

Živim u zemlji u kojoj ima više ministara kulture nego direktora pozorišta. Mislim da je svaki komentar besmislen. U kantonu u kojem ja živim i radim, dale u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, neki dan smo svi dobili pismo od ministra obrazovanja, nauke, kulture i sporta, u kojem nas izvještava da je rebalansom budžeta stavka "grantovi za kulturu" 0,00 KM! Mislim da ni na to nije potreban nikakav komentar. Grad Mostar, koji uglavnom finansira najveći broj institucija kulture kojima je kao osnivač, ima sljedeći princip: napravi prijedlog budžeta i onda "od čibuka" odreže svakom određenu sumu i kaže: "Ovo zaradite". A ta suma je: materijalni troškovi, topli obroci, ponekome i dio plate – to treba zaraditi. Tako da sad priča o ovih deset posto koji su kao "naređeni" pada u vodu jer nema se od čega odbiti, jer su i ove mrvice koje smo dosad dobijali minimalci koji su zagarantovani! Ni tu, mislim, nije potreban nikakav komentar.

Reorganizacijom Mostara sa šest opština na, kao, jedinstvenu gradsku administraciju (a to je bilo prije pet godina), ostalo je toliko prekobrojnih radnika, koji su primani po nekim rodbinsko-stranačkim vezama; oni su dan-danas na plati i na svim prinadležnostima u gradskoj upravi. Niko ne dolazi, naravno, na posao, niti iko razmišlja šta će s njima, da ih se riješi, a njih ima više nego uposlenika u svim institucijama kulture koje taj isti grad finansira kao osnivač! I onda kažu: "Nema novca". Kad odete gradonačelniku, ili nekom od njih, kažete: "U redu, pa dajte te ljude rasporedite da rade kod nas, jer nama fali ljudi, svakako ih plaćate", oni kažu: "E, ne može, nisu oni za vas". I to traje pet godina. I naravno, niko ne odgovara za to. Prije dvije godine, na jednoj raspravi u Gradskom vijeću gdje su bili na dnevnom redu izvještaji o radu institucija kulture, predsjednik kluba vijećnika u tom trenutku najjače stranke u Gradskom vijeću izašao je za govornicu i rekao: "Ovo sve treba skinuti sa budžeta, to nama ne treba. Neka idu na tržište, pa ako mogu opstati neka opstanu. Mi treba da finansiramo samo tri nacionalna društva."

E, sad, problem nije što se našla jedna budala koja je u stanju izvaliti toliku glupost, ali jeste problem što je trideset četvoro ostalih vijećnika sjedilo i šutilo, i niko nije ustao da kaže: "Šta je ovo?" Njihovo ponašanje potpuno nas uvjerava da zapravo svi oni tako misle! Kada se govori o finansiranju, onda važi ona priča o kulturi "naše" i "njihove" institucije: ako je, ne znam, milion i i petsto hiljada, za naše je npr. petsto, a za vaše kako dođu, ko je čiji ili po nacionalnom predznaku institucije ili po adresi gdje vam je slučajno zgrada. Sad nije bitno u kojem dijelu grada je kojih institucija više. Ako imate nesreću da vam je adresa tamo gdje ih je više, prošli ste lošije bez obzira šta radite, jer vaš program nikoga ne zanima. "Ti si njihov" – e sad možete misliti kako je onima koji nisu ni "naši" ni "njihovi". Nedavno, znate svi, bio je konkurs pri Ministarstvu civilnih poslova... Kad sam vidio ko je dobio novac, uzmem telefon i nazovem da vidim šta nije valjalo u mom projektu. Dobijem odgovor, doslovno: "Vašu kovertu nismo ni otvarali jer ranije smo vam davali pa smo vas odmah stavili *ad acta!*"

Bio je to javni konkurs. I još pritom imate stalnu podjelu Sarajevo – Banja Luka – Mostar. Jasno vam je na šta mislim. Ako imate slučajno tu nesreću da vam ime i prezime ili adresa ako ste u Mostaru nije na pravoj strani – nema vas. Naravno, to je kad je državni nivo u pitanju, a sve je više i federalni takav. Ako ste istočno od Neretve sa adresom, a uz to imate ime i prezime koje je bliže Sarajevu, da kažem tako, mnogo ćete lošije proći od svog kolege koji je desno od Neretve, jer ste u Mostaru, a to je ekskluzivno pravo za predznak sa H. I stoga priča o kulturi zapravo nije priča o kulturi nego je priča o politici, i to o jednoj politici od koje boli glava.

Mi imamo još jedan problem: dio institucija koje su iz Federacije ima prioritet, ima prednost, jer oni imaju pravo na sredstva iz susjedne države, i to se obilato koristi. To je super, grade se objekti i sve, ali nismo ravnopravni jer nemamo isti pristup svemu. Naravno, ovakvih primjera je bezbroj i nisam ništa novo rekao što ne znate, ali naprosto morao sam reći jer nakon ovog moje pitanje nije “Pošto kultura?” nego “Može li uopšte biti kulture u ovim uslovima?” Ako bismo mjerili bilo koje uzuse bilo koje ozbiljne struke – naravno da ne može. Ne može ni po kriterijima na koje smo već navikli u zadnjih dvadeset godina: borbe za goli život, za preživljavanje. Sad dolazim na ono što sam već rekao: nama se nema od čega odbiti tih deset, dvadeset, ili ne znam koliko posto, jer i to što se daje već je davno odbijeno!

Zašto sve ovo pričam? U koga uprijeti prstom, koga prozvati i gdje su rješenja? Ovo govorim jer mislim da se uglavnom ne zna da na jednom parčetu ove male zemlje postoji toliki stepen necivilizacijskog ponašanja da je stavka za kulturu u budžetu kantona – 0! Naš ministar obrazovanja, nauke, kulture i sporta više novca godišnje potroši za dolaženje na posao i odlaženje s posla nego što iznosi budžet nekoliko institucija kulture koje se finansiraju u gradu, jer on stanuje 60-70 kilometara daleko od Mostara. Ja sam neki dan na jednom ovakvom skupu rekao da jest skromna, ali dajem platu onom ko od uposlenika u institucijama kulture zna kako likom izgleda naš ministar! Ne znaju. Njega to naprosto ne zanima. On se ne želi miješati u posao za koji je plaćen. Ista stvar nam je i u gradskoj administraciji, tako da je to katastrofa.

Ne želim kukati; naprosto, zna se: krivci su tamo, oni su krivi. Međutim, ja mislim da dio krivice snosimo i mi zato što razjedinjeni istupamo pojedinačno, rijetki govore, bojimo se govoriti. Oni se nas boje, tu nema dileme, oni se boje svega što ne znaju, ne poznaju, ne razumiju – govorim o onima koje srećem, dakle ne govorim o Sarajevu jer to nemam pravo, govorim o onome što vlada u Hercegovini. Ti ljudi se boje kulture. Kultura je njihov neprijatelj, oni instinktom djeluju: to treba ugušiti. To je projekat.

Mislim da mi moramo više govoriti, više istupati zajedno; ne solističkim arijama nego gromoglasnim horskim govorenjem! Ima li ijedna djelatnost u ovoj zemlji u kojoj je sve što je bilo do rata ključnih organizacija, udruženja na drža-

vnom nivou, kao u oblasti kulture razbijeno? Ima li i jedna druga djelatnost kao kultura? Svi su se povezali, mi smo ostali potpuno razbijeni, razjedinjeni i nemamo nikakva udruženja, jake organizacije na državnom nivou, a stalno se priča: to su ostaci minulog vremena i to ne treba. U svim drugim državama nastalim raspadom Jugoslavije sve je zadržano i sve djeluje i ima jedinstven stav, jedinstvenu borbu o mnogim pitanjima u kojima se mi mučimo s neukim, nepismenim neobrazovanim ljudima. Mi, zapravo, nemamo sagovornike. *Oni* dolaze iz kulture monologa, a mi smo za kulturu dijaloga. I tu je naš problem.

Ferida DURAKOVIĆ:

Zahvaljujem Seadu Đuliću. Naravno da smo već izazvani da reagujemo, ali bih voljela da čujemo i ova tri sagovornika da bismo imali što više materijala. Ljudi kojima je stalo do umjetnosti a bave se radom u kulturi itd., svi smo mi malo sebični, malo smo egocentrični. Imamo primjera u našem javnom životu kako neke od naših kolega umjetnika kažu: *Meni, meni, meni, i ništa drugom!* Ali to je pitanje karaktera umjetnika. Zato su možda umjetnici monološki raspoloženi. Ali činjenica jeste da ima ljudi, odnosno umjetnika koji se u kulturi bave organizacijom, ne samo sindikalnom. Čula sam da postoji neki sindikat na nivou Federacije koji se bavi umjetnošću, sindikat obrazovanja, kulture i umjetnosti – SVONK. Mene kao predstavnika jedne esnafske organizacije nikad niko nije pozvao da postanem član, da predložim našim članovima da postanemo dio te organizacije. Hoću da kažem da smo mi, svako od nas pojedinačno, kao rogovi u vreći, ne zato što to želimo, nego što to leži u karakteru našega posla – da ne moramo svi da se složimo. Ali naš život zavisi od toga koliko se udružimo, koliko možemo da se suprotstavimo ovome što se dešava. Dino Mustafić.

Dino MUSTAFIĆ:

Ja ću ukratko pokušati da kažem svoje mišljenje o ovoj večerašnjoj temi. Pripremajući se za ovo, jer me Ferida revnosno kao učiteljica zvala i rekla pripremite se, počeo sam malo da istražujem koliko duboko je pala država Bosna i Hercegovina kad je u pitanju razvoj kulturne politike. Izašao sam na mnoge *web* stranice, potražio sam na raznim nivoima vlasti, i primijetio da smo mi zemlja koja napravila Strategiju za razvoj kulturne politike u Bosni i Hercegovini čak 2007. godine! Ali tu sam našao i nekoliko stvari koje su bile zaista deprimirajuće. Naime, mi smo jedina država u koju je došla delegacija eksperata iz Vijeća Evrope za kulturnu politiku i napravila jedan krajnje objektivan izvještaj. Njihov izvještaj se završava na sljedeći način: *Ne postoji nijedna zemlja u Evropi u kojoj je kulturna politika važnija nego u Bosni i Hercegovini. Kultura je istovremeno i uzrok i rješenje problema. To je zato što su se kulturni argumenti i razlozi koristili za podjelu zemlje i da okrenu različite etničke grupe jedne protiv drugih tokom orgije uništenja. Ali kultura je i*

rješenje, jer kultura ponovo može zblížiti ljude, okupiti ih oko zajedničkih inicijativa i programa i poboljšati njihovo razumijevanje.

Ja sam pročitao ovaj izvještaj i potpuno mi je jasno zašto zapravo mi nemamo kulturne politike. To kada jedna zemlja nema kulturnu politiku takođe ne znači da ne postoji kulturna politika – jer je baš to kulturna politika – da zapravo nemamo nikakvu kulturnu politiku i strategiju! Ovaj ekspertski izvještaj kolega iz Vijeća Evrope sasvim jasno govori koliko je kultura neophodna za regeneraciju bosanskohercegovačkog bića. Pažljivo ste slušali mog uvaženog kolegu Đulića, a ja ću samo da dodam nešto: nije se slučajno baš u Mostaru prvo dogodilo gašenje institucija koje su tu više od šezdeset godina; dogodilo se zato što je to jedan od najpodjeljenijih gradova u Evropi. Mi to vrlo rijetko ovdje iskazujemo, ne možda nego sigurno: Mostar je najpodjeljeniji grad u Evropi, u kojem postoji paralelizam institucija, u kojem postoje bošnjačke i hrvatske institucije, u kojem postoji prostor koji i fizički i mentalno zapravo ograđuje dva dijela grada. Najnezgodnije je teatrima i ljudima koji su na ničijoj zemlji, kao što je mostarski Teatar mladih. Upravo u umjetničkoj zajednici gdje su naše kolege pristale na patroniziranje i etničku podjelu došlo je do kraha sistema. Mi dobro znamo da je umjetnička zajednica od rata pa nadalje jedna od rijetkih zajednica koja nije zapravo prihvatila kulturni model i takvu ideologizaciju svijesti koja se sistematski provodi u Bosni i Hercegovini već dvadeset godina. Stoga možemo možda da govorimo o najzdravijem dijelu bosanskohercegovačkog društva: još uvijek su najhrabriji ljudi u umjetničkoj zajednici. Još uvijek jedino u intervjuima i iskazima svojih kolega čujemo ono što ne čujemo od akademske zajednice, od profesora s pravnog, ekonomskog i raznih drugih fakulteta. Još uvijek umjetnici mogu da naprave performans, još uvijek umjetnici mogu da protestiraju itd.

E sad, problem je što je to šaka jada, što je to malo; statistički gledano, umjetnička zajednica je najmanja zajednica u Bosni i Hercegovini. Nema sindikalne organizacije, i to je logično, mi smo po prirodi ljudi koji smo individualci, vrlo rijetko nastupamo unutar horova i kolektivno, i to je sada naša slabost. Međutim, ja želim da kažem vrlo jasno: vi se sjećate one krajnje necivilizirane izjave Paddyja Ashdowna iz 2004. godine o “kulturi kao luksuzu”. To je opšti odnos institucija vlasti prema kulturi.

Nama ne treba kultura koja želi svjesno i sistematsko miješanje vlasti u sferu kulture, a to znači da treba da obezbijedimo dugoročnu dislociranost vlasti iz prostora kulture. Ovako shvaćena definicija kulturne politike može sad da zvuči kao idealizirana i preoptimistična – međutim, ona je evropski standard – ponovo sam citirao izvještaj Vijeća Evrope.

Dakle, kada tražimo brigu za kulturu, mi ne tražimo lojalnost političkim strankama koje su na vlasti niti stranačkim kadrovima. Mi tražimo, znači, da se dislocira politika iz kulture, a da politike ima svijest o tome šta kultura za jednu zemlju znači, šta ona s njenim identitetom znači. Zašto ovo naglašavam? Zato što

je u kulturi jedino moguće da ona bude vitalna i da preživi ako je tu princip kompetencije. E sad, budimo poštenu: još uvijek u Sarajevskom kantonu ne postoji nikakav politički odabir kadrova u menadžemtnu kulture. To je autorefleksija, o tome možemo da pričamo jer snosimo i mi sami veliki dio te krivice: naši su menadžmenti loši. Tranzicija je zapravo period u kojem se mi nismo snašli; očekujemo da sve možemo dobiti iz budžeta itd. itd., ali mislim da je to druga tema.

Želim reći, dakle, da tu još uvijek nema prave političke influencije; ona postoji zapravo u nekim dijelovima upravnih odbora, ali nema je, ne zato što je to civilizacijska razina vlasti prema kulturi nego zato što je kultura zapravo zadnje slovo, zadnja rupa na svirali. Zašto? Kako objasniti (i meni je drago da je premijer večeras ovdje) da je u Sarajevskom kantonu najviše, zapravo 27%, rebalanskom budžeta smanjeno kulturi i sportu? Ako je ukupni rebalans bio 13% na nivou ukupnog budžeta Kantona, zašto mi nismo podijelili istu sudbinu kao i sve ostale druge institucije, kao i svi ostali resori? Kako je moguće da se za više od 70% smanji budžet Federalnom ministarstvu kulture i sporta u odnosu na prošlu godinu? Zar je moguće da taj bauk recesije najviše mora da pogodi kulturnu djelatnost? A to nam se zapravo dogodilo.

Tamo gdje smo vječito u preživljavanju, u egzistencijalnim grčevima, sada tu, zapravo, najviše zarežemo nožem! Pritom ljudi koji se bave ekonomijom, matematikom itd. kažu da je jednostavno tu ušteda jako mala zato što, generalno, malo sredstava ide za kulturu i sport. Mislim da je to zapravo pravo pitanje. Naprosto, mi to moramo sebi priznati: mi živimo u jednoj neprosvijećenoj zemlji krajnje degradiranih svih oblika vrijednosti. Dvadeset godina mi imamo antiduhovnu, antiintelektualnu, i anticivilizacijsku vlast. Otiđite u Jajce i vidite kako Jajce izgleda. Prošetajte Mostarom, ne možete naveče od smrdljive Neretve prošetati. Zašto? Pet godina Gradsko vijeće nije u stanju da uzme kolektore! Ima novac za to, ima kanalizacione filtere! A u kakvom su nam stanju gradovi kojim se mi hvalimo da su kulturnohistorijsko naslijeđe! U kakvom su nam stanju institucije kulture? Ja sam bio u Nišu sa Borkom Pavićević prije dva mjeseca; došli su radikali i na svaku rečenicu koju smo mi izgovorili počeli su da viču uuuuuu, a onda im je Borka Pavićević dobro rekla, i to treba i mi da govorimo: "Prvo očistite klozete pa onda govorite o demokratiji".

Mi smo zapravo na tako niskoj civilizacijskoj razini i ako nešto pod hitno ne preduzmemo, mi ćemo izgubiti supstancu kulture i onda ni ova pijačna nominacija "Pošto kultura?" više neće biti moguća ni za organizaciju ovakvog razgovora.

Dakle, mislim da je vrijeme apela, peticija, protesta. Evo mi smo sad opet pisali peticiju za MESS, apel za Mostar... A ko se oglasio deset dana nakon skandala u Mostaru? Da li ste čuli ijedno saopštenje ijednog organa vlasti po tom pitanju, osim što je federalni ministar na pres konferenciji tog istog festivala rekao da će oni nešto učiniti za Narodno pozorište Mostar. Nas ljudi koji dolaze na festival pitaju, svi nas pitaju šta se to događa u Mostaru, i vi svakom morate da objašnjavate.

Moram da kažem sljedeću stvar: dvadeset i dvije godine sam imao kad je počeo rat u Sarajevu. Imao sam stipendiju za odlazak u Lođ, govorim krajnje intimno, osobno. Odlučio sam da ostanem jer sam smatrao da je to moj izbor između dobra i zla, da ostanem, zapravo da se borim za svoj grad, da taj grad preživi. Bili smo pravi sociološki, antropološki, kulturološki fenomen – to je bila umjetnost u opsadi Sarajeva. Osjećao sam se zapravo kao dio jedne velike porodice. Znamo šta je kultura uradila za pozitivni imidž grada Sarajeva i Bosne i Hercegovine. Imali smo obećanja da će se prema toj kulturi svi odnositi civilizacijski, internacionalizirali smo Sarajevo. I zaista, u Sarajevu imamo četiri renomirana svjetska festivala sa velikim brojem gostiju, sa velikim brojem posjetilaca.

Dakle, imamo rezultate, i pojedinačne i kolektivne, kao institucije i kao pojedinci. Pitanje je zašto se to ne primjećuje? Zašto se to ne valorizira? Zaista moramo kao kolege iz Beogradske filharmonije izdavati javne oglase? Kao što znate, oni su tražili da sviraju po pogrebima i vjenčanjima jer su prinuđeni da sami sebi plaćaju instrumente. Zar smo dovedeni u tu poziciju da mi samo apeliramo protestima, da skupljamo sredstva? Eto, ja sam kao direktor otišao na sindikalni protest i stojim iza svake odluke Sindikata kulture na nivou Kantona Sarajevo.

Dakle, jasna je simbioza ljudi i menadžmenta i djelatnika, i da se stvari u kulturi moraju promijeniti, ali samo ako će doći kompetentni ljudi. Ljudi koji će kreirati opći interes jedino tako mogu podići standard, gdje mogu realizirati svoje individualne interese, meni je to jasno. Siguran sam da ako kreiramo pravila ponašanja, onda se unutar toga možemo i mi realizirati. Naravno, nemam nikakva rješenja; mogu da činim i da radim sve individualno u instituciji koju vodim i s ljudima koje mobiliziram svojim predstavama, svojim filmovima, ali osjećam da je to nedovoljno. I prvi puta imam onaj strašni osjećaj – zato sam i spomenuo opsadu – a znate, od svih ljudskih karakteristika najgori je taj osjećaj bespomoćnosti – ponovo imam onaj osjećaj da sam nemoćan kao na zvuk granate koji sam čuo i koji tu negdje pada, samo ga čujem ono “fffff” i ne znam da li će negdje tu pasti. S tim osjećajem nemoći, bespomoćnosti zapravo, mi ulazimo u 2010. godinu. Eto toliko. Hvala.

Ferida DURAKOVIĆ:

Hvala najljepša. Taj zvuk granate evo nas još prati toliko dugo nakon rata. Ljudi koji su proveli rat u Mostaru, Sarajevu, u Tuzli, oni znaju šta znači to nakon rata. To znači obnovu, ne samo fizičku obnovu, ne samo obnovu zgrada, ne samo obnovu fasada. Šta se poradilo na duhovnoj obnovi? Šta se poradilo na mentalnom zdravlju koje nose recimo kultura i sport? Šta se poradilo na oblicima, sad će se neko naježiti, visoke kulture? Nemojte stalno da govorimo o “narodnjačkoj kulturi”, nemojte da govorimo o narodnjacima koji imaju koncerte u Lisinskom u Zagrebu; to nije dobro za kulturu jedne zemlje, to nije dobro finansirati. Posto-

je drugi oblici kulture, koji su važniji za jednu zemlju i za njen imidž u inostranstvu. Mislim da je vrlo važno posvetiti se višim oblicima kulture. Strajo Krsmanović, direktor *Collegium artisticuma*.

Strajo KRSMANOVIĆ:

Dobro večer. Ja vas pozdravljam kao domaćin ove ustanove u kojoj se nalazimo i kao živo zainteresovan za ovu temu kao i vi. Do sada da se iz intonacije uvodničara moglo već naslutiti koliko smo uistinu zainteresovani i ne sumnjam da će se i razgovor kasnije razvijati u tom smislu. Ja s ponosom želim da istaknem da smo u petak obilježili jedan impresivan jubilej naše kulture, naše tradicije: kad kažem mi, mislim na grad Sarajevo, festival MESS i galeriju *Collegium artisticum* – sedamdeset godina formiranja grupe *Collegium artisticum*, čije ime i tradicije s ponosom slijedi ova Galerija. I ne počinjem ovaj razgovor slučajno tom činjenicom. Grupa *Collegium artisticum* nam je ostavila jednu impresivnu umjetničku i kulturnu poruku, impresivni kulturni i umjetnički amanet, uz sve ono što su pripadnici te grupe autoriski donijeli ovom gradu i ovoj državi – od sintetičkog pozorišta do individualnih briljantnih rezultata na području likovne umjetnosti, muzičke umjetnosti, pozorišta itd. Formirali su tu grupu 1939. godine, dakle u osvit fašizma, i hrabro i čvrsto se eksponirali kao mladi ljudi koji su se vratili iz evropskih metopola i vidjeli šta se sprema, došli su i formirali grupu koja je poslije dvije godine, 1941. godine, i zabranjena zbog te činjenice, ali valja pomeniti imena nekih od pripadnika te grupe: Oskara Danona, osnivača, Voju Dimitrijevića, Ismeta Mujezinovića, Micu Todorović, Romana Petrovića, Danijela Ozmu, Jovana Kršića, Jahijela Fincija, Emerika Bluma – dakle, više od sto intelektualaca, umjetnika prošlo je kroz grupu, donijeli su ovdje savremene umjetničke tokove i hrabro se usprotivili nadolazećem fašizmu. Danas, obilježavajući taj jubilej, ne možemo da akcenat ne stavimo i na ovu činjenicu njihovog antifašizma. Dino MUSTAFIĆ: je na otvaranju MESS-a to rekao: Opet nema druge nego se suprotstavljati raznim fašizmima, koji nikako sa ovih prostora da se iskorijene. Da to umjetnost i kultura mogu efikasnije i bolje od mnogih drugih ne treba posebno ni obrazlagati. Dakle, evo moga teksta.

POŠTO (POTO) KULTURA?!

Možda bismo večeras ovdje mogli organizovati jednu malu društvenu igru, takmičeći se ko može smisliti više kritičkih opaski, gluposti, neznanja, nesposobnosti, primjera siromaštva u kulturi i svega onoga što nas ovih dana tišti i što nas je i okupilo oko ove teme.

Iskukaćemo se jedni drugima sigurno, detektirati sve uzroke koji su doveli do ovog stanja, imenovati ili ne sve ministre kulture i premijere koji nisu za kulturu uradili ono što su trebali – i razići se sa osjećanjem mirne savjesti da smo rekli ono što treba reći.

Zaista, možda više i ne možemo.

Jer, kriza u kulturi je trenutno toliko duboka (kao, uostalom, i u svim drugim oblastima društvenog života) da je jednim ili više razgovora nemoguće čak i dektirati sve elemente te krize, a kamoli pokrenuti akciju za promjenu stanja.

I šta onda?

Možda bi najbolje bilo sjetiti se da je bilo i gorih vremena!

Bavljeno kulturom je usud, sudbina – kao i sam život, uostalom.

Između imati i biti – izbor je jedini mogući BITI, pošto-poto.

I uz to biti još kako.

Izgubili smo dostojanstvo, ali nismo kreativnost. Izgubili fondove, ali nismo umjetnike. Uostalom, najjači smo kad je sve protiv nas.

Barem tako se tješimo.

Uostalom, oni što kažu: “Kad god čujem riječ kultura, ja se mašim za – fondaciju” (a budžeti skresani zbog recesije), biće i proći. A najbolje bi bilo da prođu što je moguće prije voljom birača.

Mi koji živimo od njih, nažalost, malobrojni – teško da ćemo ih moći smijeniti. Oni što mogu – teško da razumiju naše (i svoje) potrebe. Više vjeruju političkim i vjerskim liderima, medijima i strahovima od drugih nego vlastitim očima i stomacima.

I tako ukруг.

Do nove tranzicije.

Dotle, evo i od mene nekoliko “bisera”.

Nalazimo se u prostoru jedne od naših najuglednijih galerija, koja iduće godine obilježava 35 godina postojanja i rada, a prije dva dana je obilježila 70 godina grupe čije ime i tradiciju sa ponosom slijedi.

Ako podignete glavu, vidjećete da prokišnjava. Tačnije, raspada se.

Naravno, to se nikoga ne tiče. A i kako bi kad u ovom gradu, od 1945. godine do danas, nije izgrađen ni jedan namjenski objekat za kulturu, osim Pozorišta mladih (skromne građevine koja i sama treba rekonstrukciju), poneke kino dvorane (“Kumrovec” je nedavno šaptom pao) i možda nekog doma kulture (koji nikada nisu ispunili svoju funkciju).

Sve drugo su adaptacije i prilagodbe, nerijetko improvizacije.

Zato danas, glavni grad Države nema adekvatnu pozorišnu scenu (polu MESS-a igramo u Zenici), nema koncertnu dvoranu, izložbeni paviljon, muzej savremene umjetnosti... Ma kakav muzej – pa ovaj grad nije u stanju ni dan-danas

sagraditi “brvno” preko Miljacke (ispred Likovne Akademije), a kamoli kakav ozbiljniji reprezentativni objekat iz kulture!

Ne može obnoviti “baraku” na Koševu (STENS dom), a kamoli napraviti pristojan fudbalski stadion (I ova nam reprezentacija igra u Zenici).

Poređenja radi, jedna naša provincija, čiji je budžet tačno 100 puta manji od Budžeta Kantona Sarajevo, u posljednjih je nekoliko godina izgradila sportsku i pozorišnu dvoranu, fudbalski stadion i reflektore na drugom stadionu, podigla tri pješačka mosta preko rijeke triput veće od Miljacke, asfaltirala puteve do svih sela u opštini itd... Dokaz da se ipak može, samo kad se zna.

Ovih dana se na BHT prikazuje serija “Aleksa Šantić”. Bez obzira na kvalitet i sadržaj te serije, zorno je vidljiva jedna stvar: u Mostaru tog vremena se strasno živjelo i umiralo za kulturu i umjetnost.

U današnjem Mostaru umiru kultura i umjetnost. Još se niko odgovoran u ovoj zemlji nije zbog toga ni “počešao”.

Neznanje i korupcija ovdje caruju. Još kada se “uspješno” prožimaju, kao što je slučaj s onima koji danas vode kulturnu politiku kod nas, eto “recepta” za stanje u kojem smo.

Šta je odgovor?

Promijenimo ih! Sad ili – ko zna kad.

I još da kažem: ima kod nas ministara kulture koji kažu: “Kad god čujem riječ kultura, mašim se za Fondaciju”, a i ona je desetkovana recesijom. Da li baš recesijom, ne znam. Evo toliko, mislim da može biti inspirativno. Hvala.

Ferida DURAKOVIĆ:

Zaista postaje sve postaje gušće i gušće. Sad sam dobila jednu poruku: Mustafa Mujezinović, premijer Vlade Federacije BiH, pozdravlja skup i izvinjava se što ne može doći. Da ne povjerujete. Ovo se nikada nije desilo u mojoj karijeri. Ovo ipak ima jedan nivo u kojem se ogleda ono što će možda biti dobro... Ali sve mi se čini da nam cigani oko kuće hodaju!

Evo nas četvoro smo, čini mi se, rekli ono što bi moglo da vas izazove na razgovor. Javio se Alija Čengić. Čini mi se da je njegov prigod vrlo interesantan. Alija Čengić je dugogodišnji djelatnik u kulturi.

Alija ČENGIĆ:

Maloprije Strajo reče: nemamo odgovora. Ja ću sebi uzeti za pravo da u svojoj diskusiji dam odgovor. Riječ je isključivo o odnosu vlasti i kulture, bolje reći o jednom neprirodnom položaju u kojem se kultura našla, a to je da o njoj odlučuju ljudi koji nisu zainteresovani za tu oblast iz prostog razloga što su dovoljno op-

terećeni svojim resorom, odnosno oblasti koju vode. Ako bih morao da dam naslov ovoj svojoj diskusiji, onda bi to bilo "Kultura u raljama politike". Međutim, juče su me neki fini ljudi nagovorili da uradim nešto što možda može danas izgledati neuobičajeno, pa sam se s Jaskom dogovorio. Čućemo jednu pjesmu, to je protestna pjesma, pjeva je jedan hrabar čovjek, svi ste je najmanje jedanput čuli. Govori o odnosu vlasti i čovjeka, odnosno o odnosu vlasti i osjećaja. U pjesmi se pominje riječ bagrenje, a vi samo zamislite kad kaže "Ne lomite mi bagrenje" da je bagrenje kultura. Pa da čujemo tu pjesmu.

(Đorđe Balašević pjeva pjesmu "Ne lomite mi bagrenje")

Valjda nas neće vjetrovi oduvati. Kažu da je uvijek kraće kad se napiše, pa ću pročitati. U stvari, povući ću paralelu kako je nekada bilo u kulturi i kako je sada.

Društvene djelatnosti, pa samim tim i kultura, bile su u prijeratnom periodu odvojene od države. Sredstva za sve djelatnosti kulture se nisu nalazila u budžetima društveno-političkih zajednica nego odvojeno, u fondovima ili SIZ-ovima, tj. samoupravni interesnim zajednicama. Na taj način je raspodjela sredstava bila bez neposrednog uticaja države i politike bilo koje vrste. S druge strane, država je imala svoj direktan uticaj i nadzor nad radom institucija kulture, u mogućnosti smjene direktora u jasnom finansijsko-knjigovodstvenom sistemu, sa svim ograničenjima u pogledu plaća ulaganja i slično. Nije bilo bojazni da će institucije kulture učiniti bilo šta što nije u skladu sa propisima koje je donijela država. Kultura i njene institucije imale su svoje dostojanstvo u društvu, bez obzira na uvijek nedovoljna ukupna sredstva, ali nije bilo mogućnosti da dođe do naglih i velikih padova, do smanjenja sredstava, do stega i kalupa bilo koje vrste koji su neprirođeni biću kulture.

Šta se dešava poslije rata? Kultura se nalazi pod neposrednim uticajem države, odnosno kantona. Sredstva svih društvenih djelatnosti, pa i kulture, nalaze se u budžetu kantona – govorimo sad o Kantonu Sarajevo, ali praktički ovo se može odnositi na sve kantone, pa možda na Republiku Srpsku. Uveden je trezorski način finansijsko-knjigovodstvenog poslovanja, koji se pokazao kao neefikasan i destimulativan. Ukinuti su žiro-računi javnih ustanova kulture, od kojih neke postoje pedeset, šezdeset pa i osamdeset godina, i za sve to vrijeme nije se nikada desilo da neka vlast ili sistem ukine njihove račune. Danas i najmanje udruženje, na primjer gitarista ili daktilografa, ima svoj račun, a Narodno pozorište, biblioteka ili muzej ga praktično nemaju.

Treba napomenuti to je bitno da svi znamo da je Kanton zapravo dobio bilansni prostor, kako se to kaže, za onoliko sredstava koliko je kultura imala i ranije. Tako isto i ostale društvene djelatnosti: obrazovanje, socijala, sport itd. Prema tome, Budžet Kantona Sarajevo sastavljen je od stvarnih budžetskih sredstava za organe uprave i sredstava društvenih djelatnosti koje su ranije bile pri SIZ-ovima.

Zašto ovaj sažeti istorijat? Da bi se vidjelo da javnim ustanovama kulture (kao što su pozorišta, biblioteke, muzeji, galerija, pa i udruženja neprofitnih organizacija u kulturi i umjetnici) sredstva ne daju ministri vlada ili poslanici u Skupštini. Sredstva su im dana u proširenju bilansnog prostora budžeta, i ona su zagaranтована. To svi u kulturi treba da znamo jer samim tim ne bismo bili u jednom podređenom odnosu naspram organa vlasti i uprave, zahvaljujući za svaku marku koja se dobije. S druge strane, ovo može biti korisno saznanje i za one u vlasti, načelnike, ministre, poslanike koji odlučuju o raspodjeli sredstava unutar budžeta. Ne bi se onda desilo da se u ovoj godini sredstva kulture umanje za čak 28%, a budžet se smanji za 18% u odnosu na 2008. godinu. Samo ta razlika u procentima smanjuje iznos kulture u ovoj godini za blizu dva i po miliona! Ipak, frapantan je podatak da su sredstva kulture u ovoj, 2009. godini čak manja od onih u 2006. godini, a budžet je još uvijek veći; na taj način su kulturi uzeta sredstva za više od šest i po miliona maraka

Samo na osnovu ovih brojki se, htjeli-nehtjeli, mora zaključiti kakva je "kulturna politika" Ministarstva, Vlade, Skupštine i stranaka. Ta politika je takva da uzimamo ogromni iznos za kulturu, a praktično postepeno pretvaramo Sarajevo kao glavni grad Bosne i Hercegovine u kulturnu provinciju. Poseban je problem unutrašnja raspodjela ionako smanjenih sredstava kulture, gdje se veliki iznosi stavljaju na pojedine stavke a osiromašuje ogroman broj organizacija kulture koji su svojim radom neophodni ovom gradu.

Što je najgore u svemu ovome, niko na bilo kojem nivou vlasti uopšte ne smatra za potrebno da obrazloži zbog čega se sredstva kulturi ili pojedinim institucijama u kulturi smanjuju više nego što se smanjuje budžet. Oni se jednostavno zaklanjaju za opšte teškoće, recesiju i sl. To govori da oni kulturu i sve kulturne radnike smatraju nevažnim i nejakim, pa mogu oduzimati i raspoređivati njihova sredstva kako oni žele, a mi u kulturi želimo i uvijek smo se tako i ponašali, da kultura dijeli sudbinu društvenog trenutka, ma kakav on bio, pa naravno i budžeta, ali to znači da koliko se smanjuje budžet da se toliko smanjuju sredstva kulture – za to se moramo boriti. U takvoj situaciji, kada je kultura na margini interesovanja onih koji o njoj odlučuju, samim tim dolazimo u težu situaciju nego što bi to objektivno trebalo da bude. Zato jeste konačno rješenje, a ja to mogu reći odgovorno, povratak kulture i drugih društvenih djelatnosti u posebne, odvojene oblike, fondove ili neki drugi naziv, bez neposrednog uticaja političara na raspodjelu sredstava.

Odvajanje zdravstva iz budžeta Kantona Sarajevo u poseban fond prije nekoliko godina se pokazalo kao dobro rješenje i sada, nasreću, zdravstvene ustanove ne zavise od toga kako će im neko u budžetu odrezati sredstva.

Znam da na ovakvim skupovima nema prijedloga zaključaka, ali ja ću ipak tri, ne predložiti nego jednostavno izreći:

Pokrenuti inicijativu da se kultura, a i neke druge društvene djelatnosti, izdvoje iz budžeta Kantona u poseban fond za kulturu, koji će poslovati po propisima i zakonima Federacije BiH i Kantona Sarajevo;

Izdvojiti kulturu iz trezorskog načina poslovanja i vratiti žiro-račune institucijama kulture, i to makar u dijelu vlastitih prihoda. Kanton će odrediti u šta i na koji se način mogu koristiti ova sredstva. Naravno, samo za osnovnu djelatnost, ne za plaće; I

Ono što je najvažnije i što je najkonkretnije, i vrlo skoro, rebalansom Kantona Sarajevo u oktobru 2009. vratiti sredstva kulturi koja su joj uzeta procentualno više u odnosu na 2008. godinu nego što se budžet smanjio. Iako siromašna kao oblast, kultura treba da dijeli sudbinu budžeta i da se njena sredstva smanjuju najviše do procentualnog iznosa smanjenja budžeta.

To je ono što smatram da treba uraditi, najracionalnije, bez obzirom što kažemo: pa mi smo umjetnici, bez obzira iz koje oblasti, ali ako ćemo se boriti za nešto onda se čovjek, ja tako smatram, uvijek mora boriti na način kako je to u društvu. Mi moramo na određeni način možda da budemo više pravnici nego da se sami sebi jadamo. Mislim da odvajanje kulture i drugih djelatnosti od "države" jeste jedina naša šansa, bez obzira što to možda nekome može izgledati kao utopija, ali ja mislim da nije. Hvala

Ferida DURAKOVIĆ:

Hvala lijepo Aliji Čengiću. Za riječ se javio Haris Zaimović.

Haris ZAIMOVIĆ:

Sindikata zaposlenika u kulturi Kantona Sarajevo

Ja sad neću da jadikujem ovdje i da pričamo, jer poznata je priča o tome da mi stalno kukamo kako je teško. Pokazaću samo jedan primjer kako je nastao ovaj sindikalni odbor. Prije godinu dana dvoje-troje ljudi (ja sam djelatnik Istorijaskog arhiva Sarajevo koji je kao institucija pri ministarstvu kulture), nas dvoje-troje iz Arhiva se zainteresovalo za situaciju pošto su aktuelni ti problemi i pošto stalno kukamo, žalimo se, koji je način da nešto uradimo? Onda nam je pravnik rekao – zašto ne bismo probali sindikalno djelovanje. Raspitali smo se i, pošto smo pri Ministarstvu kulture, znači logično je da tražimo nešto što bi se zvalo sindikat kulture, pa smo otišli na Internet i ukucali Sindikat kulture Bosne i Hercegovine. I nije ništa izašlo. Ali smo tako dalje gugalili, gugalili i naletjeli na rganizaciju koja se zove Sindikat srednjeg i visokog obrazovanja, nauke, odgoja i kulture i na ime koje je nama poznato bilo iz medija, Dženana Tanović-Hamzić. Ta borba koju su oni tamo vodili, znači koju smo mi gledali na televiziji jer niko iz kulture nije obraćao pažnju na njihovu borbu, ticala se u suštini institucija kulture na budže-

tu Kantona Sarajevo. Adresa je Dom sindikata. Otišli smo tamo, nismo tražili da nas iko zove. Nas troje-četvero došli smo, predstavili se. Ona nam je rekla: Zna-te, sindikat već djeluje, sad Filharmonija ima jednu sindikalnu organizaciju. Mi smo pokrenuli proceduru koja nije jednostavna. Pozvali smo gospođu Tanović-Hamzić; objasnila nam je šta je to kako se oni bore, šta radi sindikat, koja su pravila igre, zašto je sindikat važan itd. I tako je to krenulo. Poslije mjesec dana smo doznali da je i Sarajevo Art prišao.

Onda smo se malo utišali i onda je opet krenulo iza Nove godine, šušalo se o toj recesiji. Pokrenuli kampanju oko institucija kulture u Kantonu Sarajevo i krenuli smo u Narodno pozorište, Pozorište mladih, muzej, mi ovdje govorimo o umjetnosti, ali institucije kulture su šire od toga, tu su i naučne ustanove kao muzeji, biblioteke, arhivi... Znači u kulturi djeluju arhitekti, arheolozi, inženjeri biologije, inženjeri hemije, to je strašno široka oblast – dovoljno je da pogledate tu sistematizaciju pa da vidite koje su to sve djelatnosti koje su u kulturi. Mi smo se u aprilu obratili Skupštini Kantona Sarajevo, premijer je tad bio prisutan, kao Sindikalni odbor za kulturu Sindikata srednjeg i visokog obrazovanja, nauke, odgoja i kulture Bosne i Hercegovine za Kanton Sarajevo. Isto takva organizacija postoji u istom sindikatu i u Tuzlanskom kantonu, na isti način su se ljudi okupili, čak i prije nas. Onda je krenula ta priča o recesiji, krenuli su štrajkovi. Obratili smo se Narodnom pozorištu, sazvali pres konferenciju, obratili se tada i imali razgovore i sa vladom. Tog ljeta premijer je dolazio i onda smo uspjeli da ostvarimo kontakt i s ministrom. Mi se nadamo još jednom sastanku, očekujemo poziv, to nam je ministar obećao, za tematsku sjednicu, koja će biti u novembru, ne znam datum, biće sjednica samo o kulturi. Ovdje, naime, imamo dva problema: društveni problem Bosne i Hercegovine, sistem vrijednosti i raspad sistema kad su u pitanju vrijednosti i kultura, a drugi znači angažovanje i iznalaženje načina da vidimo šta to možemo da uradimo mi sami, da ne čekamo nekoga.

Znam kao čovjek koji je hodao po tim institucijama: u suštini, velika je krivica i na nama. Očekujemo da nam neko drugi riješi problem. Pred Pozorištem smo se okupili da izrazimo naše neslaganje s onim šta se događa u Mostaru: okupilo se sto ljudi: to je dosta, ali opet malo u odnosu na to koliko nas djeluje u Kantonu Sarajevo. Pet stotina ljudi je zaposleno u institucijama kulture, oko pet stotina. Znači, veliki je problem u nama. Pokušavamo da kao sindikat stupimo u kontakt sa ministrom, da zajedno s ministrom nađemo neka rješenja. Jedno od rješenja je kolektivni ugovor. Mi nemamo kolektivni ugovor u kojem ćemo regulisati prava o kojima mi ovdje govorimo. Da postoji kolektivni ugovor, ovo se ne bi smjelo događati, ovakve stvari kakve se u Mostaru događaju. Činjenica je da djelujemo opet parcijalno, djelujemo u Sarajevu, u Tuzli rade drugi, u Mostaru ne djelujemo nikako, u Zenici u Bihaću pogotovo. U Republici Srpskoj postoji takođe sindikat i saraduje se s tim sindikatom, to je Sindikat prosvjete, nauke i kulture. Oni čak imaju potpisan kolektivni ugovor; znači nije da sindikat ne postoji,

postoje sindikalne organizacije, ali, evo, Sarajevo je kasnilo, ali se okupilo koliko-toliko, i još radi na okupljanju. To je dug proces, ubjeđivanje ljudi da se okupimo, da je to potrebno. Toliko za početak.

Ferida DURAKOVIĆ:

Zahvaljujem gospodinu Zaimoviću. Imam samo jedno pitanje, koje može biti potpuno nepoznavanje sindikalne organizacije. Ako PEN Centar ima pasivnih devedeset sedam članova i aktivnih pedeset četiri, a samo jedno i po je uposljeno, ko su članovi Sindikata? Ako Društvo pisaca ima gotovo stotinu članova, a samo dva uposljena, ko su članovi sindikata i na koji način to možemo riješiti? Ako balet ima uposlenog samo jednoga, a ima saradnike koje upošljava, umjetnike koje upošljava, ko su članovi sindikata? Koji je to broj o kojem mi govorimo?

Haris ZAIMOVIĆ:

Vežemo se prvo na institucije, javne ustanove pri Ministarstvu kulture, krenuli smo od toga.

Ferida DURAKOVIĆ:

Onda u tom slučaju ni Društvo pisaca ni PEN ne mogu da budu članovi sindikata.

Haris ZAIMOVIĆ:

Jer su to društva, ali nema to veze, ja govorim da postoji sindikalna organizacija, ona će djelovati od ovih organizacija, ali mi svi možemo da se vežemo i da radimo zajedno kad su u pitanju istupanja pred vladu, pred ministra. Nisu sve institucije, nisu sve javne ustanove članovi sindikata, a opet jeste većina, ali ono o čemu se raspravlja tiče se svijuu.

Dinko KREHO:

Dobro veče. Evo ja sam možda neopravdano ovdje u prvim redovima, ali neću dugo. Prvo, zanimljivo mi je što od naših četvoro uvodničara imamo samo jednu književnicu, dakle jedino je Ferida Duraković iz književnog faha, i to je vrlo zanimljivo budući da mi, na ovim prostorima, kad govorimo o kulturi zapravo najčešće govorimo o književnosti, odnosno o onome što možemo strpati pod tu trijadu nacija-jezik-književnost. Da se ne zavaravamo, ovdje smo vidjeli, iz ovih primjera, da je dominantna koncepcija kulture kod nas još uvijek nacionalna kultura. Ja bih malo obrnuo stvar. Kad se jedan političar na spomen kulture maši revolvera to govori o fobiji od kulture, o strahu mnogih političara. Međutim, ne mi-

slim da je išta manje problematično kad se jedan kulturni djelatnik na spomen politike maši revolvera. Zašto? Imam dojam sve vrijeme dok govorimo o kulturi da govorimo o njoj kao nečemu suprotstavljenom politici. Znači imamo kulturu, i imamo politiku kao neku silu koja je ugrožava. Jesu li stvari tako jednostavne? Mislim da nisu, i evo postaviću to kao pitanja. Nije li najveća pobjeda i najveće lukavstvo politike uvjeriti nas da postoji kultura u kojoj politike nema? Znači, uvjeriti nas da ne postoji ono što Baudelaire rekao za đavola: đavolovo najveće lukavstvo je uvjeriti čovjeka da đavo ne postoji. Evo jedan vrlo surov primjer: devedesetih godina na istim ovim prostorima, za vrijeme raspada Jugoslavije, pisci koji su zagovarali etničko čišćenje opravdavali su masovne zločine, sve vrijeme su govorili isključivo u ime kulture i gnušali se politike. Danas, kad jednom Matiji Bečkoviću kažete da se on bavio politikom, on s gnušanjem kaže: *Ne, ja se bavim kulturom, moja je kultura*. Dakle, zato mislim da su stvari malo kompleksnije od toga. Hvala.

Ferida DURAKOVIĆ:

Hvala najljepša. Ovo je bilo osvježanje za večeras. Sead Fertahagić se javio za riječ.

Sead FETAHAGIĆ:

Moram izraziti izuzetnu zahvalnost ovoj četvorki za uvodne napomene. Oni su između ostalog rekli, pogotovo Ferida, da za situaciju u kulturi i umjetnici snose odgovornost. Vidite ovdje koliko nas ima. Pitao sam koliko je poslano poziva, kažu jako mnogo, a nema mnogo ljudi. Ne interesuje ih. Nema nijednog filmadžije. Što ovdje nema ni jednog filmadžije? Odgovorite mi! Boli ih dupe, oni dobijaju pare. E to je osnovno, nikog ovdje od filmadžija nema. To je suština. Prema tome, i umjetnici su odgovorni, neće da dođu na raspravu. Drugo, veoma mi je teško što neću napasti političare. Evo imamo preko puta Besima Mehmedića. Zašto je pristao da bude premijer, to je davno odgovorio u sebi. On ne može ništa da uradi. On ne može ništa reći jednom dobrom glumcu, izuzetnom glumcu, Emiru Hadžihafizbegoviću, koji glumi u reklamama u Hrvatskoj, on mu ne može prigovoriti jer Emir će mu reći: *Šta se tebe tiče, ne petljaj se, ti si jedna stranka, ja sam druga*. To je suština. Ne može da mu kaže ništa oko raspodjele novca, ne može mu narediti jer je on druga stranka – to je apsurd: jedan premijer nema vlast. To ja tebe ne hvalim, samo se čudim što si to prihvatio jer ne možeš to raditi u ovim političko-društvenim okolnostima. U gradu Sarajevu, gdje je kultura ipak najrazvijenija, ne možeš ništa uraditi jer on kaže: *Iza mene stoji moja stranka, a iza tebe tvoja*. To je suština. Hvala

Ferida DURAKOVIĆ:

Prije nego što riječ uzme gospodin Besim Mehmedić, replika. Strajo Krsmanović.

Strajo KRSMANOVIĆ:

Seji replika oko ovih filmskih reditelja, radi cijele istine. Imao sam sreću i čast da budem član žirija za izbor filmova za sufinansiranje iz Federalne fondacije za kinematografiju. To su za filmske potrebe zanemarivo male pare – sto pedeset, dvjesto, dvjesto pedeset hiljada po filmu, i to sve poreskih para koje naši reditelji iz ove države dobiju za svoje filmove, za koje dobijaju između ostalog i velike nagrade. Sve druge pare oni donesu iz inostranstva, i to je jedna od boljih djelatnosti, jer ljudi za tuđe pare snimaju svoje ideje. To se poslije javno promovise i ovako i onako, ali je činjenica da filmski reditelji od našeg poreskog novca ne dobiju više od toga. Ove godine je bilo devetsto hiljada maraka za četiri igrana filma.

Ferida DURAKOVIĆ:

To znači da bi fondacijski oblik organizacije po resorima kulturnim možda mogao da upali u ovoj opštoj neimaštini, kao mogućnost raspodjele isključivo onoj djelatnosti za koju je fondacija namijenjena? Evo ovog trenutak pada mi na pamet gospodin Gavriilo Grahovac: koliko god mi bili nezadovoljni nekim raspodjelama, činjenica jeste da je on novce koje je dobio u okviru Ministarstva kulture i sporta FBiH rasporedio u sada već četiri fondacije. Prva je nastala Fondacija za izdavaštvo/nakladništvo, koja ima padova i uspona, ali postoji neka količina novca koju Fondacija izdvaja godišnje a koja je namijenjena izdavaštvu, druga je Fondacija je za film, treća fondacija je Muzičko-scenska likovna i četvrta je Fondacija za bibliotekarstvo. Čini mi se da bi taj oblik organizovanja umjetnosti čak i na državnom nivou mogao možda da upali. Premijer Kantona Sarajevo Besim Mehmedić.

Besim MEHMEDIĆ:

Dobro veče, dame i gospodo. Na pitanje koje je uvaženi gospodin Fetahagić meni postavio pretpostavljam da ne moram odgovoriti. Ali malo je kontradiktorno ono "tvoj ministar" i "stranke". On nije moj ministar, on je ministar Vlade Kantona Sarajevo. Evo, i ja ću započeti s ovim što sam uspio da pročitam, to umanjene koje vi cijelo vrijeme spominjete. Ja ne želim ni na koji način pravdati koje su to cifre, ali potrudicu se da vidim da li su ovo što je izneseno kroz, hajde da kažem finansijski dio, upravo to što jeste. Bio sam svjedokom i normalno na početku godine smo pravili ovaj budžet; zaista sam ja bar pokušao, jer govorim u ime svoje, kao Besim Mehmedić, da to ne bude oštećeno, naročito što se tiče moje potrebe da ovaj grad Sarajevo ima koliko je god moguće više da u svom kulturološkom i sva-

kakvom drugom obliku ostane grad Sarajevo. Ja ću reći ono što mi se čini da je u ovom trenutku možda jeres, možda nekom nije, možda ništa neću novo reći, ali ovdje zaista jeste pitanje koje je najviše očigledno: kultura plaća zato što u Bosni i Hercegovini prije svega nema kulture dijaloga, zato što nema razumijevanja, a razumijevanja nema zato što nema prijateljstva. Da biste se razumjeli, morate biti prijatelji. Očigledno je da smo svi u jednom velikom galimatijasu.

Čini mi se da je najveći problem Bosne i Hercegovine trenutno, bio, i ostaće, to što smo mi u jednoj velikoj dilemi, odnosno u jednom velikom problemu jer je ono negativno umnogome doprinijelo da se ovo urbano polako sruši. I to je mnogo veći problem nego što je politika. Kako pristupiti ovome što ste vi postavili kao osnovno pitanje "Pošto kultura"? Negdje na početku ove priče, kad sam počinjao da radim ovaj posao, rekao sam da nikome neću ništa obećati i ne obećavam ni sada, ali govorim institucionalno, ako se to tako može reći: svako s ovog skupa ima mogućnost da u pismenom obliku pošalje premijeru Kantona svoje mišljenje, prije nego što dođe do toga da se napravi budžet. Mi imamo dvanaest avlija kad pravimo budžet; niko nikome ne da u avliju, i tu je Sejo definitivno u pravu. Ja ne kažem da nemam snage ili da ne mogu nešto uraditi, zato što svi, i vi ovdje koji sjedite, traže od mene da ja to radim. Institucionalno i ustavno govoreći, premijer sam Kantona, predsjednik vlade, znači treba da razmišljamo o potrebama svih građana Kantona. Postoji jedno malo kratkoročno rješenje za 2010. godinu, a svaka od institucija, svi vi koji sjedite, neka se obrati premijeru Kantona i zatraži ono što misli da bi trebalo da zadovolji njene potrebe. Kad ministar kulture donese taj budžet, nadam se da ću biti sposoban da to elaboriram, kako se kaže na ovakvim skupovima, i da onda usporedim s onim šta je ministar kulture donio na pladanj pri podjeli para. Da li ćemo u svemu tome uspjeti?

Ovdje je postavljeno pitanje fondacija. Moje je mišljenje, nemojte me pogrešno shvatiti, ali taj sizovski način finansiranja kulture mislim da je anahron, i da ne bi donio previše uspjeha, to je moje lično mišljenje kao Besima. U svemu tome treba i neka modifikacija onoga što se zove fondovi, jer je već ispitano na federalnom nivou, uz sve ove mane koje svi znate. Otprilike, u kulturi u ministarstvima se dešava nešto jako slično onome, što nije dobro reći, ali evo ja ću reći: poljubi ministra u ruku pa ćeš dobiti malo više. Ja razumijem svoje kolege, i oni su ljudi, jedino što me u svemu tome zabrinjava je netransparentno trošenje novca. Ali račun se mora podnijeti za ono što se potroši. Naša poreska politika je takva kakva jeste, možda i ne valja, ali mi nemamo standarde evropskog načina finansiranja kulture. Znači, treba da uzmemo evropske standarde ako polazimo od logike da svi zajedno želimo da uđemo u Evropu; onda moramo primijeniti te standarde, što je možda pitanje: da li moramo uzeti sve od toga? Ali to je dobar put da Bosna i Hercegovina nastavi s onim što ima elemenata da bude kultura. Želim zaista. Ne sjedim ovdje kao Besim Mehmedić nego kao premijer Kantona. Ja sam došao ovdje više da čujem, bez velikih obećanja. Međutim, kroz ovu dis-

kusiju čini mi se da bi 2010. godina mogla da se razriješi u jednom pravičnijem odnosu. Dozvolite mi da budem slobodan: ja se ovdje osjećam fantastično. Ali kad dođem među petsto ili šesto ljudi u neko javno preduzeće i kad vidim presjek obrazovanja tih ljudi, kao čovjek osjećam se ružno; oni nisu krivi zbog toga, ali smo svi krivi zato što su oni u takvoj poziciji. Zato i jest moguće da nam dođe Brena i da se mi svi kroz medije peremo od nečega. Ja se nisam prao, ja sam bio protiv toga, ali kao premijer Kantona sam stao iza toga i rekao: *Ne mogu i neću nikad ni jednom zabranom riješiti ništa što se dešava dok sam ja tu*. Čini mi se da mediji takođe mogu mnogo pomoći u iznošenju ovakvih priča.

Neću zaključiti. Stojim na raspolaganju; preporučite ono što se zove vaša realna procjena za svaku od institucija u kojoj jeste ili za koju znate da bi mogla da da takav jedan prijedlog, kako bih ja imao argumente da na raspravi s ministrom i svih ostalih "jedanaest apostola" razriješimo, na osnovu onoga što vi tražite, djelomično problem 2010. godine.

Ferida DURAKOVIĆ:

Zahvaljujem gospodinu Mehmediću. Ovo je bilo fino, racionalno, smirujuće i prilično zbrkano. Jedna je stvar vrlo važna i stoga jedna mala replika za gospodina Mehmedića. Znamo da postoje evropski fondovi kojima imamo pristup; znamo da Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine u posljednjih četiri godine nije napravilo pristup evropskim fondovima za kulturu koji su otvoreni, ja to kao uposlenik u PEN-u znam, bila sam na razgovoru kod zamjenika ministra civilnih poslova – nisam dobacila do ministra. Oni znaju da nisu iskoristili svoju priliku da potpišu sporazum o saradnji između Bosne i Hercegovine i Evropske komisije koja dopušta pristup evropskim fondovima za kulturu, koji su ogromni. Ako Bosna i Hercegovina plati npr. osamsto hiljada pristup tim evropskim fondovima, dobiće milione EUR-a na raspolaganje.

Izgubili smo pravo za 2007. godinu, pa osmu, pa devetu, a sad smo izgubili i za 2010, jer Bosna i Hercegovina nije potpisala sporazum o pristupu fondovima. Da smo potpisali taj sporazum o pristupu, mogli bismo izgrađivati obrazovan menadžment u kulturi, što bi oslobodilo ministre kulture da se obrazuju. Druga stvar: niko nije govorio o zabrani ni jednog koncerta nego o finansijskom učestvovanju Ministarstva kulture u koncertima narodnjaka, koje *nota bene* molim da ovo zapamtite, poštujem jer mislim da su to isto vrlo važni segmenti kulture, ali ako govorimo o višim oblicima kulture, oni tamo ne pripadaju. Postoji ministarstvo koje će reći: ovo je visoki oblik kulture koji predstavlja Bosnu i Hercegovinu u svijetu. Dakle, vrlo je važno prići evropskim fondovima kulture. Mi to ne možemo pojedinačno, to može država, pa čak ni entiteti ne mogu i hvala Bogu za to. Onda kantoni neće imati pravo da kažu: nemamo para jer će imati pristup kulturnim fondovima. Sad se javio Husein Zvrko.

Husein ZVRKO:

Mislim da je poslije premijera Mehmedića malo teško govoriti jer zaista nas je smirio pričom da će nešto uraditi i nadam se da ćemo, ako se dio od toga ostvari, biti zadovoljni. Ovdje svi pričamo o broju ministara. Ima li ovdje koji od tih ministara a da nije gospodin Mehmedić? Ako se jadamo jedni drugima, ova bi priča večeras bila samo jedna jadikovka. Zato čestitam na ljudskosti i hrabrosti premijeru što je došao i uzeo riječ i ohrabrio nas ovako. Druga stvar: pomalo smo mi sami koji radimo u kulturi krivi. Ne znam koliko se ovdje ljudi zaista obrazovalo kako se popunjavaju upitnici za pristup evropskim fondovima. Međunarodni monetarni fond je to organizovao preko Privredne komore. Mogu vam reći, u administraciji državnoj mnogo ljudi koji odlučuju o tome i ne otvore kovertu, a kamoli da znaju kakav treba da bude taj materijal koji treba za fond. Znači, mi moramo to naučiti, jer to je evropski princip, i oni to znaju. Ovdje sam se javio prije svega jer sam predsjednik Udruženja kulturno-umjetničkih društava Bosne i Hercegovine. Ako establišment Bosne i Hercegovine smatra ovu državu svojom, mogu vam reći da ima kulturu tačno onakvu kakvu on želi. Dalje, radi glasanja i glasačke mašine njima treba razjedinjena kultura naša, njihova, ova itd. Zašto to? Na ovom primjeru ću vam reći šta se dešava: imali smo velikih problema da Bosnu i Hercegovinu uvrstimo u UNESCO-vu sekciju za tradicionalnu kulturu – a tradicionalna kultura je sve, od arhitekture, običaja, do tradicionalnog stvaranja i narodne i umjetničke književnosti recimo. To su pokušala i donekle uspjela da uđu: recimo, hrvatska, pa onda srpska kulturno-umjetnička društva, i naravno dobro finansirana.

Međutim neko je iz UNESCO-a rekao: *Ne, nama treba država Bosna i Hercegovina*. Onda su se našli ljudi koji zaista dobro misle ovoj državi; organizovali smo se, formirali smo savez na nivou Bosne i Hercegovine, i uspjeli smo da nas prime u UNESCO, da formiramo sekciju za tradicionalnu kulturu, i naravno, stvorili svoje statute sa sjedištem u Sarajevu. Ja sam trenutno na čelu te organizacije. Sami ste ovdje rekli da nema ministra na nivou države, ja nemam čovjeka koji će reći: pa slušajte, vi dobivate pozive iz čitavog svijeta, ovi nam nude novac, a mi ne znamo na koju adresu da dođe. Mi nemamo praktičnog odgovora kako da se pomogne toj krovnoj bosanskohercegovačkoj organizaciji, a ljudima su puna usta Bosne i Hercegovine. I nije izgovor recesija, jer mi smo otkako smo država stalno u nekoj recesiji. To je samo izgovor političara za sve što se ne čini. Organizatore pozdravljam i zahvaljujem i zbog ovog provokativnog naslova. Pominjali su svi gospodina ministra Hadžihafizbegovića; on se nikad nije potrudio niti je došao u naš savez niti da razgovara sa rukovodstvom saveza, da se nađe, a ima prostora gdje može. Prije rata Republika Bosna i Hercegovina imala Savez na nivou Bosne i Hercegovine, pa je imao svoje prostorije, pa gradski savez – i on je imao svoje prostorije, a te prostorije je u opštoj ovoj otimačini neko uzeo. Ne smijem ni spomenuti gdje su. Mi ćemo zaista napisati jedan dopis i učinite nešto za

jedan mali prostor u koji će se smjestiti i Kantonalni savez kulturno-umjetničkih društava i savez na nivou Bosne i Hercegovine, državni. I hvala vam još jednom.

Ferida DURAKOVIĆ:

Hvala najljepša gospodinu Zvrki. Edina Papo.

Edina PAPO:

Dobro veče svima. Ja sam Edina Papo umjetnička direktorica baleta Narodnog pozorišta. Mislila sam da li da se večeras javim, međutim, slušajući diskusije u stvari zaključujem: u zadnjih godinu dana, pa unazad pet godina, pa unazad poslije rata, zabrinjava me činjenica da se problem dokazanih umjetnosti i umjetnika na isti način tretira, odnosno na isti način ih se ponižava da traže novac za ono za šta oni u stvari vrijede. Na ovo me ponukala vaša konstatacija o visokoj kulturi. Ja pripadam umjetnosti koja je neverbalna, vrlo senzibilna i vrlo tanana. Naravno, sve umjetnosti i ljudi koji se bave umjetnošću su na neki način su vrlo senzibilni i vrlo važni i vrlo potrebni ovom našem društvu. Nekoliko puta se tražilo da se umjetnici u ovoj državi na neki način valorizuju, odnosno poštuju, odnosno da im se da priznanje. Večeras sam čula nekoliko puta da umjetnici jedva žive od plata. Zamislite tek kako žive od penzija!

Dakle, nikako da dođemo na zelenu granu pa da se umjetnici na neki način priznaju. To je urađeno na ovaj ili onaj način u Srbiji, da ne govorim u Evropi. Šta priznajemo mi? Koliko ja mogu da primijetim, i izvinite na konstataciji: privatluk, lopovluk, otimačinu, nisku kulturu, folk zvijezde, nešto što nam dolazi sa strane, što nam neko drugi servira. Mi se jednostavno razjedimo toliko da se istopimo od tog užasnog pada morala. Evo to mene zabrinjava: gdje su te veličine, odnosno možemo li mi, jesmo li sposobni da držimo nivo koji smo imali? Imamo toliko umjetnika koji su poznati u svijetu, nije bitno u kojoj su branši, a ovdje su niko i ništa. Kad govorimo o izuzetim penzijama, apsolutno ne pominjemo umjetnike. Pominjemo neke druge sfere, uz dužno poštovanje tih drugih sfera, ali tačno reče gospođa Duraković: puna su usta umjetnika kad treba da se slikamo i hvalimo, a kad treba konkretno da im damo do znanja da su oni važni, nigdje ni odluka ni prevođenja. Ovo ste gospodine premijeru krasno kazali: vi ćete se potruditi, ne obećavate ništa, naravno teška su vremena, ali da u 2010. godini barem nešto krene, da se neko brine o tome kako mi u pozorištima živimo. Vjerujte mi, sjediću i osam sati u neudobnoj fotelji, ali dajte mi da radim kako treba, jer u baletnoj dvorani nemam ni kasetofona! Zaista, novci se dijele prema ovome što ste vi govorili, ko je kome bliži, amidža, daidža itd. pa neki teatri žive, a neki bogami jedva. Historijski muzej nema prilaza kojim se može dopremiti eksponat u Muzej jer je i sa jedne i sa druge strane zagrađen prilaz. To niko nije primijetio. Dakle, nema sankcija u kulturi kao, recimo, u nekim drugim državama.

Znate, ne možete vi biti direktor, a stalno gubitak. Pa, ne znam, troši se ogroman novac na benzin i na ostale stvari, a mi mislimo kako ćemo kostimografiju opremiti za ovu ili onu predstavu. Da ne govorimo o scenskoj opremi; čekamo da nam dođe neka humanitarna pomoć od nekakvog tamo teatra, koja je davnih dana *old fashion*. Dino je krasno rekao, postoji i odluka, kulturna strategija je 2007. godine donesena, ali mi ništa ne provodimo. A kad govorimo o programima u kulturi koji konkurišu za fondove pri Evropskoj uniji, ponekad imam osjećaj da je i to malo tajno, malo kako-ko-gdje, naravno uvijek su postojali lobiji, interesni krugovi, nas je premalo da mi jedni od drugih tajimo takve stvari.

Dino MUSTAFIĆ:

Da li je ikad iko u posljednjih dvadeset godina čuo u ekspozeu bilo kojeg premijera ili na bilo kojem drugom organu vlasti, da ima program iz kulture? Nikada ni jedan. Čitao sam neke političke programe, postoji po pet-šest rečenica o kulturi – vrlo opšte fraze, opšta mjesta. Mi smo tu srećkovići zato što u Kantonu Sarajevo imamo kulturu i sport; u drugim kantonima je kultura, obrazovanje, nauka i sport, i njih ima trinaest! Drugo, govorimo o ministarstvu civilnih poslova. Gospodin Sredoje Nović je postavljen tamo da blokira sve te stvari. Gdje mi zapadamo u grešku? Mi zapadamo u grešku, mada vas potpuno razumijem kad kažete: učinite nešto, dajte nam prostor, nabavite nam baletne patike... Svi počnemo da licitiramo naše potrebe ovog trenutka i onda izgubimo suštinu zbog koje smo se večeras ovdje okupili. Mi smo se večeras ovdje okupili zbog sistema koji nemamo. Da ne svedemo priču na partikularne stvari i onda izgubimo oštricu svojih napada. Ja ne mogu da prihvatim, Besime, zaista ne mogu da prihvatim činjenicu da vlada može da radi kao dvanaest avlija. To je osnovni problem: politika nije timska nego je partokratska, to su zapravo samo stranački interesi.

Problem je što mi sada adresiramo probleme premijeru Kantona koji je ovdje, a što se tiču državnog nivoa, pa federalnog, to je jedan opći kaos u kojem se mi očito takođe gubimo kao ljudi iz kulture. Zato mislim da se bez ozbiljne integracije kulturnih djelatnika, ne samo na nivou države Bosne i Hercegovine, nego bez internacionalizacije našeg problema neće mnogo desiti. Ja član Evropskog kulturnog parlamenta u Geteborgu. Ja ću tražiti rezoluciju Evropskog kulturnog parlamenta o osudi bosanskohercegovačkih vlasti na svim nivoima zbog njihovog odnosa prema kulturi. Izaći ću sa konkretnim podacima rebalansa, sa redukcijama, gašenjem institucija – to će biti moja misija tamo, jer ne vidim drugi način. Ovdje smo mi navikli kad dovedemo strance da nam oni riješe probleme. Stranci su nam napisali izvještaj, napravili nam strategiju, nismo je implementirali. I ono što je rekao premijer: neće moći Bosna i Hercegovina ući u evropske integracije dok ne riješi kulturnu politiku, to je jedan od uvjeta da bismo uopće pristupili integracijama, jer inače, nažalost, nama prijeti opasnost da budemo izbačeni iz kolosijeka do 2014.

Samir LANDŽO, *Kids Festival*

Dobro veče. Unaprijed se izvinjavam što se ovom svojom diskusijom neću upuštati u neku generalnu priču o problemima u kulturi nego ću usko gledati. Radim za jednu dječju manifestaciju koja okupi četrdeset hiljada djece iz Bosne i Hercegovine, znači iz oba bh. entiteta, i usko ću se držati onoga što mene najviše boli, što na jednom federalnom nivou meni nije toliko problem. Ali s Kantonom, već godinama se kao dječji festival, kao dječja manifestacija, susrećemo uvijek sa istim problemima. Ono što je opšta konstatacija jeste da nema dovoljno novca za kulturu; međutim, ono što mene boli jeste kako se taj novac, makar to malo što ga ima, kako se on rasporedi i kako se raspoređuje? Uglavnom uvijek jedni te isti dobijaju najveći dio kolača; znači, uvijek jedne te iste manifestacije su tu konstantno prisutne. Da li su one režimske, da li su one prijateljske, rodbinske, ne bih u to ulazio. Maloprije je bila jedna konstatacija da su ljudi unutar kulture možda i sami krivi za to. Ja sam čuo da je napravljena jedna brošura koja je poredala manifestacije u Bosni i Hercegovini; tu je dosta hrabro s vaše strane bilo praviti neku valorizaciju projekata i opet su poredani na onaj način na koja su se sredstva dijelila, bilo na kantonalnom bilo na federalnom nivou. I sutra kad ljudi koji uzmu tu brošuru i pogledaju, imaju puno pravo da kažu: Pa dobro, dajemo pare upravo onako kako su poredani. Samo ne mogu da shvatim da ima projekata koji vrijede sto dvadeset puta više ili dvjesto puta više nego ijedan drugi projekat. Naš projekat je namijenjen djeci. Međutim, ispada da pojedini projekti vrijede dvije stotine puta više nego naš. Ima jako puno takvih projekata, jako puno ljudi, odnosno onih koji ih organizuju ili rade na kulturnom planu, ali boli ta raspodjela.

Nevenka HAJDAREVIĆ:

Ja bih možda mogla malo više da govorim o institucijama koje su na državnom nivou a koje još nisu riješile svoj status ni finansiranje. Ali prvo da kažem da je forum kulture još u formiranju, da nismo završili proceduru oko registracije, a kad završimo proceduru onda ćemo vjerovatno krenuti u jednu ozbiljniju akciju koja u stvari podrazumijeva da ćemo ono što je dato i predviđeno strategijom pokušati da na pravi način rješavamo. Nemamo tako veliki odziv, znači nismo jedinstveni, ne djelujemo kao jedna organizacija. Važno je napomenuti da mi ne možemo govoriti o kulturi a ne govoriti o institucijama kulture. Jer pravi predstavnici kulture su institucije kulture, a bez jačanja institucija kulture ne možemo biti ni pravi partneri vlasti. Samo toliko.

Ferida DURAKOVIĆ:

Ovo je jedna lijepa rečenica: bez jačanja institucija kulture ne možemo biti ni pravi partneri vlasti. Mislim da je to vrlo važna stvar. Slavko Pervan. Ali prije replika premijera Besima Mehmedića.

Besim MEHMEDIĆ:

Neću nikoga da uvrijedim, nisam bio na skupu kad je bio protest povodom vašeg pozorišta (Mostarskog narodnog pozorišta, *op.ur.*), to ne znači da ga ne bih podržao, ali evo, već dvije-tri godine svjedoci ste da u Sarajevu nema jednog kina, nema ga zato što je napravljena poslovna zgrada. Hoću samo da kažem da je kultura dijaloga potrebna u svakom trenutku, jer koliko god ona ne donosi, može da upozorava. Da je prije dvije godine neko izašao i rekao: zašto ste mi uništili kino Kumrovec, i ne samo Kumrovec, onda bi vjerovatno bilo i signala prema Mostaru i pozorištu da to više ne rade. Ovim sam samog sebe stavio u kontekst, da nisam reagirao kao vlast, nisam mogao ali jesam trebao to uraditi, i zato kad govorimo o kulturi važno je i vrijeme u kojem trebamo da reagujemo. Ako to zaboravimo, onda smo, čini mi se, na slabom putu da rješavamo probleme.

Slavko PERVAN:

Ja sam već u poodmaklim godinama, penzioner sam i ne pripadam nijednoj instituciji, tako da govorim samo za sebe i u ime sebe i kao kolega i kao neko s iskustvom. Skoro će sad biti šezdeset godina kako radim, pa mi ne bi bilo pametno da se vraćam u pedeset i prvu kad sam potpisao prvi angažman, šta smo sve prošli i prolazili u onom vremenu. Ali možda treba napomenuti da je bilo nešto što je meni ostalo u sjećanju kao mladiću od šesnaest godina. Nazvaću to jednom riječju: entuzijizam. Nisam ja bio politički svjestan tada, a niti sam bio nesvjestan; bio je to samo jedan obični entuzijizam koji je bio produkt vremena i događanja, kao što je ovo što nam se sad događa produkt događanja, vremena i ljudi. Ipak malo da se vratim unazad, prvo da vama svim četvoro čestitam na onom kako ste i šta ste govorili. Mislim da je to produkt ovog vremena i da ga vrlo dobro skicirate, i Sejo takođe, i da ne nabrajam pojedinačno. Mislim da je Dino podsjetio na rat. Ja, koji ne govorim o tom ratu nikako, nikako i nikako, da napomenem da sam u tom ratu okupio oko sebe pedesetak ljudi i napravili smo jednu čudesnu predstavu "Kosa", i sad da kažem nešto što nije poznato: to je bilo u okviru privatnog pozorišta, to nije bila nikakva institucija. Tako smo pokrenuli Kamerni teatar u tom momentu, mi smo bili ljudi koji smo mislili da možemo nešto uraditi i uradili smo. Poslije rata, međutim, nešto me je zapanjilo. Zapanjilo me je da za mene u ovom gradu nema mjesta. Ja ovdje nemam posla. Dobro, za mene ima posla u hrvatskom glumištu, za "Pergint" sam dobio nagradu. Ali ovdje nema posla. Zamislio sam da opet napravim neko svoje pozorište, teškom mukom. Dino je jedina osoba koja je podržala to pozorište na pravi način. Zato napominjem da bez mladih ljudi u kulturi, pa možete je zvati kako hoćete, srpskom, hrvatskom, muslimanskom, katoličkom ili ne znam pravoslavnom ili kakvom sve, ostalom, nema smisla, nema budućnosti. Hvala

Dino MUSTAFIĆ:

Samo da kažem kolegama za ovo što je rekao Slavko. Slavko, ti bi se šokirao kada bi znao koliko u ministarstvima postoji sredstava za takozvanu nezavisnu produkciju. To su milioni. Kada bi ušao u analizu gdje je to otišlo, a da nije podržan jedan projekat koji je s naše strane trebao da bude svega pet hiljada konvertibilnih maraka (sa strane Festivala MESS). Nama je čast da smo podržali marak s 50%, i to je trebalo da bude premijera na Festivalu za djecu pa da idemo ne sa Špancima u Srebrenicu, gdje su igrali večeras, tj. ne da španska predstava ide nego da ide bosanska predstava. A to samo govori da kad nema sistema, onda bez obzira na tvoje iskustvo, godine, renome, reputaciju, čak ni ti ne možeš dobiti sredstva, a kamoli mladi početnik i neetablirano ime. To govori koliko su mladi zapravo osuđeni odmah na umjetničku smrt, odmah u startu, i za to je direktno kriva vlast i politika. To smo i mi krivi, ali za to je direktno kriva vlast i politika koja treba da omogući sistem tako da ti mladi ljudi neće odlaziti iz zemlje.

Ferida DURAKOVIĆ:

U svim fondacijama, ili kako god da se to zove, koje budu formirane, mora da postoji ili odjeljak ili sekcija koja afirmira prvijence, koja afirmira prve knjige, prve uratke svih početnika, koja afirmira debitante, mlade ljude, jer oni su, pa čak i u menadžmentu kulture, obrazovaniji od direktora postojećih kulturnih institucija. To su djeca koja su pozavršavala neke škole, ta djeca nemaju posla i njima niko neće objaviti ni prvu knjigu niti im postaviti prvu predstavu, jer od čiste sirotinje mi stariji uzimamo ono što oni treba a ne mogu da dobiju.

Reuf IBRAHIMAGIĆ:

Osjećam se malo uzbuđeno da pred ovakvim ljudima i ja kažem nešto. Ja sam iz masovne kulture iako sam imao prvo zaposlenje u Narodnom pozorištu kao baletski plesač, i otišao sam iz te kuće samo zato što nisam mogao biti bolji plesač od Slavka Pervana i Nedžada Potogije, i otišao sam u jednu drugu branšu, bavio sam se folklorom. Ovdje vrlo često imamo da neko kaže: dosta nam je kulture u opancima. Ja se nekad i naježim na takve rečenice. Jer upravo ta nematerijalna kultura, dakle duhovna kultura jednog naroda, ona je vrlo bitna. Da imamo ovdje katedru za etnologiju, u Sarajevu, onda bismo znali da ganga, na primjer, nema svoj nacionalni predznak, da sevdalinka nema svoj nacionalni predznak, da gluho glamočko kolo nema svoj nacionalni predznak, da gusle nemaju nacionalni predznak. Ovdje neko kaže poljubite ministra u ruku pa ćete dobiti para. S tim se neću složiti jer znam da bar u Sarajevskom kantonu vlast ima tog nečega što nacionalizmu ne da u našu sredinu.

Alija ČENGIĆ:

Samo dvije rečenice na ovo izlaganje.

Nešto slično kao Samir ću pitati. Sredstva Saveza kulturno-umjetničkih društava, znači za dvadeset kulturno-umjetničkih društava koja okupljaju više od tri hiljade mladih u Sarajevu, ukupna sredstva smanjena su za 25%, a budžet za 18%. To je raspodjela unutar Ministarstava; znači, ova vlast treba da kaže zbog čega je tri hiljade mladih ljudi oštećeno, zašto je njima 25% smanjeno, treba da kažete: *vi slabo radite, ili: mi smatramo da vi niste zaslužni i vi treba da više snosite teškoće*. To treba da tražimo, bar da ih upitamo: zašto ste smanjili 25% a ne 18% posto? Oni neće da nam odgovore.

Ferida DURAKOVIĆ:

Čini mi se da bi bilo jako važno napraviti obrazloženje za svaku odluku. Ne samo reći: vi ste dobili toliko i toliko, ili: vama je umanjeno toliko i toliko. E, to je već politika. Potrebno je obrazloženje, to jest transparentan rad u kojem se kaže: *vi ove godine dobivate 25% manje jer niste bili učinkoviti, niste ostvarili program koji ste dostavili, ili: niste nam važni, ili: ove godine za vas nema para jer imamo druge mogućnosti, malo smo prelili u sport, malo smo iz kulture oduzeli itd...*

Sad s radošću da vam predstavim Aidu Čengić, jedno nevjerovatno biće koje je godinama radilo u kulturi, za *Pro Helvetiu*, švicarsku organizaciju za kulturu. Mnogo stvari dobrih i pametnih je prošlo kroz njene ruke i zasluga su Aide Čengić, a to se ne zna.

Aida ČENGIĆ:

Nisam ovo očekivala. Samo sam htjela da postavim jedno pitanje. Imamo neku strategiju, kulturnu strategiju na nivou države, koja nekako odmiče, ali znajući kako to kod nas funkcioniše, načekaćemo se mi dok to zaista bude operativno. Pa ja predlažem, ili postavljam pitanje: zašto mi ne bismo 2010. godinu iskoristili da napravimo kulturnu strategiju za Kanton Sarajevo? To se može, i onda barem da znamo imamo li i kakvu viziju kulture imamo za Kanton Sarajevo. Tu je situacija politička puno jasnija, to je izvodivo, pa onda da znamo da li ćemo i kada imati izložbeni prostor, kada ćemo dobiti i hoćemo li dobiti koncertnu dvoranu kakvu zaslužujemo, da li ćemo imati napokon neku teatarsku scenu koja nam je potrebna, da onda znamo na čemu smo bar za nekih sljedećih pet godina.

Besim MEHMEDIĆ:

Vaše pitanje je zaista odlično. Hoću da kažem da u svemu ovome zaista postoji jedan mali pomak, kao što sam rekao. U 2010. godini dobićemo temelje za akademiju scenskih umjetnosti. To znači da bi trebalo da bude u budžetu za idu-

ću godinu pet miliona u ministarstvu obrazovanja za takvo nešto, jer ima već dva i po miliona. Evo, svi ste svjedoci nečega što je možda vama bilo jasno, ali ja sad govorim: umanjeње budžeta u odnosu na prošlu godinu je bilo stotinu miliona. Zašto to? Možda vas to ne zanima kao kulturnjake, ali postoji jedan razlog. Ja vam kažem i stojim iza toga. Haj'mo napraviti strategiju koja će biti na osnovu javne rasprave za 2010. godinu.

Strajo KRSMANOVIĆ:

Da ne razvodnimo ideju koja je vrlo suvisla. Dakle, svaka strategija ima više nivoa i planira se na duže vremena. Postoji urgentna potreba da se napravi strategija takozvanih kapitalnih ulaganja u kulturu u Kantonu Sarajevo. To je stvar koja je hitna i koja ne zahtijeva puno neke teorijske pameti itd. Mi svi znamo šta nam nedostaje i nema nikakvog razloga da se to ne poreda, ne evidentira i ne kaže: ići ćemo postupno u planiranje, projektovanje, kako to već ide. Dakle, da ne razvodnimo.

Ferida DURAKOVIĆ:

Vrlo je važno što je premijer rekao: dajte meni lično sve svoje prijedloge. Eto nekog budućeg jezgra strategije koju on može s našim zahtjevima predati ministarstvima na razmatranje i dati im neku vrstu zadatka da se formira strategija.

Alija ČENGIĆ:

Reći ću vam svoje mišljenje o nekim strategijama: smatram da naša strategija treba da bude da ostanemo na nogama, a ne kako ćemo nešto veliko, ogromno praviti u nekom narednom periodu. Naša strategija je ovo što i zvanično imamo, da kažem riječ premijera: 2010, a već i 2009. kultura je osiromašila toliko da mi pomalo možemo, ne zato što smo podijeljeni Miljackom kao Mostar Neretvom, us-tvari vrlo brzo doći do toga da se zatvori pozorište ili neka druga institucija, bez obzira što nećemo imati plate a nemamo, jer nećemo imati ni ona takozvana programska, osnovna sredstva koja su naša djelatnost. Znači, u ovom rebalansu koji treba da bude krajem oktobra-novembra treba da kažemo: vratimo sredstva kulturi, ili samo vratimo onoliko koliko je uzeto. Treba stvar raščistiti.

Edina PAPO:

Samo dvije riječi da kažem: dajte da profesionalizam preživi, jer ako se desi da mi do kraja ove godine ne uspijemo imati premijere, ono što institucije kao teatri imaju u planu, mi ćemo zaista imati problem sa ansamblima. U redu, hvala, nema novaca, ali to ne znači da nema onoga ko će snositi odgovornost. Ja kao umjetnički direktor imam plan za 2010. godinu, a nismo ostvarili plan ni 2009, a

ja kao treće lice pred sudom i institucijama odgovaram kao direktor Narodnog pozorišta. Je li to tako ili nije? Ja ću opet o svojoj poziciji: kao nikad prije, u Narodno pozorište u Balet je došlo četvero divnih mladih ljudi od osamnaest godina. Oni su zaposleni, odnosno potpisaće ugovor sutra. Šta da radim sa ta četiri divna čovjeka? Da kažem: Znaite, nemamo premijere do kraja godine, a ne znamo šta će biti 2010!? Ja sam samo umjetnički direktor, a mislim da su u istoj poziciji direktorica Opere, direktor Drame jednog teatra, drugog teatra, trećeg teatra, svi. I ko će da odgovara – to je pitanje svih pitanja. Ja pozdravljam otvaranje novih pozorišta, gradnju novih pozorišta, gradnju izložbenih paviljona... A šta s nama koji postojimo? Mi smo tu već šezdeset godina, sto pedeset godina, a muzeji pred nama trunu i urušavaju se. Niko neće da uzme odgovornost na sebe. Svaka čast festivalima, skidam kapu što nalaze novac, i stranci dolaze, i poznati smo u Evropi po takvim dešavanjima koja su zaista naš znak između ostalog, ali mi drugi koji to ne mogu bogami krepasmo. Izvinite na izrazu. Hvala.

Ferida DURAKOVIĆ:

Taman kad se zakuhalo ja zaključujem. Još jednom napominjem, za one koji žele još da učestvuju u ovoj debati mislim ovo nije kraj. Rekla sam e-mail PEN Centra je krugpen@bih.net.ba, *web site* je www.penbih.ba; pošaljite svoje prijedloge, uključićemo to u transkript koji možemo na kraju poslati ministarstvima koja su nam važna.

Hvala najljepša za dolazak.

ŠTA JE NAMA BERLINSKI ZID?

Uzroci i posljedice – dvadeset godina poslije

ŠTA RADE PISCI U KOLUMNAMA?

Moderatorica:

– Ferida Duraković, izvršna direktorica PENBiH

Uvodničari:

– Joachim Schmidt, ambasador Njemačke u BiH

– Zdravko Grebo, Pravni fakultet Sarajevo, član PEN Centra BiH

– Jasna Bakšić-Muftić, Pravni fakultet Sarajevo

– Ugo Vlajsavljević, Filozofski fakultet Sarajevo, predsjednik PEN Centra Bosne i Hercegovine
Zgrada Evropske komisije, Skenderija 3, Sarajevo, 18.00 sati, ponedjeljak, 2. novembra/studenog 2009. godine

Ferida DURAKOVIĆ:

Godine 1989. pao je zid između Istočnog i Zapadnog Berlina, čime je počelo ujedinjenje (dvije) Njemačke.

Kako je taj historijski događaj odjeknuo na prostoru bivše Jugoslavije?

Kako je odjeknuo na prostoru Bosne i Hercegovine?

Ima li zidova nakon Berlinskog zida, koji (simbolički ili stvarni) rastu u Bosni i Hercegovini, a i šire?

Dobro veče svima u ime PEN Centra Bosne i Hercegovine i Fondacije Heinrich Böll. Radujem se da vas mogu pozdraviti u ovome broju, i u jednom sasvim novom prostoru – u zgradi Evropske komisije u Sarajevu, koju smo na korištenje dobili angažmanom Fondacije Heinrich Böll i Njemačke ambasade u BiH. Čini mi se znakovitim ova simbolika: da intelektualci iz BiH, kojim su kao i svim građa-

nima BiH uskraćene vize za putovanje po Evropi i svijetu, govore o dvadesetogodišnjici pada Berlinskog zida, baš u ovoj zgradi, i to ispred zastave Evropske unije. Berlinski zid jeste pao, i to predstavlja veliki i važan datum u historiji evropske slobodne misli i demokratije. A šta je taj pad donio nama u Bosni i Hercegovini? Gubitak jedne domovine, teško stjecanje druge (ili prve!) domovine, rat i razaranje, nacionalizam i izvjesne, vrlo prisutne i vrlo žive oblike fašizma. Nadajući se da će ova simbolična večer imati nekakvog uticaja na našu budućnost u najboljem smislu, želim da vam predstavim naše večerašnje goste, koji će dati svoj doprinos ovoj velikoj i važnoj temi.

Prvi će govoriti Nj.E. gospodin Joachim Schmidt, ambasador Njemačke u BiH, a zatim će nam se obratiti prof. Zdravko Grebo, pa prof. Jasna Bakšić-Muftić, i na kraju predsjednik PEN centra BiH, filozof Ugo Vlasisavljević. Ukoliko imate pitanja, nadam se da će naši gosti imati volje i vremena da na njih odgovore. Hvala. Izvolite.

Joachim SCHMIDT:

Dame i gospodo, mogu reći da sam se posebno rado odazvao večerašnjem pozivu da upravo na ovom večerašnjem skupu kažem nešto o onome što se događalo 9. novembra 1989. godine, o događajima koji su za nas, ali i za ovu zemlju, bili posebno važni. Sjećam se i danas tog dana prije dvadeset godina, kao da je bilo jučer. Tada sam bio prvi put u inostranstvu, u funkciji prvog sekretara Njemačke ambasade u Nju Delhiju u Indiji i dobro se sjećam kada sam uključio radio – slušali smo vijesti BBC-a, tada nismo mogli pratiti program Deutsche Wellea; tada smo saznali tu vijest, i bili smo izuzetno radosni, bili smo van sebe jer ni u svojim najslobodnijim fantazijama nismo mogli zamisliti da bi se tako nešto moglo dogoditi.

Već smo tokom jeseni 1989. godine mogli primijetiti i osjetiti da u zraku trepere promjene. Hiljade građana Njemačke Demokratske Republike pokušavale su da bijegom dospiju u ambasade Savezne Republike Njemačke, koje su se nalazile svuda u Istočnoj Evropi, i da na taj način dobiju odobrenje da pređu u Saveznu Republiku Njemačku. Proslava četrdesete godišnjice Njemačke Demokratske Republike 7. oktobra 1989. godine za mnoge je bila znak da nastaju promjene u državi koja je politički, socijalno i ekonomski nadživjela samu sebe, a kojom je jedna okorjela politička grupa rukovodila kao sistemom koji svojim građanima nije želio dopustiti ni najminimalnije slobode i koji ih je u zemlji držao kao u zatvoru.

I ranije su pokreti za građanska prava, a osobito nakon jubileja koji je rukovodstvo veoma pompezno proslavilo, imali sve više pristaša i širom NJDR su organizirali mirne demonstracije za demokratske promjene.

Savezna Republika Njemačka, ali i druge zemlje, skoro netremice su posmatrale razvoj događaja. Činilo se da u režimu, koji je do tada bio autoritaran i di-

ktatorski, stvarne reforme više nisu bile sasvim isključene; one su i bile cilj koji su slijedili borci za građanska prava, a koji su upravo u ta svoja nastojanja unijeli toliko odvažnosti, koji su tako hrabro i nenasilno slijedili svoje ciljeve angažirajući se u raznim grupama širom Njemačke Demokratske Republike. Konačno, pošlo im je za rukom da dotadašnje rukovodstvo smijene političari koji su shvatili barem jedno: da se ljudi u Njemačkoj Demokratskoj Republici neće zadovoljiti kozmetičkim izmjenama; naprotiv, očekivali su duboke i dalekosežne reforme.

Događaje od 9. novembra 1989. godine je izazvala jedna više uzgredno izrečena rečenica jednog zvaničnika Njemačke Demokratske Republike; on je u okviru konferencije za štampu, koja je prenošena u cijeloj zemlji, na iznenađenje mnogih izjavio da od tog trenutka za sve građane NJDR-a važi dozvola za prelazak granice i da se ne mora prethodno podnijeti zahtjev za napuštanje zemlje. Desetine hiljada građana su odmah potom bez odlaganja krenule da na malobrojnim prelazima iz istočnog u zapadni dio grada provjere istinitost te informacije. Vjerovatno niko nije očekivao tako masovnu navalu. Zadržavali smo dah u tihom strahu jer nismo bili sigurni hoće li sve proteći mirno – konačno, niko nije opozvao naredbu za upotrebu vatre izdatu graničarima NJDR-a.

No, sve je dobro prošlo: ima li ikoga ko nije bio fasciniran gledajući slike hiljada ljudi iz Istočne Njemačke kako prolaze pored i preko zida, kako doslovce prolaze i kroz sam zid, ljudi koji su jednostavno jednom uzeli za riječ svoje rukovodstvo i prešli granicu koja ih je 28 dugih godina odvajala od prijatelja, rodbine i od slobode?

Nastavak nam je svima poznat.

Želio bih da u vezi s osnovnim temama koje su postavili PENBiH i Fondacija Heinrich Böll sa tri teze dam svoj doprinos diskusiji.

1.

Nema uzročno-posljedičnih veza između pada Berlinskog i sve jačih napeitosti i raspada Jugoslavije.

Prije je riječ o vremenski paralelnom razvoju koji je izazvalo "popuštanje situacije" u Istočnoj Evropi i posebni tokovi razvoja u ove dvije zemlje.

Pri tome je u obje zemlje bila bitna i uloga nacionalnog osjećanja – iako u potpuno različitom kontekstu. U Njemačkoj je ponovno ujedinjenje – koje je, konačno, zapadnim Nijemcima donijelo velika finansijska opterećenja – strašno olakšano time što su, uprkos granici, ostale očuvane veze među ljudima.

U Jugoslaviji su, naprotiv, upravo takvi osjećaji nacionalne pripadnosti – dijelom previše zaoštreni kao nacionalizmi i pomiješani sa sasvim drugim motivima – doprinijeli raspadu države, ako imamo u vidu dugogodišnje gušenje i suzbijanje.

2.

U 21. stoljeću nastaje nova definicija nacionalne države.

O sebi bih rekao da se identificiram pomoću četiri različite regionalne jedinice, koje se međusobno ne isključuju nego dopunjuju. Potičem iz Wuppertala; istovremeno sam iz pokrajine Sjeverna Rajna-Vestfalija; Nijemac sam; i građanin Evropske unije. Nedavno sam upoznao gospođu koja je vodila neku delegaciju i koja mi je ispričala da joj je sestra udata za Talijana, brat oženjen Francuskinjom, a kćerka udata za Afrikanca. Djeca joj žive u inostranstvu. Tako nešto postaje sve normalnije u Evropi 21. stoljeća. Hoće li nacionalna država postati prevaziđen model? Ovo se pitanje postavlja upravo s aspekta mnogobrojnih krvavih ratova koji su u 20. stoljeću vođeni u ime kakvih god nacionalnih osjećaja.

Evropska unija prakticira drukčiji plan; ona briše granice među državama do te mjere da to zahtijeva transnacionalnu biografiju – neko može odrasti u Njemačkoj, studirati u Švedskoj i, konačno, možda udajom ili ženidbom, živjeti i raditi u Španiji. Građanin Evropske unije ne gubi identitet, ali se identiteti međusobno više ne isključuju: u praksi su mnogo manje važni nego ikada prije. Stoga su manje nego ikada prije pogodni za međusobnu konfrontaciju.

Razvoj situacije u Jugoslaviji, a osobito u Bosni i Hercegovini – “srcu” Jugoslavije – tekao je upravo suprotno. Za Njemačku je ono političko “popuštanje situacije” u Sovjetskom Savezu i istočnoevropskim državama bilo faktor koji je omogućio ujedinjenje; u “srcu” Jugoslavije je (i) zbog toga došlo do krvavih sukoba.

A treće pitanje – “Podižu li se nakon Berlinskog zida još uvijek drugi zidovi u BiH ili negdje drugo?” – evo jedan lični doživljaj; drugih primjera će se zasigurno sjetiti svako od Vas:

Prije godinu i po dana poslanici Bundestaga, članovi Grupe prijateljstva sa BiH bili su u Mostaru. Sjedili smo u Centru “Abrašević” i razgovarali sa učenicima; tokom tog razgovora smo saznali da jedan veliki broj mostarske omladine s obje strane Neretve još nikada nije bio na “drugoj strani”. Jedan poslanik – bio je iz Istočne Njemačke – bio je van sebe: “Bilo je toga i kod nas, u Berlinu, ali između nas je bio zid!”

Zidovi se uzdižu, često neprimjetno, u glavama ljudi. No, oni ne ograničavaju nikoga osim onoga ko ih prihvati kao svoju granicu.

Zdravko GREBO:

Dobro veče, Vaša ekselencijo, dragi prijatelji i gosti. Evo ja ću zaista pokušati mimo svih svojih običaja da budem pristojan, što će reći relativno kratak, pogotovo što me je moja draga prijateljica Ferida prisiljavala da nešto ozbiljno uradim na ovu temu. Zaista sam se potrudio; međutim, ispalo je previše, pa ću pokušati da odgovorim na postavljena pitanja, i drugo da kažem nekoliko svojih teza o

svemu tome i, naravno, ako nam stvari krenu po dobru, da učestvujem u nekoj debati koja će se razviti. Prvo, zaista čestitam na izboru teme Fondaciji Heinrich Böll, Njemačkoj ambasadi i PEN Centru. Svi čestitamo dvadesetogodišnjicu pada Berlinskog zida. Međutim, mislim da to nije bitno večeras. Hajdemo pokušati da pogledamo malo iza toga, to je moja nakana. Prema tome, na prvo pitanje: *Šta je nama berlinski zid?* moj prvi odgovor je: *Ništa*. Mislim stvarno *ništa*, ili *sve*, zavisno od toga kako interpretiramo temu. Prema tome, ovo je moja prva provokacija. Već sam ih zapisao dvije-tri, ali neću ih odmah poredati, mada odmah mogu replicirati gospodinu ambasadoru na tvrdnju da nema nikakve koincidencije između pada Berlinskog zida i raspada Jugoslavije. Nisam baš siguran u to. Otkud onda "Danke Deutschland"? Drugo, o mješovitim brakovima kao paradigmi, to je također nešto drugo. Međutim, znam da će profesorica Bakšić i profesor Vlasisavljević u pojedine od tih segmenata vjerovatno ući mnogo dublje i mnogo ozbiljnije nego ja, a ja ću pokušati sve to postaviti u neakve četiri teze. Prva je: ma šta to značilo, pad Berlinskog zida postala je nekakva mantra. Sve što se desilo u modernoj evropskoj i svjetskoj istoriji počelo je nekim padom: padom Bastilje, pa padom Berlinskog zida, pa možda na kraju padom Twin Towers, što je takođe obilježilo jednu novu epohu. Dakle, da li ti padovi, kojima se poslije učitavaju istorijska značenja, jesu zaista toliko vrijedni? Zašto to kažem? Vjerovatno ste imali priliku da vidite Gorbačova i Fukuyamu; dakle, to su ljudi koju su profitirali na padu Berlinskog zida s tom pričom o nastanku bipolarnosti svijeta, o kraju povijesti, pa tako sad svi živimo u nekakvom najsretnijem od najsretnijih svjetova, jer liberalni koncept je konačno došao na svoje, i jedino što nam preostaje je da se tome prilagodimo. Dakle, to je ideološka ravan. Ono što me mučilo, a o čemu će možda Ugo reći ako bude inspirisan, jeste da li podnaslov naše teme nisu ova četiri pitanja, tj. uzroci i posljedice. Meni je uvijek padalo napamet nekoliko skoro, kako bih rekao, olimpskih personalnih biografija ljudi do kojih mi je stvarno stalo, a koji su na neki način vezani za Berlinski zid i za tu tragičnu podjelu Njemačke. Prvi je Ernst Bloch, filozof nade, koji je prelazio zid nekoliko puta tamo pa ovamo pa tamo, što samo govori da stvari nisu baš tako jednoznačne i izvjesne, što bismo u ovakvim jubilarnim prilikama htjeli da vidimo. Ako hoćemo još jedan primjer, znamo da je, recimo, Günter Grass izabrao da se upiše u istočnonjemački PEN, ili istočnoberlinski PEN, u znak protesta zbog zapadnonjemačke politike. Ali da se vratim na ono šta je nama značio ili šta nama znači Berlinski zid ili njegov pad. U toj ideološkoj ravni, svi znate doskočicu sa šarmantnim zabavljačem cijelog svijeta koji je izgovorio onu famoznu rečenicu: "Ich bin ein Berliner" – mislim na predsjednika Kennedyja. Prvo je izazvao komentare, i gramatički i lingvistički itd. Ali u tom smislu ja nisam nikad bio Berliner, i nikad nisam bezrezervno navijao za jednu stvar protiv druge. Također znam da će neke od vas tu razljutiti, ali u isto vrijeme dok je Berlinski zid čvrsto stajao na ovoj veselijoj strani, sretnijoj, prosperitetnijoj itd., bilo je ljudi koji su se zvali na pri-

mjer Rudi Dučke (Alfred Willi Rudolf Dutschke, *op. ur.*). Prema tome, to su bili stanovnici Zapadne Njemačke kojima se režim u Zapadnoj Njemačkoj nije previše svidao.

Što se Bosne i Hercegovine tiče, postoje dvije stvari zašto sam rekao *ništa i sve*; ova mi tema možda ne znači ništa kao svečarska, a opet mi znači mnogo u onome kako doživljavamo i opisujemo život u kojem trenutno živimo. Meni je drago da je ambasador spomenuo Mostar. Mnogi od vas znaju da sam ja manijački Mostarac, što nije nikakav kvalitet; ali nije samo Mostar, tu je i Sarajevo kao primjer podijeljenog grada. Ti gradovi su i doslovno podijeljeni i to podijeljeni na mnogo tragičniji način nego što je to bio Berlin za sve ove godine. To je prva teza. Druga teza jeste da li je ono što jeste naše iskustvo, tragično ratno a bogami i regionalno poslijeratno, u stvari drugačije ako ne možemo reći da su opsada, ili okruženje, ili nemogućnost izlaska iz klopke, isto što i zid. U čemu je razlika između zida u Berlinu i četiri godine opsade Sarajeva, ili ne znam koliko već traje opsada ili poniženje Zapadnog Balkana? Na kraju dođete do istog pitanja: zbog čega Berlinski zid svodi se na isto? Na primjer, zabrana slobode kretanja: istočni Nijemci nisu mogli da pređu u Zapadnu Njemačku; a kad su nahlrili, onda se pretpostavlja da ih je Zapadna Njemačka usisala i oni su sad sretni i zadovoljni. Ja sam pravio malu šalu sa svojim mladim prijateljima sa Fakulteta političkih nauka Asimom Mujkićem i Dinom Abazovićem, koji će sigurno govoriti o ovoj temi: kako smo uopšte ušli u ovu zgradu bez viza? Možda je to malo protiv međunarodnih propisa, zato je sreća što smo svi tu.

I za kraj: evo, rekao sam da mislim da tu postoji mnogo, mnogo značajnih i bitnih pitanja, filozofskih, ideoloških, političkih. Rekao bi i zašto me je razveselio Feridin poziv: cijela ta priča ima i nekakvu svoju veseliju stranu i, kako bih rekao, način na koji su se neki ljudi kojima je bilo stalo do te plemenite ideje borili. Svi se sjećate *Back in the World*, što je bila bitna stvar. Juče sam pročitao da će U2 svirati na proslavi rušenja Berlinskog zida. I za sami kraj, donio sam, neki se sjećaju, ovaj logo Radio Zida. Zid je ili okruženje ili limes koji je prolazio kroz Bosnu i Hercegovinu, to je naša sudbina. Pošto zid predstavlja, naravno, prepreku, predstavlja i odrednicu identiteta, jer ako ne udarite u nešto ne znate ko ste. Ne bi bilo zgodno da udarate ovako kao što smo mi pretpostavljali, je li, na kant, jer je ovo ludak, ali zid, čak i kao metafora i kao pojam naše večerašnje priče, jeste zaista bitna stvar. Toliko.

Jasna BAKŠIĆ-MUFTIĆ:

Dobro veče svima. I meni je isto tako drago da večeras imam mogućnost da učestvujem u raspravi na ovu temu. Kad smo dobili ovo pitanje: Šta je nama Berlinski zid?, mene je na isti način potaklo da se sjetim dvije stvari za koje sam vjerovala da ih nikad u životu neću doživjeti. Jedna od njih je izmjena političke ma-

pe Evrope i pad komunizma. Apsolutno je nezamisliva scena da marginalizirana Komunistička partija protestira na Crvenom trgu sa crvenim zastavama sa srpom i čekićem i da ne nailazi na podršku, i bilo je nevjerovatno da će komunizam pasti, to mi je bilo nestvarno. Nestvarno mi je jednako bilo da se mogu naći u ratu. Rođena sam 1961. godine i živjela u poslijeratnoj u Jugoslaviji, odrasla u miru s jednim vrijednostima... Rat je bio nešto apsolutno nezamislivo, što se moglo događati nekim drugim. Dakle, meni su se desile obje stvari: i da doživim promjenu političke mape Evrope i pad komunizma sa svim implikacijama, a i da preživim rat. Tako da me ova tema o Berlinskom zidu vratila upravo na suočavanje sa ove dvije stvari, koje su bile nužno povezane, bitno povezane jedna s drugom.

Jednostavno su mi vratile neke stvari kao što je bila recepcija Berlinskog zida u vremenu komunizma na prostoru bivše Jugoslavije. Zatim pad Berlinskog zida i komunizma u Istočnoj Evropi i naša dešavanja u Jugoslaviji i Bosni Hercegovini, i treći dio o Bosni i Hercegovini u potrazi za novim identitetom. Naravno, neću ići u detalje, to je tema jako široka, ali ono što bi mi bilo bitno jeste kad je došlo vrijeme naše recepcije Berlinskog zida. Mislim da je bilo označeno sa dvije situacije: jedna situacija je da smo bili lideri Pokreta nesvrstanih, i ta pozicija nas je dovela i dovodila u priliku da se poredimo isključivo sa Sjedinjenim Američkim Državama s jedne strane i Sovjetskim Savezom s druge. Pa evo da pročitam tekst.

ŠTA JE NAMA BERLINSKI ZID

Uzroci i posljedice – dvadeset godina kasnije

U pokušaju traženja odgovora na okvirno postavljena pitanja za razgovor; kako je pad Berlinskog zida, kao nesumnjivo značajan historijski događaj odjeknuo na prostorima bivše Jugoslavije, kako je odjeknuo na prostorima Bosne i Hercegovine i ima li zidova nakon Berlinskog zida koji (simbolički ili stvarno) rastu u Bosni i Hercegovini dolazi se do

Analize:

1. Recepcije Berlinskog zida u vremenu komunizma na prostorima bivše Jugoslavije,
2. Pada Berlinskog zida i pada komunizma u Istočnoj Evropi u kontekstu bivše Jugoslavije u pokušaju i redefiniranja ustavnog uređenja i političkog sistema, i
3. Bosne i Hercegovine u traganju za novim identitetom.

1. Recepcija Berlinskog zida u vremenu komunizma na prostorima bivše Jugoslavije

Berlinski zid je imao isto simboličko značenje kao “gvozdena zavjesa”, kao granica između dva svijeta. Krajnje reducirano na popularnu viziju u kojoj je sa jedne strane bio svijet političke slobode, ekonomskog blagostanja i otvorenih mo-

gućnosti a sa druge strane se nalazila tamnica ideoloških zarobljenika, siromašnih – izuzimajući vladajuću elitu i njihove privilegije, zatvorenih mogućnosti za promjene. U slučaju Njemačke zid je simbolizirao i nasilnu podjelu jednog naroda i države koja je nastala kao posljedica II svjetskog rata. Zid je izgledao čvrst i stabilan, čuvan od strane NATO-a i Varšavskog pakta, poduprt nepomirljivim ideologijama koje su u svojoj odbrani isticale slabosti onog “drugog svijeta”. Ilustracija je svakako tadašnja ideološka sukobljenost građanskih i političkih prava sa jedne i ekonomskih, socijalnih i kulturnih sa druge strane. Bilo je teško i zamisliti promjene na globalnoj razini koje bi značile urušavanje komunizma i novu političku mapu Evrope, ako ništa zbog prijetnje nuklearnim ratom jer su vodeći politički akteri sa obje strane bile nuklearne supersile. Situacija u kojoj pripadnici marginalizirane Komunističke partije protestiraju na Crvenom trgu noseći crvene zastave sa srpom i čekićem, i nose Lenjinove slike, nije bila moguća ni u fantastičnoj disidentskoj prozi tog vremena.

Polozicija Jugoslavije bila je specifična, jedna tampon zona između dva svijeta. Kao liderica pokreta nesvrstanih kod svojih građana proizvodila je osjećanje da pripadaju “trećoj sili”. Mi smo se poredili na istoj razini sa Sjedinjenim Američkim Državama i Sovjetskim Savezom. Osjećanju vlastite važnosti i osjećanju superiornosti u odnosu na druge komunističke zemlje doprinosila je sloboda kretanja i izvan vlastite zemlje kao i činjenica da Jugoslavenima za većinu zemalja nisu bile potrebne vize. I danas je ostao osjećaj lažne superiornosti, pogotovo u odnosu na zemlje trećeg svijeta, tako da je mnogim uvredljivo poređenje npr. sa Ruandom, ili bilo kojom drugom zemljom jer smo u svakom pogledu “bili iznad”. Takvo osjećanje pojačavalo je kritički odnos prema međunarodnoj zajednici koja se nepravedno odnosi prema nama u pogledu tretmana i nudi rješenja za naše probleme. Jer mi (bivši Jugoslaveni) po vlastitom uvjerenju smo bili sila u međunarodnim odnosima i uspješan model za mnoge istraživače socijalističkog modela i države koja je uspjela pronaći model za opstanak i prosperitet, različitih naroda, jezika, kultura, kao i pripadnike različitih religija. Prividno ekonomsko blagostanje i bolji životni standard u odnosu na druge komunističke zemlje uz slobodu putovanja i kretanja i danas su jedan od razloga jugonostalgije. Mi smo sažalijevili češke i poljske turiste koji su ljetovali na Jadranu, paradajz turiste, koji su hranu i druge potrepštine donosili sa sobom, koji nisu imali novaca za trošenje, koji su trebali specijalne dozvole – izlazne vize, za dolazak u Jugoslaviju, a kad su je napuštali prodavali cjelokupnu opremu koju su donijeli, ili djevojke iz ovih zemalja koje su grozničavo tražile priliku za udaju kao način bijega iz tih zemalja. Jugoslaveni su se kao turisti u ovim zemljama bahato ponašali, pokazivali i trošili novac i zbog toga da pokažu slobodu i superiornost političkog sistema iz kojeg dolaze. Iz zapadnih zemalja dolazili su uglavnom zadivljeni brojem televizijskih kanala, bogatstvom robnih kuća, organizacijom javnog saobraćaja, kućama u kojim bogatiji građani stanuju i ukupnim životnim standardom.

Berlinski zid nije dovođen u vezu sa nama jer se nismo osjećali kao dio onog svijeta, svijeta iza gvozdene zavjese. Mi smo izučavali totalitarizam, Staljinove čistke, prevodili disidentske romane, govorili o Gulagu, o tajnim službama u Sovjetskom Savezu, ne dovodeći pri tome to u vezu sa nama. Poslije 48 i Titovog NE Staljinu smatrali smo da smo definitivno napustili taj svijet. Međutim, mi nismo uživali, ili smo uživali u ograničenom obimu, prava na slobodu mišljenja i opredjeljenja, slobodu govora (član 133 KZ SFRJ koji sankcionira delikt mišljenja ukinut je 1988) slobodu političkog udruživanja, slobodu okupljanja, pravo na nezavisno i fer suđenje pred nepristrasnim sudovima, imali smo vrlo razvijenu autocenzuru i ezopovski rječnik u opisivanju stvarnosti u kojoj smo živjeli.

Šta je ostalo kao posljedica iz tog vremena:

- nikada nije izvršeno suočavanje sa komunističkom prošlošću niti kritička valorizacija tog vremena,
- podanička politička kultura i autoritarni modeli ponašanja,
- isključive političke ideologije,
- lojalnost političkim elitama,
- strah od slobode i problem lične odgovornosti,
- zatvorenost, odnosno strah od otvaranja, i
- stereotipni odnosi prema sebi i drugima.

2. Pad Berlinskog zida i pad komunizma u Istočnoj Evropi u kontekstu bivše Jugoslavije u pokušaju i redefiniranja ustavnog uređenja i političkog sistema

Titova smrt i pad Berlinskog zida koji je označio urušavanje komunističkih režima u SFRJ je otvorio pitanje nove distribucije političke moći i redefiniranja ustavnog uređenja države. Gubljenje kredibiliteta komunističke ideologije, pitanje legitimiteta Saveza komunista kao političke vladajuće elite, otvaranje pitanja prošlosti i događaja iz II svjetskog rata, te odnos među republikama koji se izražavao u pitanjima ustavne reforme otvorili su ogromno polje izazova pred Jugoslaviju:

- Pitanje pluralizma političkog mišljenja otvorilo je ogroman izazov jer se pokazalo da je najjača opozicija komunističkom režimu bila nacionalistička opozicija. Politička emigracija koja je postojala i djelovala u inostranstvu, sa kojom se komunistički režim obračunavao silom, a unutar zemlje progonom ideoloških neistomišljenika, odnosno unutrašnjih neprijatelja dobila je prostor djelovanja unutar novog političkog sistema;
- Nacionalizam kao kolektivna ideologija zamijenio je komunizam a interesi nacije interese radničke klase;

- Pitanje državnog uređenja vođeno je od prijedloga za asimetričnu federaciju pa do unitarizacije postojeće države gdje su trebale da slabe nadležnosti republičkih a jačaju nadležnosti saveznih institucija;
- Pitanje ustavnog uređenja Srbije i odnos Srbije i pokrajina (Kosovo i Vojvodina);
- Pitanja suvereniteta republika, savezne države i naroda, posebno pitanje nacionalnog suvereniteta;
- Problematiziranje republičkih granica;
- Stvaranje nove političke mape moći;
- Manipuliranje i mobiliziranje naroda i organiziranje kontroliranih mitinga koji su bili prijetnja miru i sigurnosti, odnosno udar na stabilnost države, ustavno uređenje i politički sistem;
- Sve je to dovelo do raspada Jugoslavije i upotrebe sile u cilju ostvarivanja političkih ciljeva i redefiniranja bivšeg prostora bivše SFRJ.

Pad berlinskog zida i podizanja gvozdene zavjese označio je početak ratnih sukoba na prostorima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ona prestaje biti Socijalistička, dolazi pod upitnik Federativna zbog republičkih neslaganja oko izgleda i modela federacije i oblika federalizma, problematizira se Republika jer se paralelno javljaju ideje o ustavnoj monarhiji i mogućnostima povratka dinastije Karađorđevića i konačno i sama Jugoslavija.

3. Bosna i Hercegovina u traganju za novim identitetom

Globalni značaj pada Berlinskog zida ostao je u sjeni straha od promjena koje su se dešavale na prostorima Jugoslavije. Usput su se pratila zbivanja izvan zemlje a potpuna pažnja i interes su bili usmjereni na domaću scenu, kako jugoslavensku tako i unutar Bosne i Hercegovine. Retorika bratstva i jedinstva zamjenjuje se etničkim retorikama ugroženosti i prijetnji, dotadašnji drugovi, komšije pretvaraju se u neprijateljske *drug*e. Političke odluke su praćene sa strahom, strahom ostanka u Jugoslaviji bez Hrvatske i Slovenije gdje se u potpunosti narušava ravnoteža i balans koji je postojao u Jugoslaviji, strah od posljedica proglašenja nezavisnosti, strah od neizvjesne budućnosti. Građanske antiratne akcije – mirovni skupovi, koncerti, šetnje, gašenje svjetala u kućama i paljenje svijeća na prozorima kao podrška miru, potom rušenje prvih barikada, bile su više izraz građanske nemoći nego snage građanske inicijative. Agresija i rat u BiH (poslije presuda Haškog tribunala ovi pojmovi imaju drugo značenje) pokazali su svu snagu izolacije i početak podizanja novih zidova. Ti zidovi su u komunikaciji na svim nivoima, u političkoj, medijskoj, kulturnoj. Bosna i Hercegovina otvorila je pitanja svog ustavnog uređenja, pitanja identiteta od etničkog, rodnog, religijskog i političkog do lojalnosti pojedinim identitetima. Ukoliko nije bilo svijesti o Berlinskom zidu pojačana je svijest i senzibilitet u odnosu na unutrašnje zidove.

Ako se vratimo u vrijeme prije pada Berlinskog zida jasne su promjene:

- Sloboda kretanja u druge zemlje bitno je ograničena strogim viznim režimom prema građanima BiH, ali ne i njenim građanima koji imaju hrvatske putovnice a uskoro i pasoše Srbije i Crne Gore. S obzirom na usku vezu između etničke i religijske pripadnosti pitanje koje se nameće vezano je za novi zid prema muslimanima;
- S obzirom na teškoće putovanja i boravka *“izvan ovog kruga”* mnogima je uskraćena mogućnost upoznavanja evropske realnosti, kulture, iskustva drugačije političke klime i tako ostaju na matricama mita o nama ali i Evropi. Nama kao *posebnim, specifičnim, drugačijim od ostatka svijeta* i Evropi kao mitskom mjestu slobode i blagostanja;
- Zemlje koje su bile izvan zida sada su zemlje Evropske unije i njihov životni standard i mogućnosti su daleko iznad naših.

Ono što bi za BiH sada bilo od interesa jeste iskustvo ujedinjene Njemačke, obnova socijalnog tkiva, političkog i kulturnog dijaloga između dijelova bivšeg podijeljenog društva, ujedinjavanje iskustava i političke kulture.

Hvala.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Dobro večer. Želim da pozdravim sve vas ovdje prisutne, pogotovo imam čast što je ovdje i njegova ekselencija gospodin ambasador Schmidt, ali i drage kolege, prijatelji i građani. Reći ću prije svoga teksta dvije tri rečenice za uvod, a potaknut nečim što je upravo rečeno. Prije pada Berlinskog zida moglo vam se desiti (meni se to desilo) da me odgoji Karl May, dakle njemački pisac. Dakle, nije sve ono što pretpostavljaju stranci o nama: da smo imali neko etničko odgajanje sa etničkim vrijednostima kroz junačke narodne pjesme kroz familijarne miljee. Moglo vam se desiti da u prvom-drugom razredu osnove škole dobijete etiku koja dolazi iz te zemlje. Moglo vam se desiti da upišete filozofiju, kao što se mojoj malenkosti desilo, zbog njemačke *psychedelic* muzike, čuvenog *krautrocka*. Moglo vam se desiti da dođete na Katedru za filozofiju koja je toliko germanofilna. Kad bismo čuli izraz *Zurkampf*, najvećeg izdavača, mi smo kao studenti znali kleknuti na koljena. Moglo vam se desiti u adolescenciji da imate djevojku, sa četrnaest-petnaest godina, koja je Njemica, da vam je prva ljubav Njemica. To nije moglo biti drugdje u Istočnoj Evropi itd.

Ja ću govoriti o Berlinu kao zidu plača.

Zid radosti – zid plača

Nema tužnijih događaja od onih koji obilježavaju početak rata. Takvih tužnih događaja u novijoj povijesti narodâ ovog podneblja ima priličan broj, jer ratovi su

se često smjenjivali, gotovo u pravilnim razmacima. Posljednji u nizu takvih kobnih događaja su: atentat Gavrila Principa u Sarajevu 1914. godine, bombardiranje Beograda u aprilu 1941. godine i pad Berlinskog zida 1989. godine. Dva velika svjetska rata i jedan lokalni, ništa manje strašan od ovih svjetskih, pustošili su ovim krajevima. Sa početkom svakog od ovih ratova propadao je i državni poredak prethodno podignut na ovom tlu: Austro-Ugarska Monarhija, Kraljevina Jugoslavija i na koncu Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Svjetski ratovi su ovdje bjesneli svojom najvećom snagom i donijeli su sa sobom svoje najveće užase, a posljednji rat je još okićen neslavnom titulom prvog evropskog genocida nakon holokausta.

Međutim, ovdje se protekli ratovi ne oplakuju samo kao najveće tragedije nego također slave kao veliki politički prevrati, kao prave revolucije. Upravo stoga što je sa svakim ratom propao jedan državni poredak u poslijeratnom razdoblje se nova država trudila da kolektivno pamćenje naroda podredi svojim vlastitim svrhama. To je impliciralo najmanje dvije stvari: da se stradanja i destrukcije iz prethodnog rata prikažu kao posljedice lošeg i trulog prethodnog državnog poretka, ali i da se ratni vihor istovremeno prikaže kao događanje političkog i društvenog preporeda kroz borbenu nastupanje novih, revolucionarnih snaga promjene. Nad ratovima se stoga uvijek strašno tugovalo ali ih se također veličalo kao najvažnije, najradikalnije političke promjene u novijem povijesnom razvitku lokalnih naroda. Historiografska rekonstrukcija ili redeskcipcija novije povijesti brka ratove, masovna krvoprolića za koja se čini da se ničim ne mogu opravdati, sa slavnim i zanosnim revolucijama, koja čak i masovnim smaknućima pruža moralno opravdanje i u njima pronalazi viši smisao na koji je nekad samo religija mogla polagati pravo. Ako poslije Auschwitzta ništa više nije moglo imati neki viši smisao, pogotovo ne povijest kao očitovanje ljudske slobode i trijumfalni pohod svjetskog Duha, u našem lokalnom povijesnom kontekstu, nakon bitaka na Neretvi i Sutjesci, tek je sve dobilo pravi smisao, tek je zapravo počinjala istinska ljudska povijest. Ta povijest je u suštinskom smislu izborena: bez junačke smrti heroja, bez nemilosrdnog ubijanja neprijatelja, ona ne bi mogla postati stvarnost. Samo smrt neprijatelja donosi autentičnu političku slobodu, pa je era moderne političke emancipacije i prosvjetiteljstva u ovom dijelu svijeta shvaćena na temelju tipične postkolonijalne matrice i njene naracije o narodnooslobodilačkim ratovima.

Poslijeratna država koja svoju ideologiju širi najmoćnijim sredstvima (javne tribine, masmediji i školstvo) organizira poslijeratno pamćenje svojih građana tako da oni posljednji rat uvijek doživljavaju kao konačno oslobođenje iz mračne prošlosti ropstva, poniženja, siromaštva itd. Države se ovdje već stoljećima legitimiraju prethodnim ratom, krvlju onih koji su za nju dali svoje živote, prije nego tipičnim sredstvima moderne političke legitimacije kakvi su slobodni građanski izbori ili javne debate građana i glavnih sudionika političkog života. Zato su javne komemoracije ratnim stradalnicima važnije od bilo kakvih drugih političkih skupova. Budući da mrtvi u stvari pružaju legitimitet poslijeratnoj državnoj vlasti, onda niko živ ne mo-

že ugroziti one koji su na vlasti, samo ako su u stanju svoj vlastiti glas predstaviti javnosti kao glas mrtvih. Najuspješniji političari na vlasti u miru su uvijek dobili glasove mrtvih u ratu. Izvjesna politika je pobjednička i ima izgleda da dugo nakon rata dominira zato što su mrtvi borci, a među njima moraju biti i najveći heroji proteklog rata, bili opredijeljeni za tu politiku i upravo za nju prolili svoju krv.

Najvažniji cilj poslijeratne politike jeste dakle vjerodostojno tumačiti smisao narodnog žrtvovanja iz prethodnog rata. Ako postoji neki uistinu dubok i važan politički sukob nakon rata, onda je to sukob oko prave interpretacije smisla ovog žrtvovanja. Tada je na djelu neslaganje oko glavne političke svrhe prethodnoga rata. Za tipičnu poslijeratnu politiku ovog podneblja nema uzaludnih ratnih žrtava niti besmislenog rata, ali ima preotimanja žrtava za druge političke svrhe. Zato je uistinu drukčija politika ona politika koja drukčije tumači rat, ali ukoliko to čini ona radi o glavama živih jer skrnavi revolucionarno djelo mrtvih – ratnih žrtava. Suprotstavljanje takvim politikama ima samo jedan ispravan i efikasan modus: ratni obračun sa neprijateljima. Partijski politički pluralizam je varka ako se partijske elite slažu oko povijesnog karaktera posljednjeg rata. S druge strane, tipična politička sredstva nipošto ne mogu izglati spor koji je otvoren sa neslaganjem oko povijesnog karaktera rata. Doduše, rat, o kojem god da je riječ, za sve političke aktere novijeg doba bio je smatran "narodnooslobodilačkim", ali koji se narod od koga oslobodio ili trebao osloboditi, e to je već pitanje svih pitanja politike.

Prema tome, kao događaj kojim se može obilježiti početak raspada Socijalističke Jugoslavije, a to se zasigurno može, pad Berlinskog zida ulazi u tipičnu lokalnu ideološku matricu interpretacije nedavne ratne prošlosti kao početak narodnooslobodilačkog rata. Etastički organizirano kolektivno pamćenje mora i ovaj put kao i svih prethodnih puta slaviti propast jučerašnjeg državnog poretka kao krah neodržive vlasti koja je ugrožavala slobodu građana. Zar to nije tako u cijeloj Istočnoj Evropi: slaviti pad Berlinskog zida znači s radošću se sjećati propasti komunističkog totalitarizma? Prema tome, lokalne države proistekle iz raspada titovske Jugoslavije veoma su zainteresirane da slave pad Berlinskog zida. Međutim, drugo je pitanje protiv koga su se njihovi građani borili u tim narodnooslobodilačkim ratovima. Nisu se borili protiv komunista nego protiv nacionalista iz susjedstva. Svaki narod je za sebe izborio svoju slobodu, boreći se protiv neprijatelja iz susjednog naroda ili čak protiv susjednog naroda kao neprijatelja. Nakon Drugog svjetskog rata svi lokalni narodi su se oslobodili zajedno, a sada se svaki narod oslobodio posebno. Glavni smisao današnje poslijeratne politike zasigurno nije internacionalan, jer to nije smisao najveće žrtve prethodnoga rata. Stoga integracijski projekt Evropske zajednice naroda teško da odgovara postkolonijalnim političkim matricama Zapadnog Balkana. Dok povijest Evropske unije tek počinje, ovdje je povijest načelno završena, zato što su poslijeratne politike o kojima govorimo uvijek politike kraja povijesti. Naime, te politike imaju eshatološku koncepciju povijesti, jer postojeće državno uređenje predstavljaju u javnosti

kao ostvarenje vjekovnih stremljenja svoga naroda i plod velikih žrtvovanja kroz sve prethodne ratove. Dok su se u Evropi sa padom Berlinskog zida svi narodi zajedno oslobodili komunizma, ovdje se svaki narod u borbi sa onim susjednim oslobodio jednog zajedničkog državnog poretka koji je upravo nametnula komunistička ideologija "bratstva i jedinstva". U Istočnoj Evropi se sada slavi propast jednog poretka neslobode kao pobjeda civilnog društva nad silama moćnog državnog aparata. Ovdje se nije borilo protiv države nego upravo za državu. Kostii žrtava iz prethodnog rata su položene u temelje novih država. Sa padom Berlinskog zida ovdje se slavi zidanje novih državničkih zdanja, čitavog grozda patuljastih država i kvazidržavnih entiteta, od Slovenije pa do Istočne Makedonije. Velikim zidovima su pregrađeni ti entiteti ustrojeni i legitimirani kao vojni rezervati ugroženih i ranjivih etničkih zajednica. Slavlje zbog pada Berlinskog zida se na ovom tlu brka sa brojnim državničkim slavljinama u čast stotina novih, do neba visokih graničnih zidova. Kao i uvijek u prošlosti, kolektivno pamćenje koje organizira aktualna državna vlast također slavi spontani otpor građana, danas to zovemo civilno društvo, protiv prethodne uzurpatorske vlasti. Gavrilo Princip je nekada slavljjen kao heroj koji je izvršio pravdu u ime porobljenog naroda. U Beogradu su 27. marta 1941. godine izašle goloruke narodne mase da bi osudile na propast tadašnju kolaboracionističku vlast. Događao se narod i na trgovima velikih gradova uoči posljednjeg rata. Ali nakon tih akcija građana politika nije promijenila svoje drevno ratno lice niti je popustio gvozdeni zagrljaj kojim su lokalni državni aparati držali u naručju civilno društvo. Sve što su u prošlosti činili hrabri građani u svakom vidu svog otpora nekoj državnoj vlasti naknadno je predstavljeno kao žrtvovanje za novi državni poredak.

Ono što je danas potrebno, ako nećemo da izgubimo povijesni smisao pada Berlinskog zida, a to je ustvari smisao koji u lokalnom kontekstu tek treba pronaći, jeste da napokon denunciramo "lažne prijatelje" koje istočnoevropsko civilno društvo, a to je jedini autentični akter proslave propasti komunizma, ima u lokalnim državničkim garniturama. Da, o lažnim prijateljima proslave Berlinskog zida je ovdje riječ! Neophodno je da se napokon demontira matrica narodnooslobodilačke politike, da se izvrši efikasna subverzija lokalnog tipa politike, koja danas od svijeta ne može da sakrije svoje ružno lice etno-politike ili državnog šovinizma. Za početak treba javno govoriti da sa padom Berlinskog zida Evropa ne slavi nikakav novi rat nego ishod dugih godina detanta. Za početak treba možda reći, ali ko bi se to usudio, da je prošli rat bio besmislen, da su strašne žrtve bile uzaludne i, što je još gore, na najgori način iskorištene za krajnje sumnjive političke svrhe. Da ne bi bili lažni prijatelji onima koji ove jeseni u Berlinu, u Pragu, u Varšavi i drugdje, imaju dobre razloge za proslavu, mi koji želimo da govorimo u ime autentičnih ciljeva lokalnog civilnog društva, mi moramo javno reći da nemamo nikakvog razloga da slavimo. Naprotiv!

Hvala.

Ferida DURAKOVIĆ:

Evo, nakon ovih nadahnutih priloga, ukoliko neko ima komentar, pitanje, priču – izvolite.

Admiral MAHIĆ:

Gospodine Schmidt, imate jako lijepo prezime Schmidt, to znači kovač, duhovni kovač. Prije dvije godine boravio sam u Beču, u Austriji, i tamo sam naučio šta znači vaše prezime. Ja jednostavno samo želim da vam zahvalim. Prvi put sam ovdje ušao, u ovu velelepnu zgradu u kojoj se ne smije pušiti, dakako, i zaista moram reći, onako čisto ljudski: hvala vam. Hvala vam prije svega što je pao Berlinski zid napokon, zauvijek, u vašoj stvarno liberalnoj danas Njemačkoj. Tamo gostuju hiljade naših ljudi i mislim da je ovo jedan jako dobar početak, s obzirom na to da moje Društvo pisaca Bosne i Hercegovine izgleda uopće ne radi. Prekjuče sam tamo boravio, a vidim da PEN radi uistinu, mislim da bi PEN Centar Bosne i Hercegovine trebao da ostvari neke projekte i kontakte sa našim ljudima koji žive i rade u Njemačkoj, i mislim da je to jedan pravi pravac u tom odnosu. Ja sam boraveći na književnoj stipendiji u Austriji bivao u klubovima Bosanaca, Srba, Hrvata, gdje uopće nema nikakvog kulturnog života, a večeras sam u jednoj kafe bazi zapisao nešto o Berlinskom zidu, a to se zove "Mislim zavrnutim mislima o Berlinskom zidu" i ide ovako:

*Mislim na Berlinski zid dok majka u raju pere suđe
Mislim na Berlinski zid a dva se šipka na tanjiru pripremaju za dvoboj
Mislim na Berlinski zid a tegla ajvara sama sebe uči plesnim koracima
Mislim na Berlinski zid resursi zidova na zemlji vrlo brzo će se istrošiti
Mislim na Berlinski zid na Sizifov posao koji rasu potpuno iscrpljuje
Mislim na neobičnost Berlinskog zida
Mislim na kosmičke intelektualne konstante prašine
Mislim da nije moguće vidjeti ni najjačim teleskopima
Entitetski zid Bosne i Hercegovine
Dakle, zid je nečovječan
Dakle, imamo posla sa hladnim orgijama
I vraćanjem feudalne svijesti
Pretvaranje Berlinskog u bosanski zid teći će dosta sporo
a dobri narodi će imati vremena da se presele na neku drugu planetu.
Mislim da postoji velika obitelj razuma razasuta
U uzdisajima Boga koji nije nacionalist.
Hvala*

Besim MEHMEDIĆ:

Evo jedno pitanje za njegovu ekscelenciju. Ovo govorim kao građanin Bosne i Hercegovine: ne znam je li to bilo sinoć ili preksinoć, bila je novinska vijest da je jedna od velikih agencija ovog svijeta rekla da će otprilike do 2020. godine Evropa imati tri regije: jednu u kojoj će biti Engleska, Francuska, Njemačka, druga, kako sam ja razumio, to će biti katolička regija Slovačka, Slovenija, Hrvatska (uslovno ovo govorim jer sam negdje pri kraju slušao tu vijest), i treća regija, to je neka zapadnobalkanska regija, kako je rečeno, u kojoj će biti Srbija, Makedonija, Crna Gora i sve ostale zemlje.

Ova večerašnja sesija bi, sa objašnjenjem ovih uvažanih ljudi, onih koji itekako znaju i koji su proveli posljednjih dvadeset godina u Bosni i Hercegovini, bila značajna i sa aspekta zida. Da li je, gospodine ambasadore, moguće da se Evropa podijeli na troje? A spomenuću moje drage sugrađane kad smo se smijali nadrealistima. Očigledno je da mnoge stvari od nadrealista pa do danas postaju mnogo realnije nego što je to izgledalo.

Moje konačno pitanje: da li je to što je agencijska vijest jedne od velikih agencija ovoga svijeta nešto što nas u Bosni i Hercegovini treba plašiti? Ovo što je uvažena profesorica postavila kao pitanje: veliki strah, jer Bosna i Hercegovina ukoliko će biti u tom treću dijelu, izvinite ja silazim s tog voza. Kao građanin govorim. Hvala vam.

Joachim SCHMIDT:

Naravno da vam ne mogu odgovoriti definitivno, niti vam mogu dati precizan odgovor bile kakve vrste, niti mogu dati odgovor koji bi bio naučno utemeljen. Međutim, moram reći da mi nije poznata ta vijest, koja je bila kako rekoste jučer ili prekjuečer, ne znam o čemu je riječ. Međutim, ovako kako ste vi opisali tu vijest, ja bih vjerovatno drukčije reagirao nego što ste vi. Dakle, ja bih to posmatrao, recimo, kao nadu; jer, na primjer, oni koji su dakle dali tu vijest, vidimo iz te vijesti da oni ne sumnjaju da će se to desiti, jedino što nisu rekli precizno kada, ali da će se desiti upravo to da će Bosna i Hercegovina i ostali susjedi konačno pristupiti ovoj velikoj evropskoj porodici. Lično mislim da je to dobra vijest i da nije vijest koja bi nas trebala zabrinjavati. Dakle, da li će biti dvije, tri ili više grupica u Evropi – u suštini, možemo reći da je i danas na određeni način Evropa grupisana, a koliko će tih grupica biti, konačno mislim da to uopće nije ni bitno. Isto tako znamo diskusije o tome da se u Evropi zemlje kreću različitim brzinama, dakle da njihov razvoj teče različitim brzinama. Znamo i diskusije koje se odnose na onu nekakvu srž Evrope i ono što je izvan toga. Međutim, ono što smo mogli da vidimo iz svih tih diskusija je da su takve diskusije, da je sve ono što je govoreno u njima u stvari propalo i da mi danas ipak imamo jednu evropsku stvarnost, a ta evropska stvarnost nam pokazuje upravo to da i nove države ko-

je bivaju primljene u Evropsku uniju vrlo brzo uspijevaju da se priključe. Ukoliko tu vijest koju ste vi opisali posmatramo možda s aspekta one priče o zamoru od proširenja koji postoji u Evropskoj uniji, a bilo bi nepošteno poricati da postoji ipak jedna doza zamora od proširenja, mislim da Bosnu i Hercegovinu bez obzira na to i okruženje njeno možemo u nekoj budućnosti vidjeti upravo u sklopu te evropske porodice. Dakle, sa tog aspekta mislim da tu vijest treba posmatrati pozitivno, a ne negativno.

Irena GOTZOVA iz Češke ambasade

Vi ste pitali ambasadora. Ja ću pitati bosanske govornike. Mi smo u Češkoj dočekali pad Berlinskog zida sa užasnom snagom pozitivne energije. Međutim, ovdje u Bosni se osjeća frustracija. Ono što čovjek osjeća racionalno to je frustracija. Ja sam htjela pitati bosanske govornike da li misle ili kako ocjenjuju koliko ima pozitivne energije u Bosni koja može polako, postepeno rušiti zidove?

Jasna BAKŠIĆ-MUFTIĆ:

Ja mislim da je ima, ali mogu govoriti samo u svoje ime. Ja sam uvijek optimista, imam tu neku pozitivnu energiju prema svemu. Nisam je gubila ni za vrijeme rata; prema tome, vjerujem i mislim samo da je to stvar procesa. Dakle, dok postoji energija stvari se mogu mijenjati, ali sigurno nisu brze nego su jednostavno stvar procesa.

Ugo VLASAVLJEVIĆ:

Ja dugo živim u ovoj zemlji i nemam stvarno ideju oko energija, ne znam šta bih vam rekao stvarno.

Zdravko GREBO:

Pitanje je dobro. Mislim zvuči kao: hoću li se kako umiti ili ću se ubiti? Dragi Bog zna kad se čovjek ujutro probudi, zna da živi u nekom haosu, u nekom ludilu u kome će naše političke elite biti eventualno kažnjene ako ne budu pristojne, mislim to je čudo. Mada na vaše pitanje evo odgovora: ideja je umiti se ili se ubiti: Budući da se ja ne brijem, ideja je lakša, mogu se samo pljusnuti. A kao i Jasna, vjerovatno kao i Ugo, bilo bi tragično ako bismo pomislili da nešto duboko i humano u ljudima Bosne i Hercegovine nema. Energije stvarno ima, međutim ratna zbivanja, politički marifetluci, nešto o čemu je Ugo govorio mnogo učenije nego što ja odgovaram na vaše pitanje, zbnunili su ljude, i ja želim kao i Jasna da se nadam da će jednog dana sunce zasjati u našoj bašti, u ljudima mora biti ta energija. A pitanje je kako prevazići bijedu i strah, manipulaciju itd. Neće biti lako, ali će se jednog dana desiti. Ja vjerovatno to neću dočekati, a vi ćete mi pričati kako je bilo.

Ugo VLAISAVLJEVIĆ:

Smije li govornik postaviti pitanje? Ja bih iskoristio priliku budući da je ambasador tu, da postavim samo jedno kratko pitanje. Jednostavno se nisam sjetio poente jer sam je očito potisnuo tokom svoga izlaganja. Danas sam prolazio kraj Njemačke ambasade; vozila me jedna osoba tako da sam imao priliku biti na sjedištu suvozača. Silazili smo nizbrdo; imao sam divnu priliku i zamolio sam da uspori da pažljivo promatram Njemačku ambasadu. To predlažem svima. Njemačka je toliko učinila za Bosance i Hercegovce da ljudi obično ne primijete, čak i kad uspore kola, kakva je građevina napravljena u Sarajevu. Nikada u čitavoj povijesti Sarajeva, poredeći Jekovac, Bijelu tabiju, kasarnu Maršal Tito, austro-ugarsku kasarnu koja je napravljena kao najveća kasarna na Balkanu, nije postojala takva građevina kao ova koja je nedavno osvanula u glavnom gradu. Dakle, naša ljubav, naša zahvalnost, naša blizina, hajde da kažem liberalna tradicija Evrope nas sprečavaju da vidimo količinu šiljaka, količinu bodljikave žice, visinu zidova, način na koji je napravljena ta građevina. Moj dobar prijatelj je napisao članak objasnivši da se tu radi o dobro smišljenom planu trijaže aplikanata: oni koji traže vizu trebaju proći tri kruga inspekcije dokumenata, preispitivanja njihovih motiva, analize utemeljenosti razloga njihovog puta u Njemačku, a to je urađeno po uzoru na izvjesnu policijsku paradigmu ustanovljenu za prijem ruskih Jevreja prije vremena Prvog svjetskog rata koji su isto tako pokušavali prebjeći u Njemačku. Kasnije je taj institucionalni model trijaže, pregleda, analize poslužio za stvaranje najgorih institucija koje je upoznalo dvadeseto stoljeće.

Upravo to hoću da kažem: nije li zid svih zidova nikao u Sarajevu onog časa kada je pao zid svih zidova u Berlinu? Nadam se da sam dovoljno jasan. Ovo govorim (trebam li to naglasiti?) kao prijatelj Njemačke, kao neko ko se osjeća kao "ein Berliner" po svom obrazovanju i kulturi, ali me to nimalo ne sprečava ili me možda upravo motivira da vidim nešto što je monstruozna građevina izolacije i poniženja podignuta usred Sarajeva. Doduše, Amerikanci već prave nešto još gore.

Zdravko GREBO:

Imamo ovdje premijera Kantona, koji je po vokaciji arhitekta i urbanista. Možda si mogao njega pitati.

Admiral MAHIĆ:

Ja se izvinjavam. Govori se o arhitekturi; ja sam sad bio u Grazu, gdje postoji sjajna zgrada za pisce i umjetnike. Ta zgrada ne postoji u Sarajevu. U Sarajevu ne postoji nadzemna željeznica iznad Miljacke, u Sarajevu ne postoji kampus za pedeset hiljada studenata ispod Igmana, u Sarajevu ne postoje planinske željeznice za planine koje su prekrasne kao Alpe, za Jahorinu, Bjelašnicu, Čavljak itd. Jednostavno, Sarajevo ima šansu da bude milionski grad, velegrad, a ovo je gospo-

do selo, ja živim u ovom selu, ja sam ovdje stranac u svome selu. Jednostavno mi svi želimo dobro i Bosni i Hercegovini i ovom gradu, ali neko uporno zaustavlja gradnju grada, gradnju Bosne i Hercegovine kao stvarne evropske metropole.

Ferida DURAKOVIĆ:

Evo mi je sada Admiral dao baš dobar šlagvort govoreći o selu, a završavam riječima gospođe Jasne Bakšić-Muftić, koja je napravila jedan mali predgovor za našu drugu knjigu koja se zove *Kamo dalje od slobode? Javna riječ i budućnost Bosne i Hercegovine*. Dio Jasninog predgovora glasi ovako:

“Nepostojanje građanina koji je odgovoran za stanje u zajednici, i koji očekuje odgovornost vlasti koja polaže račune javnosti za učinjeno ili neučinjeno, uslovljava stanje političke tranzicije koju određuje bahatost. Javnost koja ne kontrolira djelovanje vlasti dozvoljava političku bahatost. Javnost nije kontrolni mehanizam vlasti; svojim reakcijama ne predstavlja granice politički dopuštenog i ne kažnjava političko ponašanje koje izlazi iz datih okvira, tako da se u bosanskohercegovačkih javnosti javljaju međusobno suprotstavljene tendencije: – strah od javne riječi i kritike kao nasljeđe prošlosti; – osjećaj da je javna riječ uzaludna jer je vlast ignorira; – potreba da se participira makar i na marginalan način, kao doprinos političkim zbivanjima.

Za početak možda treba raspoznavati glasove koji postoje u javnom prostoru a na koje se ne obraća pažnja ili koji se ne žele čuti.”

Mislim da smo mi večeras bili jedan od tih glasova. Hvala vam najljepša.

Sadržaj

UMIJEŠATI SE	5
ŠTA RADE PISCI U KOLUMNAMA?	13
KAKO (PRE)ŽIVJETI U PARALELNIM SVJETOVIMA BOSNE I HERCEGOVINE?	37
FINGIRANA KULTURA	68
IMA LI JAVNA RIJEČ (ADMINISTRATIVNE) GRANICE?	78
POŠTO KULTURA?	103
ŠTA JE NAMA BERLINSKI ZID?	135